

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

МАМОНТОВ ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 34+94]:[329.73(477):342.392(47+57)"192/195"

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ У ПРОТИСТОЯННІ
АНТИДЕМОКРАТИЧНИМ РЕЖИМАМ У 1920-Х – 1950-Х РР.: ІСТОРИКО-
ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Макарчук Володимир Степанович
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

Зміст	2
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ	
1.1. Понятійно-теоретичні категорії дослідження	20
1.2. Стан наукової розробки проблеми	36
1.3. Джерельна база та методологія дослідження	53
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ АНТИДЕМОКРАТИЧНИМ РЕЖИМАМ	
2.1. Великодержавні режими та український націоналістичний рух: політико-правові аспекти протистояння	73
2.2. Політико-правові особливості спроби реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації	96
2.3. Право народів на самовизначення як предмет протистояння більшовизму та українського націоналізму	117
Висновки до розділу 2	134
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ	
3.1. Генеза доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно- визвольної боротьби та концептуальні основи українського націоналістичного руху	137

3.2. Боротьба збройних формувань українських націоналістів з антидемократичними режимами: міжнародно-правовий аспект	156
3.3. Міжнародно-правові особливості діяльності представницьких органів та міжнародних організацій українського націоналістичного руху	174
Висновки до розділу 3	188
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	229

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБН – Антибільшовицький блок народів

АК – Армія Крайова (антикомуністична польська військова організація часів Другої світової війни, підпорядкована емігрантському урядові у Лондоні)

АЛ – Армія Людова (прокомуністична польська військова організація часів Другої світової війни)

АЛОН – Антибільшовицька ліга визволення народів (Антибольшевистская лига освобождения народов)

АН УРСР – Академія Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АЦОДНР – Антикомуністичний Центр Визвольного Руху Народів Росії (Антикоммунистический Центр Освободительного Движения Народов России)

ЗП УГВР – Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради

ЗЧ ОУН – Закордонні Частини Організації українських націоналістів

ЗУЗ – західноукраїнські землі (термін націоналістичної історіографії для означення українських етнічних територій поза межами радянського довоєнного (до 1 вересня 1939 р.) СРСР).

КДБ – Комітет Державної Безпеки

КОНР Комітет визволення народів Росії (Комитет освобождения народов России)

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини

МГП – міжнародне гуманітарне право

МДБ – Міністерство Державної Безпеки (СРСР, 15 березня 1946 – 5 березня 1953 рр.)

МЗС – Міністерство закордонних справ

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (СРСР, до 15 березня 1946 р.)

НКДБ – Народний Комісаріат Державної Безпеки (СРСР, 3 лютого – 20 липня 1941 р., 14 квітня 1943 – 15 березня 1946 рр.)

НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei)

ОВД – Організація Варшавського Договору

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН (б) – Організація українських націоналістів (бандерівська)

ОУН (м) – Організація українських націоналістів (мельниківська)

ОУН-СД – Організація українських націоналістів Самостійників-Державників

РОА – Російська визвольна армія (Российская Освободительная Армия)

СБ ОУН Служба Безпеки Організації українських націоналістів

СЗБ – Союз збройної боротьби

СМЕРШ – Смерть шпигунам! (Смерть шпионам!), радянська військова контррозвідка (19 квітня 1943 – 4 травня 1946 рр.)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УВО – Українська військова організація

УГВР – Українська Головна Визвольна Рада

УНДО – Українське Національне Демократичне Об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УНС – Українська Народна Самооборона

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1937 – 1991 рр.)

УССД – Українська Самостійна Соборна Держава

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1918 – 1937 рр.)

УЦК – Український Центральний Комітет

ФНЄ – Фронт Національної Єдності

ФРН – Федеративна Республіка Німеччини

ЦДАВОВУ – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК ВКП(б), ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії (б) (до XIX з'їзду, 1952 р.), Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (1952 – 1991 рр.)

ЦПРЕ – Центральне Представництво Російської Еміграції (Центральное Представительство Российской Эмиграции)

ЧСИР – російською мовою: члены семей изменников Родины

ЧСР – Чехо-Словацька республіка (офіційна назва держави у 1918 – 1939 рр.)

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка (11 липня 1960 р. – 28 березня 1990 р.)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стаття 1 Конституції України від 28 червня 1996 року встановлює, що: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава» [120]. Відтак, основним завданням держави і суспільства виступає забезпечення соціально-правової справедливості у країні. Серед категорій населення, які отримують пільги з загальнодержавного бюджету, є ветерани Великої вітчизняної війни, учасники трудового фронту, навіть т.зв. діти війни, але немає учасників національно-визвольної боротьби 1939–1954 рр. (обмежені соціальні виплати яким узяли на себе ряд місцевих бюджетів). Такий стан речей викликає невдоволення як у лавах радянських ветеранів (фінансування «бандерівців» з місцевих бюджетів), так і уцілілих репресованих, бійців УПА й підпілля ОУН та їхніх близьких.

Розбудова української державності, що триває від 1991 року, на сучасному етапі державотворення вимагає перегляду ставлення держави до джерела власного існування – боротьби за державність, за відновлення її незалежності та збереження територіальної цілісності. У східноєвропейських державах, які позбулися радянського тоталітаризму, ставлення держави до борців за державність однозначне – визнання на державному рівні з наданням відповідного правового статусу. Подібна ініціатива в українському парламенті не є новою, проте попередні скликання Верховної Ради України не спромоглися ухвалити відповідний законодавчий акт. Проте, 9 квітня 2015 року Верховна Рада України більшістю голосів ухвалила Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 року № 314-VIII [86; 164], який набув чинності, що спричинило гострі суспільно-політичні дискусії. Тому у нових умовах державотворення після Революції Гідності листопада 2013 – лютого 2014 рр. та на сучасному етапі стану дослідження проблем боротьби українського націоналістичного руху актуальною проблемою є науковий аналіз правових основ практичних прикладів боротьби за незалежність України, чому сприяють прийняті закони України «Про правовий статус та

вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 року № 314-VIII [86], «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 09.04.2015 року № 316-VIII [84], «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 року № 317-VIII [85], «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 року № 315-VIII [87].

В українському суспільстві з часів відновлення Української держави у 1991 р. й по сьогодні існує неоднозначна суспільна оцінка характеру та спрямованості боротьби українських націоналістів. Серед широких верств населення побутують дві основні концепції, що певною мірою прив'язані до регіонів: 1. Українські націоналісти з ОУН і УПА були представниками національно-визвольного руху, борцями за волю і незалежність України, яку вона зрештою проголосила у 1991 р.; 2. Усі без винятку українські націоналісти були звичайними колабораціоністами, пособниками військових злочинів гітлерівської Німеччини, а у післявоєнний період – бандитським рухом та диверсійною структурою іноземних спецслужб.

Перша оцінка більш поширена у західних і північно-західних областях України, в значно менших масштабах – у центральних, східних і південно-східних областях. Друга позиція властива для Сходу, Півдня і певною мірою Центру України. Ця діаметральність поглядів на політичне минуле України розколола суспільство, що є однією з причин сепаратистських тенденцій і збройної агресії Російської Федерації проти України.

Для вирішення цієї проблеми, вироблення спільних правових підходів та оцінок створювались урядові комісії у складі провідних науковців, але навіть найбільш авторитетні висновки не поставили остаточної крапки у полеміці навколо українського націоналістичного руху.

Відтак, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена потребою правової кваліфікації боротьби українських націоналістів з антидемократичними

режимами. За основу береться кваліфікація дій з огляду на норми характеру *jus cogens* міжнародного права та міжнародного гуманітарного права, які регламентують національно-визвольні змагання у екстремальних політичних умовах.

Аргументована належним чином, без упередженого підбору фактів, політико-правова кваліфікація боротьби українських націоналістів дасть змогу визначити у науково-практичному розумінні характер українського націоналістичного руху та на цій основі доповнити вже існуючий правовий статус його учасників, враховуючи практичне використання положень даного дисертаційного дослідження у розробці норм Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 року № 314-VIII [86; 164], співавтором якого є автор даного дисертаційного дослідження (Додаток А).

З іншого боку, дослідження актуальне й з науково-пізнавальної точки зору, передусім через відсутність комплексних наукових досліджень українського руху опору в історико-правовому полі.

Отже, вивчення історико-правових характеристик українського націоналістичного руху, з одного боку, та правозастосовчої практики антидемократичних режимів у боротьбі з українськими націоналістами, з іншого, є однією з важливих та надзвичайно актуальних проблем вітчизняної юридичної науки. Ця проблема має багатоаспектний характер, вона важлива як в плані політико-правової кваліфікації боротьби українських націоналістів, так й дослідження правозастосовчої практики антидемократичних режимів стосовно національно-визвольних рухів.

Стан вивчення проблеми. На теперішній момент існує обширна історична наукова література, присвячена українському націоналізмові та його збройній боротьбі, однак питання правової кваліфікації цих процесів розглянуті меншою мірою.

Питання правової кваліфікації діяльності українських націоналістів міжвоєнного періоду та у роки Другої світової війни наразі ще не стали предметом спеціального комплексного дослідження. Окремі історико-правові аспекти боротьби українських націоналістів 20–50-х рр. минулого століття досліджувалися з різних, часами –

діаметрально-протилежних, позицій у роботах Г.С. Биструхіна, Д.В. Веденєєва, А.А. Войцеховського, В.М. В'ятровича, І.Ю. Гловацького, В.Ф. Деревінського, А. Камінського, І. Кедріна-Рудницького, М.Я. Нагірняк, Г.С. Ткаченка, О.В. Ткачука, В.О. Шайкан та інших.

Серед істориків необхідно відзначити праці вітчизняних науковців В.С. Виздрика, С.Ю. Демидова, Ю.А. Киричука, В.М. Косика, І.К. Патриляка, Ю.О. Романишина, А.М. Русначенка, В.І. Сергійчука, Г.М. Стародубець, М.А. Слободянюк, І.В. Шліхти, Б.Д. Черномаз, В.Я. Хомак, Ю.З. Юрик та ін. Роботи згаданих авторів, окрім іншого, присвячені стратегії і тактиці боротьби українських націоналістів, видавничій і пропагандистській діяльності, взаємодії з представниками влади антидемократичних режимів, відносинам з представниками визвольних рухів інших народів. Найбільший інтерес у працях істориків становить джерельна база, оскільки більшість джерел є малодоступними (зарубіжні архіви) чи унікальними (особисті архіви дослідників, спогади безпосередніх учасників подій).

Певний інтерес становлять й дослідження радянських істориків та правознавців. Серед них праці М.Є. Горєлова, С.Г. Даниленка, К.Є. Дмитрука, Ю.М. Омельчука, О.О. Поліщука, В.П. Чередниченка та інших. Вони, попри упереджені політико-правові підходи, ретельно досліджували географію та масштаби українського націоналістичного підпілля, методи боротьби радянської влади з ОУН і УПА тощо.

А.С. Борзенков, О.О. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов, М.М. Ісаєв, В.С. Макарчук, Б.С. Утевський, Салах-Еддин Юсеф Махмуд Мухамед та ін. вивчали теоретико-юридичні аспекти протистояння правлячих режимів та національно-визвольних рухів, а також світову правозастосовчу практику.

Іноземні науковці, маючи обмежений доступ до джерел, давали неоднозначну оцінку характеру та спрямованості українського руху опору міжвоєнного часу та періоду Другої світової війни. Роботи Дж. Армстронга, С. Єрша, М.І. Семіряги, С.М. Ткаченка характеризують боротьбу ОУН і УПА в переліку визвольних рухів Східної Європи як найбільш масову та тривалу у часі. З іншого боку, К.Ю. Резніков, Н.І.

Ульянов, В.В. Ільїн та інші висвітлюють боротьбу українського націоналістичного руху виключно негативно, відходячи від об'єктивізму наукових досліджень та застосовуючи свідомий підбір фактів.

Вважаємо, що вивчення історико-правових аспектів боротьби українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами ще не стало предметом спеціального дослідження. Розбіжність в поглядах науковців не дозволяє законодавцям та практикуючим юристам дати належну правову оцінку цього суспільно-політичного феномену.

Зв'язок роботи з науковими програмами і плановими темами. Роботу виконано, відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії держави і права ІНПП Національного університету “Львівська політехніка”: “Історико-правові засади українського державотворення (інституційні та ідеологічні аспекти); правовий механізм радянської західних областей України” (державний реєстраційний номер 0114 U 005463).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є історико-правові оцінки характеру та спрямованості протистояння радикального українського націоналістичного руху антидемократичним режимами протягом 1920-х–1950-х рр. та правозастосовчої практики антидемократичних режимів у придушенні українського націоналістичного руху.

Відповідно до цієї мети основне місце у дисертаційному дослідженні займає вирішення наступних завдань, а саме:

- здійснити науково-теоретичний аналіз понятійно-категоріального апарату;
- виокремити наукові школи, висвітлити характерні підходи в історико-правових оцінках збройної боротьби українських націоналістів;
- охарактеризувати стан джерельної бази вивчення українського націоналістичного руху;

- проаналізувати правове й соціальне обґрунтування та безпосередню практику протистояння українських націоналістів великодержавним шовіністичним режимам міжвоєнного часу;
- дослідити політико-правові особливості реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації;
- дати правову оцінку польсько-українському збройному протистоянню 1941 – 1945 рр. на ЗУЗ;
- вивчити шляхи та методи протистояння українських націоналістів тоталітарному режиму СРСР – у контексті практичної реалізації права народів на самовизначення, та правомірність їхньої кваліфікації за діючим законодавством СРСР;
- розглянути взаємовпливи процесів еволюції доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби та паралельного осучаснення концептуальних основ українського націоналістичного руху;
- розглянути боротьбу збройних формувань українських націоналістів з антидемократичними режимами у міжнародно-правовому полі;
- здійснити правовий аналіз міжнародно-правових аспектів діяльності представницьких органів та міжнародних організацій українського націоналістичного руху.

Об'єктом дослідження виступають форми і методи протистояння українського націоналістичного руху антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х роках.

Предметом дослідження є нормативно-правова регламентація реалізації права народів на самовизначення в міжнародному праві та т.зв. праві війни; національне законодавство антидемократичних режимів та їхня правозастосовна практика в боротьбі з українським націоналізмом; а також еволюція концептуальних політико-правових засад діяльності українських націоналістичних утворень та їхніх збройних формувань.

Територіальні межі дослідження – українські етнічні землі в складі Союзу РСР, Польщі, Румунії, міжвоєнної Чехо-Словаччини та гітлерівського Третього рейху.

Хронологічні рамки дослідження встановлені з часу створення УВО (1920 р.) до припинення збройної фази протистояння українського націоналістичного руху тоталітарним комуністичним режимам (сер. 1950-х рр.).

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні використано комплекс загальнонаукових та спеціально-правових методів. Зокрема, діалектичний метод (підрозділи 1.1.; 3.1.) дав змогу оцінити особливості та закономірності еволюції українського націоналістичного руху, зміну ідеологічних засад та форм і методів його боротьби. З метою об'єктивної реконструкції та інтерпретації подій, пов'язаних з боротьбою українських націоналістів, використовувалися методи історизму (підрозділи 1.2.; 1.3.), аналітичний метод (підрозділи 1.2.; 1.3.), проблемно-хронологічний (підрозділи 2.1.; 2.2.; 2.3.), порівняльно-історичний (підрозділи 3.2.; 3.3.) методи та ін. Це дозволило відтворити та порівняти характерні особливості боротьби українських націоналістів діяльністю з ін. антитоталітарних рухів Європи і світу, показати загальні тенденції антитоталітарної боротьби. Ключове місце займає метод політико-правового аналізу (підрозділи 2.1.; 2.2.; 2.3.; 3.1.; 3.2.; 3.3.), який полягає у співставленні форм і методів боротьби українського націоналістичного руху із нормативно-правовою регламентацією питань національного життя за законодавствами країн, проти антидемократичних режимів яких боролися українські націоналісти, а також із міжнародно-правовими нормами регулювання національно-визвольної боротьби. Поряд із цим, у дослідженні використовувались такі методи, як нормативний (підрозділи 2.1.; 2.3.; 3.2.) та природно-правовий (підрозділ 3.1.), що застосовувались для вивчення правової природи права народів на самовизначення та інші методи.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є першим в Україні комплексним дослідженням, яке присвячене правовій кваліфікації різноманітних аспектів протистояння українського націоналістичного руху антидемократичним режимами у 1920–1950-х рр. Комплексно розглянуто питання нормативно-правового регулювання т.зв. *боротьби з політичним бандитизмом* (національно-визвольної боротьби українського народу) у законодавстві Другої Речі

Посполитої, нацистської Німеччини та тоталітарного Союзу РСР, а також міжнародно-правові акти, що регулювали національно-визвольні рухи пригноблених народів в 1920–1950-х рр.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку положень та висновків, які визначають наукову новизну:

уперше:

– встановлено, що мирне та збройне протистояння українських націоналістів великодержавним шовіністичним режимам здійснювалося співрозмірно – у відповідь на порушення цими режимами прав українського населення, закріплених у національному законодавстві, міжнародно-правових нормах та угодах, відтак воно мало легітимний *правозахисний характер*;

– доведено, що боротьба українських націоналістів проти окупаційних режимів велася передусім з політичною метою; незважаючи на те, що певні прояви цієї боротьби (експропріації, індивідуальний терор) мали окремі кваліфікаційні ознаки кримінальних злочинів, абсолютно *неприпустимо зводити їх до звичайного бандитизму*;

– визначено, що співпраця українських націоналістичних структур у 1920-х - 1941 рр. з спецслужбами іноземних держав, передусім Німеччини та Литви, носила взаємовигідний партнерський характер, здійснювалася УВО та ОУН з політичною, національно-визвольною метою, відтак не може бути юридично кваліфікована як *шпигунство* на користь ворожих держав;

– встановлено, що співпраця ОУН з нацистською Німеччиною на початкових етапах Другої світової війни ставила на меті здобуття української державності. Після відмови Гітлера від визнання Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. в мирну та збройну опозицію до нацизму переходить ОУН (б). Згодом до антигітлерівської боротьби приєдналися окремі структури ОУН (м) та Поліська Січ Т. Бульби-Боровця;

– встановлено, що доктринальні засади міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби та концептуальні основи діяльності українських націоналістів уже в довоєнний період та роки Другої світової війни ґрунтувалися на *спільній основі – праві народів на самовизначення*, відтак в багатьох моментах співпадали чи були ідейно близькими. Боротьба збройних формувань українського націоналістичного руху у контексті міжнародно-правового регулювання була легітимною; її стратегія і тактика *відповідали нормам міжнародних конвенцій*, які встановлювали правила ведення війни;

– визначено, що протистояння тоталітарному режиму СРСР здійснювалося українським рухом опору у відповідності з проголошеним конституційним законодавством УРСР/СРСР правом народів на самовизначення, аж до декларованого радянськими Конституціями права виходу союзних республік з Союзу РСР. Відтак *боротьба українських націоналістів із тоталітарним режимом СРСР, маючи правозастосовчий характер, мала ознаки правомірності*;

– встановлено, що український націоналістичний рух у його боротьбі з антидемократичними режимами протягом 1920-х–1950-х рр. мав правомірний характер, оскільки ставив за мету на практиці реалізувати право народів на самовизначення, звертаючись як до національних законів держав, у складі яких перебували українські землі, так і до міжнародного законодавства. *За подібними формами та методами діяли й інші національно-визвольні та державотворчі рухи досліджуваного періоду – польська АК, «лісові брати» в державах Прибалтики, хорватські четники, радикальні єврейські організації в Британській Палестині та ін.*

удосконалено:

– джерельну базу дослідження правових засад і безпосередньої практики діяльності українських націоналістичних організацій та їхніх збройних формувань у боротьбі з антидемократичними режимами ХХ століття;

набули подальшого розвитку:

– понятійно-категоріальний апарат дослідження, відтак здійснено уточнення та переосмислення таких понять, як право націй на самовизначення, українська національна ідея, український націоналістичний рух, українська націоналістична концепція, український націоналізм, патріотизм, тоталітаризм, колабораціонізм, суверенітет;

– історичні знання про стратегію та тактику українського націоналістичного руху періоду 1920–сер. 1950-х рр.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані у:

– законодавчій сфері – для розробки законопроектів щодо правового статусу учасників рухів опору антидемократичним режимам. Зокрема, це реалізовано у розробці положень Закону України “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті” від 09.04.2015 р. № 314-VIII (Додаток А. – Довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 04-35/13-76 від 27.01.2016 р.)

– науково-дослідній сфері – для розробки актуальних історико-правових проблем, пов’язаних з вітчизняною історією ХХ ст., міжнародним правом, міжнародним гуманітарним правом та ін.;

– навчальному процесі – під час підготовки та викладання курсів з юридичних дисциплін “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Кримінальне право України”, “Міжнародне право”, а також не юридичних дисциплін “Політологія” та “Соціологія”. Зокрема, матеріали дисертаційного дослідження використовувалися під час викладання вказаних дисциплін на кафедрі політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури для студентів напрямку навчання 6.060101 “Будівництво” (Додаток Б. – Акт впровадження № 27-04/533 від 16. 06. 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення, узагальнення, оцінки, висновки та пропозиції обґрунтовані здобувачем на підставі

особистих досліджень архівних матеріалів, опрацювання публікацій документів, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, матеріалів ЗМІ. Дисертація є самостійною науковою роботою.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертацію обговорено на кафедрі історії держави і права Інституту права та психології Національного університету “Львівська політехніка”. Окремі положення дисертації апробовано на 28 науково-практичних і науково-теоретичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи” (Київ, 27-28 вересня, 2003 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції: “До 75-ліття Організації Українських Націоналістів” (Львів 14 лютого, 2004 р.); Міжнародній науковій конференції “Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ столітті” (Кам’янець-Подільський, 27-28 квітня 2004 р.); XIII Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, 21-22 жовтня 2004 р.); 64-ій Науково-практичній конференції Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 16-19 квітня, 2003 р.); 65-ій Науково-практичній конференції Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 20-23 квітня, 2004 р.); 68-ій Науково-практичній конференції Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 18-21 квітня, 2007 р.); 69-ій Науково-практичній конференції Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ, 15-18 квітня 2008 р.); 71-ій науково-практичній конференції Київського національного університету будівництва і архітектури, (Київ, 16-19 березня 2010 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції: “Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х середини 1950-х років” (Київ, 2005 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Методологія політичної науки” (Львів, 19 грудня 2008 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених: “Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку” (Луцьк, 20-21 березня 2009 р.); Міжнародній науковій

конференції: “П’яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика” (Київ, 23-24 квітня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка “Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених” (Київ, 23-24 квітня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів: “Юридична осінь 2009 року” (Харків, 13 листопада 2009 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції: “Науковий потенціал сучасної юриспруденції” (Тернопіль, 15 грудня, 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції: “Особливості розвитку правової держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів: проблеми теорії і практики” (Київ, НАУ, 18 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника: “Правова політика Української держави” (Івано-Франківськ, 19-20 лютого 2010 р.); V-й Міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених: “Від громадянського суспільства – до правової держави” (Харків, ХНУ ім. В. Каразіна, 26-27 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Новітні технології, обладнання, безпека та якість харчових продуктів: сьогодення та перспективи” (Київ, 27–28 вересня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи” (Львів, 27-28 вересня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.” (Львів, 25 жовтня 2013 р.); Першій міжнародній конференції молодих вчених Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, Німеччина, 21 грудня 2013 р.); Третій Всеукраїнській науковій інтернет-конференції “Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір)” (Львів, 20 травня 2014 р.); Четвертій Всеукраїнській науковій інтернет-конференції “Держава в умовах надзвичайного, воєнного стану та/чи військової окупації: історія і сучасність (правові аспекти)” (м. Львів, 19 червня 2015 р.); VI-й Всеукраїнській

науковій конференції “Держава у теорії і практиці українського націоналізму” (Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р.); Німецько-українсько-молдовському семінарі “Zivilgesellschaftliche Studien für junge Menschen als Grundlage zur Förderung von Dialog und Ferstäädigung in der Grenzregion Bukowina – Bessarabien” (м. Мюнхен, Німеччина, 8 жовтня – 15 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні” (м. Ужгород, 19-20 лютого 2016 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 23 публікаціях, з яких 8 опубліковано в фахових виданнях України з юридичних наук (3 з них внесені до науково-метричних баз даних), 2 – у фахових виданнях України з історичних наук, 2 – в іноземних наукових виданнях, 11 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертаційного дослідження зумовлена метою, завданнями предметом та логікою дослідження. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (що охоплюють дев’ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел, а також двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок, із них 191 сторінка – основний текст, 34 сторінки – список використаної літератури (321 найменування), 2 додатків на 2-х сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

1.1. Понятійно-теоретичні основи дослідження

У процесі дослідження боротьби українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами у 1920-х–1950-х роках важливе місце займає понятійно-категоріальний апарат, що використовується при оцінках українського руху опору у історико-правовому розрізі. Це пояснюється тим, що дослідження проводиться на міждисциплінарному рівні, зі зверненням до понять і категорій декількох суспільно-політичних наук.

У цьому розумінні важливе місце займає понятійна інтерпретація українського націоналістичного руху – основи об'єкту історико-правового аналізу. Український націоналістичний рух як складний суспільно-політичний феномен формується у рамках концепції українського націоналізму, ідеологічної доктрини українського руху опору. У наукових розробках український націоналізм представлений широким спектром визначень, що тлумачать суспільно-ідеологічну та концептуально-теоретичну сторони цієї суспільно-політичної течії.

Український націоналізм, на думку І.П. Лисяка-Рудницького [138, с. 672], був започаткований у 1920-х роках, спершу як духовний фермент молодшого покоління, як протест проти захоплення українських земель внаслідок поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Український вчений Ю.А. Левенець [134, с. 672] виділяє шість етапів у теоретичній еволюції українського націоналізму: 1) 1913–1941 рр.; 2) 1941–1943 рр.; 3) 1943–1945 рр.; 4) 1945–1955 рр.; 5) 1955–1968 рр.; 6) від 1968 р. – по сьогоднішній день. Розвиток доктринальних засад українського націоналізму на різних етапах віддзеркалював міжнародну політичну кон'юнктуру, проте потреба змін не

завжди сприймалася лідерами руху, що призводило до розколів і навіть протистояння в середовищі націоналістів.

У той же час В.О. Ігнатов, дослідивши характерні риси становлення та розвитку українського націоналізму, виводять поняття українського націоналізму як системи доктринальних положень, спрямованих на захист української національної ідеї, витoki якої дослідники відносять до поч. ХІХ ст., як реакцію на утиск народу [97, с. 801–802]. Якщо сприймати концепцію українського націоналізму як етнополітичний самозахист, то український націоналізм виступає захисним феноменом, у центрі якого – українська національна ідея.

Як стверджує В.М. Пасічник, в Україні наразі немає уніфікованої і загальноприйнятної методологічної моделі (схеми), яка б слугувала засобом для інтеграції різноманітних теоретичних напрацювань українських вчених стосовно національної ідеї. З цього приводу науковці вказують, що рідкісні українські мислителі не оперували поняттям української національної ідеї, однак і досі у вітчизняній науці національна ідея не набула чіткої кристалічно-понятійної форми як певної теоретико-методологічної системи. Дослідники трактують національну ідею довільно, тому і постає широкий діапазон суперечливих різнотлумачень цього поняття. Відповідно науковці констатують, що за таких обставин національна ідея набуває ознак “так званих термінів парасольок – тобто термінів, які у різний спосіб (залежно від розуміння того, хто їх застосовує) можуть об’єднати в собі цілий набір понять” [199, с. 35].

Як наслідок, формується і поглиблюється ідейно-політична криза українського національного руху, що після здобуття незалежності знаходить своє вираження в розпаді інтелектуального середовища України на конфліктуючі табори, між якими точиться гостра, часом непримиренна ідейна боротьба, а також – у відриві еліти від свого етнонаціонального коріння та виникненні загрозового провалля між національною елітою та широкими народними масами [199, с. 36].

У нашому розумінні українська національна ідея – це синтез ідейно-політичних та культурно-національних поглядів у рамках філософської та політико-правової суб'єктності народу, який один володіє суверенним правом на самовизначення.

Українська національна ідея, посідаючи центральне місце в концепції та доктрині українського націоналізму, виступає основною метою її реалізації. У досліджуваний період українська національна ідея реалізовувалася у рамках діяльності різних суспільно-політичних організацій, серед яких визначальне місце посів український націоналістичний рух.

За типологією Х. Сетон-Уотсона, націоналістичні рухи поділяються на три типи. Перший тип – це рух, який веде боротьбу за незалежність від іноземного панування. Другий – це рух, який прагне до об'єднання уже з існуючою незалежною державою всіх співвітчизників. Третій тип – це рух, який досяг незалежності і єдності, але й надалі має формувати глибоко вкорінені національні почуття серед своїх суб'єктів. Ці три позиції, як констатує О. В. Картунов, можуть бути визначені як боротьба за незалежність, іредентизм та національне будівництво. «І лише після того, як процес національного будівництва завершено, динамічна вибухова сила націоналізму починає завмирати. Нації, які є незалежними, територіально задоволеними і глибоко національно свідомими, не мають більше потреби бути націоналістичними» [103, с. 753].

Оскільки український націоналістичний рух у досліджуваний період був спрямований на боротьбу за незалежність Української Держави, за типологією Х. Сетон-Уотсона він відноситься до першого типу націоналістичних рухів. Український націоналістичний рух був практичним виявом українського націоналізму, засобом та формою реалізації націоналістичної концепції.

Українська націоналістична концепція формувалася шляхом застосування філософсько-політичного та історико-культурного ідеологічного інструментарію, який сформувався під впливом різноманітних політичних, соціально-економічних і культурних факторів на становище українського народу у складі країн-окупантів після

Визвольних Змагань 1917–1921 рр. У центрі української націоналістичної концепції було питання політичного визволення українського народу у межах власної етнічної території з-під влади великодержавних шовіністичних і тоталітарних режимів країн-окупантів.

Найбільш визначеною українська націоналістична концепція відображена у програмних документах Організації українських націоналістів [208, с. 3–19]. Непримиренність до ворогів Української держави; природне союзництво із ворогами ворогів України; монопартійність як руху опору, так і політичної системи у визволеній державі; вождизм; першовартісність українських економічних інтересів та визнання приватної власності; національні пріоритети у освітній, культурній та релігійній політиці – основні характерні риси концепції українського націоналізму міжвоєнного періоду, згідно з програмними документами. Українська націоналістична концепція визнавала за кожним народом право на самовизначення у рамках власної етнічної території, що стало стрижнем міжнародної політики українських націоналістів. Із 1943 року українська націоналістична концепція переходить на демократичну політичну платформу, відмовившись від тоталітарного монопартизму.

Отже, українська націоналістична концепція – це виражена у програмних документах сукупність програмно-теоретичних і практичних напрямів політики, які здійснюються представниками українського націоналістичного руху з метою реалізації української національної ідеї.

Українську націоналістичну концепцію слід відрізнити від української націоналістичної доктрини. О.В. Картунов називає націоналістичну доктрину певним систематизованим вченням, яка містить у собі і спирається на кілька загальних положень або атрибутів [102, с. 752–753].

Українська націоналістична доктрина найяскравіше виражена у ідеологічному документі «10 заповідей українця-націоналіста», складеному у червні 1929 р. (мав також назву «Декалог») [89, с. 16]. Цей документ виражає філософсько-політичні і морально-ціннісні дороговкази, якими має керуватися та яким повинен відповідати

український націоналіст у процесі боротьби за українську державність. Водночас «десять заповідей» націоналіста віддзеркалюють політичне становище українського народу у складі іноземних держав, що зумовлює радикалізм позиції та обраних форм і методів боротьби українського націоналістичного руху. У процесі розвитку боротьби українських націоналістів виникла велика кількість доктринальних розробок, котрі концентрували у собі основні погляди на форми і методи протистояння антидемократичним режимам.

Таким чином, українська націоналістична доктрина – це система філософсько-політичних та морально-вартісних орієнтирів, що виступає систематизованим вченням, виражена у атрибутах та має спрямовувати представників українського націоналістичного руху до характерних стереотипів та алгоритмів у боротьбі за українську державність.

У цьому розумінні серед великої чисельності тлумачень поняття українського націоналістичного руху дисертант вважає важливим виведення власного формулювання та трактування поняття «український націоналістичний рух»: *Український націоналістичний рух – це суспільно-політична течія, що охоплює організовану боротьбу прихильників української націоналістичної концепції за створення та незалежний розвиток Української Держави у рамках власної етнічної території, відповідно загальновизнаному праву націй на самовизначення.*

Тут важливою є відмінність українського націоналістичного руху від українського національно-визвольного руху. Український *національно-визвольний рух* відрізняється тим, що він є більш ширшим поняттям і охоплює собою не лише український *націоналістичний рух* (прихильників радикальних доктрин та методів боротьби), але також – різного роду суспільно-політичних течій (УНДО та ін. легальні партії міжвоєнного періоду), націонал-комуністів (боротьбисти в УСРР), безпартійні течії і рухи (шестидесятники, УГС тощо), широкі націонал-ліберальні кола тощо. Відтак, український національно-визвольний рух являє собою сукупність суспільно-політичних течій, яка включає організовану та стихійну боротьбу прихильників

української національної ідеї, де українська націоналістична концепція є різновидом реалізації української національної ідеї.

Представниками українського націоналістичного руху у 1920-х–1950-х роках були: Українська Військова Організація (УВО) 1920 року заснування; Організація українських націоналістів (ОУН) у 1929–1940 роках; Організація українських націоналістів – революційна з 1940 р. (ОУН-р, у наукових дослідженнях більш відома як ОУН С. Бандери (ОУН (Б), тому автор також використовує дане скорочення для визначення даної організаційної структури); Організація українських націоналістів А. Мельника (ОУН (М) з 1940 р.; закордонні представництва ОУН (Б) та ОУН (М) у досліджуваний період; Українська повстанська армія (УПА) 1942 р. заснування; Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) 1943 р. заснування; Антибільшовицький блок народів (АБН) 1943 р. заснування.

Поняття українського націоналізму як феномену достатньо ґрунтовно вивчене в українській та закордонній суспільно-політичній думці. Проте у дисертаційному дослідженні український націоналізм розглядається крізь призму політико-правового аналізу практичного виявлення українського націоналізму – українського націоналістичного руху. Тому в розрізі даного аспекту проблеми важливим є уточнення поняття український націоналізм у авторському розумінні.

Отже, український націоналізм – це сукупність стереотипів національної ідентичності, що лежить у основі політичної ідеології та виражена феноменом діяльності організованих форм українського націоналістичного руху.

Важливими є теоретичні відмінності українського націоналізму від українського патріотизму, які, на думку І.В. Іванченко та інших науковців, полягають у тому, що патріотизм народжується та розвивається у незалежних державах [96, с. 777; 104, с. 778]. Патріотизм є суспільним і моральним принципом, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється у визначеному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загально називається любов'ю до своєї Батьківщини. Важливо, що патріот – не обов'язково націоналіст (приміром, патріотом

України цілком може бути етнічний росіянин чи єврей), і, навпаки, націоналіст – не завжди патріот (приміром, важко вважати патріотами України тих ультра-націоналістів, які наполягають на відділенні зрусифікованих регіонів, як-от Криму, Луганська, Донецька, і створення буцімто «європейської» України, не обтяженої пострадянським тягарем).

Український націоналізм в період, що досліджується, був спрямований на відновлення української державності, так і не закріпленої у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., а патріотизм, як вже зазначалося, може виникнути і набрати розвою лише у незалежних державах.

Боротьба українського націоналістичного руху за відновлення української державності у досліджуваній період характеризувалася гострими формами військово-політичного протистояння з державними режимами, що поневолювали українські землі. У цьому процесі український націоналістичний рух протистояв різним політичним силам, серед яких були тоталітарні (СРСР, гітлерівська Німеччина) та великодержавні шовіністичні (Польща, Угорщина, Румунія) політичні режими. І лише в одному випадку – післямюнхенської ЧСР українські націоналісти мали справу з демократичними «об'єднувачами».

Зрозуміло, що політичні, не-воєнні можливості боротьби у кожному випадку були різні. Приміром, в Польщі учасників атентату на Б. Перацького судили з дотриманням кримінально-процесуальних норм; за нацистської окупації страчували без суду і слідства не лише українських націоналістів, а й заручників; у більшовицькому СРСР покарання поширювалося не лише на активістів ОУН і УПА, а й т.зв. ЧСИРов (російською мовою – членов семей изменников Родины) тощо. Відповідно, й націоналістичний рух мусив виявляти певну гнучкість – якщо можна було сподіватися на пропагандистські можливості Варшавського процесу 1935 р., то на Львівському Процесі 59-ти (*Процес другої ексикютиви ОУН*) у січні 1941 р. така ставка була завідомо абсурдною.

Саме тому слід надати чітку науково-теоретичну оцінку кожного з вказаних режимів, що надасть змогу об'єктивно охарактеризувати історико-правові особливості процесів протистояння.

Науковці зазвичай користуються терміном *антидемократичні режими*, які у собі уміщують і тоталітарний, і авторитарний і деспотичний режими. Так, за визначенням О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенка, антидемократичний режим – це вид державного режиму, який характеризує такий порядок (стан) державно-політичного життя суспільства, за якого не реалізується принцип розподілу влади, певною мірою (повністю або частково) порушуються права громадян, забороняється діяльність політичних партій, інших об'єднань громадян, існує можливість політичних репресій. Антидемократичному режиму притаманні такі ознаки:

- а) утиск прав особи, перешкода її вільному розвитку;
- б) повний контроль держави над всіма сферами суспільного життя;
- в) концентрація влади в руках однієї особи або групи осіб;
- г) фактичне одержавлення всіх громадських організацій (профспілок, молодіжних тощо);
- д) ігнорування інтересів національних меншин, релігійних поглядів населення тощо [253].

За визначенням української вченої-правознавця О.Ф. Скакун, основою для класифікації державних (політичних) режимів слугують:

- ступінь розвиненості політичної демократії;
- реальний політико-правовий статус особистості.

З урахуванням цих критеріїв сучасні державні (політичні) режими О.Ф. Скакун поділяє на два види: демократичні та антидемократичні. Серед них виділяються перехідні режими. Серед демократичного типу:

- ліберально-демократичний;
- консервативно-демократичний;
- радикально-демократичний.

Серед антидемократичних:

- авторитарний (революційний та стабілізаційний);
- тоталітарний (расистський, фашистський, військово-диктаторський) [237, с. 90].

Отже, найбільш недемократичною формою в цьому переліку є *тоталітарний режим*, в основі визначення якого – поняття тоталітаризму як політичного феномену.

Тоталітарні режими, які знищували в українських землях національно-визвольні прагнення, стали основним суб'єктом протистояння у боротьбі українських націоналістів за державність України. Основні зусилля українських націоналістичних організацій були спрямовані на боротьбу з гітлерівським окупаційним режимом, а також з тоталітаризмом СРСР. Саме тому необхідно зосередитись на теоретико-понятійних особливостях тоталітаризму як суспільно-політичного феномену державної влади.

Всебічний аналіз значного теоретичного матеріалу та концепцій науковців показав, що поняття “тоталітаризм” можна використовувати для характеристики не лише специфічного антидемократичного політичного режиму, а й певного суспільно-політичного ладу, соціальної системи в цілому. Його характеризує наступне: насильницьке ідеологічне, політичне, економічне панування партійно-державного апарату на чолі з одноособовою владою політичного лідера; прагнення до тотального контролю над суспільством в цілому і над життям кожної людини зокрема; необмежене втручання в усі сфери суспільного життя; застосування насильства в широких масштабах.

На базі основних теоретичних розробок і напрацювань, порівняльно-історичного і структурно-функціонального аналізу суспільно-політичних систем тоталітарного СРСР, нацистської Німеччини, фашистської Італії, які були класичними різновидами тоталітаризму, В.Я. Томахів визначив низку характерних ознак тоталітаризму [257, с. 9]. Передусім це наявність єдиної для всього суспільства ідеології та ідеологізація всіх сфер життя, прагнення підпорядкувати їй усі політичні, економічні, соціальні процеси. Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження єдиної партії, яка є носієм

даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему, в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакомисленню, плюралізму ідеологій; встановлюється контроль над засобами масової інформації та їх жорстка цензура, що поширюється й на інші сторони духовного життя суспільства. Все це забезпечує легітимність режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади.

Французькими науковцями була почата спроба типологізації й характеристики тоталітарних режимів, при цьому використовувалася концепція «відкритого/закритого суспільства», що істотно розширило теоретичні рамки досліджень тоталітаризму. Дана проблематика перебувала у центрі уваги наукових праць Ж. Бюрдо. Ж. Веделя, М. Дюверже, М. Зопрівало, Р. Арона та інших. Характеризуючі їхні дослідження, Н.Г. Костроміна зауважує, що французькі вчені запропонували різні види класифікації режимів, однак їх характеристика тоталітарних режимів збігається в наступному: усі тоталітарні режими антидемократичні, належать до закритого типу, але вони не є ідеальною завершеною системою – вони лише прагнуть до цього [125, с. 18].

Головною передумовою процесу становлення тоталітаризму в українських землях стала втрата УНР незалежності і включення її до складу СРСР, що відбулося упродовж 1917–1922 рр. Наступному періоду – 1923–1926 рр. – властиве зміцнення основ тоталітарного ладу, закладених ще при першій спробі реалізації комуністичної доктрини в ході визвольних змагань і в період “воєнного комунізму”. На думку В.Я. Томахіва, наступні роки стали утвердженням в Україні класичного тоталітаризму – сталінізму. Процес еволюції сталінізму в Україні, виходячи з етнополітичних аспектів цього феномену і його найбільш універсальної характерної риси – терору та масових репресій, хронології і логіки їх розгортання, об’єктів – складався з наступних періодів:

- I період – 1927–1932 рр.;
- II період – кін. 1932–1934 рр.);
- III період – грудень 1934 – перша пол. 1941 рр.;
- IV період – 1944 – сер. 1950-х рр. [257, с. 12; 258, с. 17].

На думку А. М. Русначенко, характер режиму, що існував у 1920-х–1950-х рр. в СРСР та УРСР, найкраще визначити терміном “тоталітаризм”. Науковець, посилаючись на М. Кертиса, констатує, що критеріями такої влади є: 1) офіційна ідеологія, що має на меті побудову політичного та соціального порядку і створення нового типу особистості; 2) монополія на контроль за особистим життям з метою забезпечення конформізму індивідів; 3) терор і політична поліція; 4) ієрархічна однопартійна система; 5) підміна особистих інтересів суспільними; 6) централізація влади, недопущення опозиції та інакомислення; 7) непідконтрольність вищої влади; 8) контроль над засобами масової інформації та освітньою системою (...); 9) відсутність справжніх вільних виборів; 10) монопольний контроль над зброєю і збройними силами; 11) відмова громадянам на вільний виїзд за кордон; 12) централізована планова економіка з контрольованим споживанням; 13) особиста диктатура вождя. Це був тоталітаризм лівого типу, який після смерті Сталіна поволі еволюціонував у напрямі до авторитаризму. При владі перебував “новий клас” — політична бюрократія. Корені цього класу — в комуністичній партії. Саме вона є складовою частиною, серцевиною та основою нового класу, до якого входять ті, хто професійно займається партійною і керівною роботою, маючи таким чином і економічну владу й переваги, і привілеї. Аби система не постраждала в цілому, вожді того класу змушені були провести після смерті Сталіна помірковану десталінізацію режиму. Було засуджено його (сталінізму) екстремальні прояви, але осудові, звичайно, не підлягали ані ідеологічні, ані економічні, ані політичні основи режиму. Однак чимало людей пішли далі контрольованої десталінізації. Прецедент критики культу особи спричинився до сумніву в дієвості системи в цілому, що стало одним з витоків інакомислення [222, с. 10 – 11].

В нашому розумінні *тоталітаризм – це вид політичного устрою у державі, за якого здійснюється всеохоплюючий контроль над суспільством у цілому, що веде до порушення права народів на самовизначення, а також фундаментальних прав людини. Тоталітаризм характеризується політикою терору з боку влади, моноідеологічністю*

і монопартійністю та агресивністю у зовнішній політиці.

У той же час важливо відрізнити поняття *тоталітаризму* від *авторитаризму*. *Авторитаризм* виражається у авторитарних режимах, які не мають граничної реакційної форми виявлення. Авторитарний режим поєднує у собі риси тоталітарного та демократичного режимів. Від демократичного режиму він зберігає автономію особистості та суспільства у сферах, що не відносяться до політики; не намагається радикально перебудувати суспільство на ідеологічній основі; допускає економічний, соціальний, культурний, а частково й ідеологічний плюралізм; не намагається запровадити планове управління економікою та ввести суцільний контроль над суспільством, обмежується жорстким політичним контролем; може базуватися на праві та моральних засадах. Основна характерна риса авторитарного режиму – це необмежена влада однієї особи чи групи осіб, непідконтрольних народу, що формується не виборчим конкурентним шляхом, а нав'язуванням волі зверху [237, с. 92]. Приміром, авторитарним був режим Ю. Пілсудського у Польщі у міжвоєнний період, у той же час поєднуючи у собі риси великодержавної політики та шовінізму.

У наукових виданнях поняття «*великодержавний шовінізм*» трактується як політична ідеологія і практика правлячих кіл панівної нації, спрямовані на поневолення інших народів, позбавлення їх суверенітету, дискримінацію етнічну та культурну [204, с. 385].

Ю.І. Римаренко визначив поняття «*великодержавність*» як авторитарно-диктаторські методи правління та способи організації національного життя, де застосовувалися казарменні, феодально-деспотичні способи національно-державного управління [216, с. 666–667]. Проте це трактування науковець відніс щодо радянського антидемократичного періоду.

У той же час існує й поняття «*великодержавна демократія*»; у концепціях дослідників вона є проявом гегемонізму через діаспору [74, с. 666]. Прикладом такого політико-правового феномену є сучасна широко розрекламована концепція «*Русского мира*», до реалізації якої залучаються скандально активні проросійські організації та

діячі на пострадянському просторі, що було протиставлене концепції євроінтеграції під час агресії РФ проти України. В досліджуваний період «діаспорний шовінізм» репрезентували т.зв. фольксдойче А.Гітлера чи польські осадники на Волині.

Поняття «великодержавність» у характеристиці режимів чи політики часто поєднується із поняттям «шовінізм» та утворює єдиний термін «великодержавний шовінізм». Отже, поняття «великодержавний шовінізм» означає надання характерним рисам політики тієї чи іншої держави світу конкретного етнонаціонального забарвлення, підкреслюючи певну (а то й – повну, як у нацистській Німеччині) зверхність титульної нації над іншими народами у складі власної держави чи у політиці щодо ближчих та дальших сусідів.

Так, великоросійський шовінізм, за визначенням дослідників, є різновидом національного нігілізму, ідеологією, політикою, поглядами певних кіл, що дотримуються імперського чи проімперського підходу до розв'язання національних проблем [64, с. 667].

Як зазначалося вище, український націоналістичний рух у 1920-х–1950-х роках у процесі боротьби за українську державність протистояв тоталітарним режимам СРСР та гітлерівської Німеччини, великодержавній шовіністичній політиці Польщі, Румунії та Угорщини.

Режими цих країн та їх внутрішня політика носили в цілому антидемократичний характер, різнилися лише ступені цього антидемократизму. Щодо українського народу політика цих держав була антидемократичною, відрізняючись у ті чи інші періоди видовими особливостями тоталітаризму, інколи приймаючи форми великодержавного шовінізму.

Боротьба українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами трактувалася останніми як бандитські прояви та розглядалася крізь призму питань внутрішньої безпеки. Як польські, так і румунські, угорські та нацистські окупаційні режими трактували українських націоналістів «бандитами», а радянська влада – ще й як колабораціоністський рух. Ці оцінки для характеристики боротьби українських

націоналістів застосовує дотепер переважна більшість російських дослідників та частина українських науковців [240, 264, 206]. Тому необхідним є наукове тлумачення поняття «колабораціонізм».

Термін «колаборація», «колабораціонізм» походить від французького *collaboration*, що означає «співпрацю», «зрадницьку співпрацю» з ворогом. В широкому сенсі під колаборацією йдеться про співпрацю громадян СРСР в роки Другої світової війни з військовими та цивільними окупаційними органами у всіх сферах життєдіяльності [288, с. 2].

Колабораціонізм – досить типове явище для усіх часів і періодів історії. Під час Другої світової війни з окупантами співпрацювала певна частина населення європейських та азійських країн. Масового характеру це явище набуло на зайнятих військами агресорів територіях Радянського Союзу, зокрема й в українських землях. Проте в Україні колаборація мала низку специфічних ознак, пов'язаних з військово-політичними, соціально-економічними, етнічними, культурними, релігійними, морально-психологічними, історичними чинниками [288, с. 3]. У більш вузькому розумінні поняття «колабораціонізм» використовувала радянська влада протягом 1939–1945 рр. в своїх оцінках співпраці українських націоналістів із німецькою окупаційною владою у Західній Україні. Проте в усіх окупованих нацистами країнах існували потужні повстанські рухи, окремі з яких співпрацювали на певних етапах із німецькою окупаційною владою.

Як стверджує В.О. Шайкан [288, с. 30–31], колабораціонізм – це складне багатовимірне суспільно-психологічне та етичне явище, що виникає внаслідок взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (окремих індивідів, певної частини населення) з окупантами, тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму; колабораціонізм – це добровільна чи вимушена співпраця з ворогом у будь-яких сферах життя: політичній, військовій, економічній, побутовій, культурній та інших, що носила ознаки злочину.

У авторському розумінні *колабораціонізм становить добровільну чи вимушену співпрацю громадян окупованої держави з окупаційним режимом, що завдавала шкоди окупованій державі та її громадянам.*

У той же час боротьба українських націоналістів, навіть з урахуванням епізодичної співпраці з окупаційним нацистським режимом, у своєму концептуальному вимірі та на практиці була спрямована передусім на реалізацію права народів на самовизначення (а не на пособництво ворогові, як це намагаються видати окремі науковці). Тому право народів на самовизначення, яке є наріжним каменем концепції національно-визвольних рухів, вимагає понятійно-теоретичного уточнення.

У політико-правовому розумінні основним нормативним елементом права народів на самовизначення є право на політичне самовизначення, що у зовнішньому аспекті реалізується як право народів на відокремлення, створення власної державності або вільний вибір будь-якого іншого визначеного народом політичного статусу (федерація, конфедерація та ін.). У внутрішньому аспекті право народів на політичне самовизначення характеризується як право здійснення ними суверенітету, установлення цілісності своєї національної території, а також як право мати демократичний режим, що забезпечує дотримання прав всіх народів, національно-етнічних меншостей, інших соціальних спільнот та їх представників, що проживають у межах суверенних держав [225, с. 93–94].

Право народів на самовизначення включає політичну, соціально-економічну та культурну самореалізацію. Отже, реалізація права народів на самовизначення призводить до суверенітету народів у рамках власної держави.

Як стверджує Є.С. Кузнецова, суверенітет іманентно пов'язаний з державою. Будь-яка спроба по-новому подивитись на суверенітет відображається на теорії держави, а трансформації усередині держави позначаються на уявленнях про суверенітет. Але за ототожненням суверенітету з державою, на погляд Є.С. Кузнецової, важливо не втратити розуміння того, що суверенітет передусім віддзеркалює відносини влади між людьми в суспільстві й між суспільствами. Це свідчить про те, що

суверенітет у тому сенсі, у якому він є єдиним цілим з політичними відносинами у суспільстві, залежить від стану суспільної взаємодії й процесів, що розвиваються усередині інституту держави [127, с. 91].

Як зазначає С. Хантінгтон, парадоксально, але демократія у світі розвивалася, незважаючи на те, що значна частина держав, що належала до «радянського блоку», не відповідала мінімальним стандартам демократії, а світ був поділений на два полюси [308, с. 122]. У той же час наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було створено основну правозахисну «інфраструктуру» сучасного світу: у 1948 р. були ухвалені Загальна декларація прав людини й громадянина й Конвенція з попередження й покарання злочину геноциду, у 1950 р. – Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод.

Враховуючи вказане, *суверенітет*, що був підвалиною програмних документів та практичних дій українських націоналістів – *це суспільно-політичний, соціально-економічний та культурно-гуманітарний стан народу, який характеризується повноцінною можливістю народу у рамках власної етнічної території реалізовувати власну внутрішню політику та бути повноправним суб'єктом міжнародних відносин.*

Отже, поняття суверенітету є ключовим у процесі дослідження історико-правових особливостей боротьби українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами у 1920-х – 1950-х рр.

Вважаємо, що понятійно-категоріальний апарат національно-визвольної боротьби 1920-х–1950-х рр. у сучасній юридичній науці знаходяться на стадії формування. Неоднозначно визначеними залишаються багато понять і категорій, що ускладнює об'єктивне розуміння характеру боротьби українських націоналістів. Отже, у перспективі необхідні систематизація та уточнення понятійно-категоріального апарату.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

У часи становлення основ громадянського суспільства в Україні важливим елементом цього процесу є об'єктивне наукове відтворення та оцінка діяльності тих вітчизняних суспільно-політичних течій, які прагнули досягнення правових стандартів у політиці. У середині ХХ століття український націоналістичний рух був характерним прикладом протистояння тоталітаризму у справі реалізації права народів на самовизначення [160, с. 52]. Однак, дослідження діяльності українських націоналістів відбувалося в не надто сприятливих умовах компартійного диктату. Звідси – ідеологічні штампи та упередженість науковців, що у свою чергу спричинило не надто об'єктивні уявлення про цей рух у суспільстві. Останні зазвичай мають регіональний характер.

Вважаємо за потрібне систематизувати наукові погляди і школи, що дасть змогу надати об'єктивну оцінку руху ОУН і УПА.

Питання стану розвитку наукових студій українського націоналістичного руху в сучасній українській науці є розробленим, існують спеціальні дослідження. С.Ю. Демидов зазначає, що історіографія УПА є безперервним процесом вивчення, що відображав обставини і зміни, які відбувалися в другій половині ХХ століття в країнах Східної і Центральної Європи. Оскільки масштаби і значення діяльності УПА виходили за межі українських земель, вони стали предметом уваги відразу декількох історіографій – радянської, української діаспорної, польської тощо. Після падіння СРСР інтерес до історіографії УПА зріс, перетворивши її на предмет гарячих історичних дискусій всередині водночас української, російської, польської, білоруської і західної (північноамериканської і західноєвропейської) історіографій [60, с. 16].

С.Ю. Демидов зробив спробу дати комплексну оцінку досліджень з проблематики УПА, проте зосередив свою увагу головним чином на УПА 1942 – поч 1950-х рр., не охоплюючи увесь період збройного спротиву з 1920-х рр., а також українського націоналізму поза структурами Повстанської армії.

У дисертаціях, присвячених боротьбі українських націоналістів, здобувачі у першому (історіографічному) розділі зазвичай розглядають питання розвитку наукових концепцій. Втім будь-яка з названих праць містить історіографічний аналіз у рамках власної проблемності чи періоду.

Деякі дослідники поділяють публікації про рух ОУН і УПА на дві групи. Перша – література мемуарного характеру, опубліковані збірники документів і повідомлення в засобах масової інформації, що з'явилися за межами України в повоєнний період завдяки зусиллям української еміграції, яку ще називають українською діаспорою. Друга – література, наукові розвідки, збірники архівних документів, матеріали науково-практичних конференцій і публікації в ЗМІ, опубліковані в незалежній Україні, а також у виданнях радянського періоду історії України, надрукованих у видавництвах колишнього СРСР [286, с. 3 – 4].

Проте, на думку дисертанта, такий підхід є неприпустимим, враховуючи те, що об'єднувати історіографію радянського періоду і незалежної України неприпустимо – з причин ідеологічних обмежень у СРСР та замовного характеру політичних видань у Радянському Союзі, особливо щодо українських націоналістів.

Більш прийнятною є поділ історіографії боротьби ОУН і УПА, запропонований В.Ф. Деревінським [61], який виділяє чотири групи: 1) роботи дослідників часів СРСР; 2) дослідження сучасних українських науковців; 3) наукові розробки науковців діаспори, що емігрували з України; 4) роботи дослідників неукраїнського походження. Ми вважаємо доцільним поєднати в одну групу науковий доробок сучасних українських дослідників та науковців діаспори – вихідців з України.

На думку дисертанта, розробка науковцями історико-правових особливостей боротьби українських націоналістів з антидемократичними режимами проводилася і проводиться у рамках трьох блоків:

1. українська історіографія (включаючи діаспорну й часів Незалежності);
2. радянська історіографія;
3. іноземна історіографія.

Найрізноманітнішою та найскладнішою для вивчення є історіографія українських авторів. Її доцільно поділити на три групи: 1) роботи українських науковців (мемуари, видання пропагандивного характеру), створені безпосередньо в Україні протягом досліджуваного періоду 1920-х–1950-х рр.; 2) праці представників української діаспори; 3) сучасні наукові публікації від часу здобуття Незалежності.

Процес формування наукових знань про український націоналістичний рух бере початок одночасно із самим рухом. Роботи ідеологів українського націоналізму 1920–1930-х рр. розглядали питання фундаментального права українського народу на відновлення державності. Це дослідження Д.І. Донцова, Ю.І. Вассіяна, М.О. Сціборського та інших авторів, які безпосередньо впливали на розвиток українського націоналістичного руху у міжвоєнний період. Проблема правових основ боротьби українського націоналістичного руху у роботах цих авторів представляється крізь призму політико-філософських аргументів на користь національної державності.

Д.І. Донцов у своїй фундаментальній праці «Націоналізм» (1926 р.) формує концепцію ідеології “чинного націоналізму” [73]. Науковець не відкидав можливості використання не лише мирних, а й силових методів боротьби для досягнення поставленої державотворчої мети.

Аналіз образу зовнішнього ворога в доктрині націоналізму Д.І. Донцова 1913 – 1939 рр. свідчить, що цей образ був незмінним: ворогом номер один української нації оголошувалися росіяни, ворогом номер два – поляки.

Поряд із росіянами та поляками, ворогами української нації оголошувалася значна кількість її власних представників, коло яких, у концепції Д.І. Донцова, розширювалося з кожним роком [292; 293, с. 252–263]. Проте аналіз правових підстав боротьби українських націоналістів Д.І. Донцовим не був здійснений.

Проблемою застосування цієї групи праць є те, що роботи безпосередніх учасників руху опору мають відбиток емоційності, є більше джерелами, ніж власне історіографією. Прикладом цього є дослідження З.М. Книша, який реконструював етапи розвитку українського націоналістичного руху у міжвоєнний період у контексті

політичних процесів в українських землях та на світовій арені. Аналізуючи організаційно-правові особливості становлення та функціонування ОУН у 1930-х роках, науковець акцентує увагу на тому, що надмірна радикальність молодих функціонерів ОУН у Західній Україні створила передумови тотальних репресій проти українського народу [111; 112].

Дослідження одного з засновників ОУН В. Мартинця [172 – 174] ґрунтовно ілюструє методи і форми боротьби УВО і ОУН, проте при аналізі характеру боротьби українських націоналістів автор не звернувся до питань оцінки характеру та спрямованості руху опору з точки зору тогочасного права.

На нашу думку, праці українських націоналістів міжвоєнного періоду виступають здебільшого у формі джерелознавчої основи; їх використання у дисертаційному дослідженні вимагає об'єктивного критичного аналізу.

Аналізуючи праці діячів УВО і ОУН міжвоєнного періоду, Ю.З. Юрик звертає увагу на те, що більшість тогочасних дослідників була переконана, що ОУН виникла, з одного боку, як ідеологічно-політичний рух, з іншого – як законспірована нелегальна організація військового типу. У статті «На шляху української національної революції», опублікованій в часописі «Український націоналіст», декларувалося: «Згідно з націоналістичною ідеологією й відповідно до вимог революційної боротьби, ОУН має характер військово-політичної сили, яка росте в огні революційної боротьби». Про превалювання військових методів в арсеналі ОУН стверджує й автор статті «Наше становище» О. Бойдуник: «(...) Визвольні змагання та боротьба УВО мусять бути продовжені дотеперішніми методами та засобами, тобто підпільно-революційними» [299, с. 18].

Значним доробком у вивченні політико-правових особливостей боротьби українського націоналістичного руху у міжвоєнний період є роботи сучасних науковців.

У праці Ю.З. Юрик «Стратегія і тактика ОУН в українському національно-визвольному русі Західної України у 1929–1935 рр.» [299] досліджено тогочасне

політичне становище населення західних земель України та з'ясовано місце українського питання в політиці Польської держави. Автор звертає увагу на те, що концепція ОУН щодо національного визволення полягала у постійному нагнітанні революційної ситуації у Західній Україні, водночас такі дії націоналістичних сил демонстрували перед міжнародними структурами незгоду українців щодо їх бездержавного статусу та готували українців до майбутнього військово-політичного конфлікту у Центрально-Східній Європі. Проте й цей автор не приділив достатньої уваги політико-правовим питанням боротьби ОУН у визначений період.

Так само й В.Я. Ходак у дисертації на тему «Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.)» ґрунтовно проаналізував процес становлення і консолідації українських націоналістичних сил у 20-х рр. ХХ ст., виникнення ОУН, вироблення її ідейно-політичної платформи, зовнішньополітичну стратегію, організаційний розвиток і суспільно-політичну діяльність в Західній Україні, Закарпатті, Буковині, в УСРР та у середовищі української еміграції, взаємовідносини ОУН з українськими політичними партіями та групами, реакцію відповідних міжнародних, польських і українських чинників на форми й методи діяльності ОУН [270, с. 19]. Автор, вивчаючи суспільно-політичну складову боротьби ОУН у міжвоєнний період, фактично не розглянув її політико-правові аспекти.

Питанням організаційних форм і методів діяльності українських адвокатів у політичних судових процесах у Східній Галичині в міжвоєнний період присвятив ґрунтовне монографічне дослідження І.Ю. Гловацький. Автор, застосовуючи численні архівні та друковані джерела, комплексно вивчив трактування політичних злочинів у кримінальному праві Польщі та у судовій практиці польських судів досліджуваного періоду, дослідив правове становище політичних в'язнів у польських закладах позбавлення волі. Монографія І.Ю. Гловацького є важливим дослідженням, що дала змогу побачити історико-правові особливості боротьби українських націоналістів з польським шовіністичним режимом крізь призму правозастосовчої практики українських адвокатів та польських судових органів [31].

Отже, історико-правові особливості боротьби українських націоналістів у міжвоєнний період не стали предметом спеціального дослідження. Це ж стосується й правової оцінки характеру дій українських націоналістів у часи Другої світової війни – дане питання епізодично і фрагментарно вивчалось у загальних і спеціалізованих історичних працях щодо українського руху опору.

Роботи українських націоналістичних авторів часів Другої світової війни не можна назвати безпосередньо історіографічними. Їх слід віднести швидше до джерел українського руху опору, оскільки публікації несуть інформаційно-пропагандистський характер, без належного наукового обґрунтування. Це передусім роботи П. Полтави, С. Бандери та інших учасників руху опору.

Українські дослідники цього часу звертали увагу на політико-правові аспекти втрати Польщею державності, до яких відносили зокрема й систематичні порушення польською владою прав національних меншин. У роботі І. Кедрина-Рудницького, що вийшла друком у Кракові у 1940 р. [107], аналізуються конституції Польщі 17 березня 1921 р. та 23 квітня 1935 р., Закон про воєводську автономію 26 вересня 1922, що регламентували та обмежували права національних меншин у Польщі. Щодо практики національної політики поляків розглядалася т.зв. *теорія Перацького*, згідно з якою проблема національних меншин – це не проблема політики, а проблема безпеки держави й громадського порядку. За твердженням І. Кедрина-Рудницького, ця теорія є ідеологічним джерелом *пацифікацій* 1930-х рр. Автор аналізує національну політику поляків не лише щодо українців, а й білорусів, німців, росіян, литовців, євреїв, стверджуючи, що терор здійснювався суцільно проти всіх національних меншин Польщі.

З вибухом радянсько-німецької війни в українському націоналістичному русі з'являється нова форма боротьби, а саме створення збройних формувань регулярного типу – Української повстанської армії.

Як зазначає С.Ю. Демидов [60, с. 6], початком історіографії історії УПА може вважатися 1946 р., коли з'явилося відразу декілька праць, присвячених діяльності

українських повстанців. Вже перші публікації у діаспорі викликали гостру дискусію в емігрантському середовищі і стали фундаментом для появи т.зв. *бандерівського, двійкарського та мельниківського* напрямів в історіографії історії УПА.

Творцем бандерівського напрямку став М. Лебедь, автор першої монографії про УПА [133].

Внаслідок загострення внутрішніх розбіжностей і подальшого розколу серед націоналістів М. Лебедь став одним з лідерів *двійкарів*. Але, подібно до того, як двійкарське крило вийшло з бандерівського табору, двійкарська історіографія також бере свій початок з монографії М. Лебеда.

Найбільшу підгрупу творів діаспорних науковців складають дослідження оунівської історії та історії УПА, написані учасниками бандерівського табору. Найвідомішим серед них є П. Мірчук – автор десяти монографій та брошур з історії ОУН та УПА [221; 180]. Позитивною рисою творів П. Мірчука є прагнення створити власну концепцію історії ОУН і УПА. Особливо інформативною є його праця “Українська Повстанська Армія” [181], у якій автор для аргументації власної позиції звертається й до права народів на самовизначення.

Відповідно, *мельниківський напрям* створив О. Штуль (псевдонім О. Шуляк) [296], політичний опонент і критик бандерівців. Якщо М. Лебедь та П. Мірчук надмірно ідеалізували історію УПА, то О. Штуль ставився до неї дуже критично [60, с. 6].

Згадаємо тут праці науковців мельниківського табору – В. Мартинця, Л. Ребета [172; 213], В. Вериги [16], які також піддавали критиці боротьбу ОУН (б).

Разом з тим науковці як бандерівського, так й мельниківського таборів, реконструюючи боротьбу ОУН і УПА, не приділяли уваги історико-правовим аспектам протистояння націоналістів із тоталітарними режимами.

Правові проблеми боротьби українських націоналістів так і не знайшли спеціалізованого авторства в українському емігрантському середовищі аж до проголошення незалежності України. Проте окремі спроби мали місце. Прикладом

може служити доволі пізня публікація Б. Вітошинського “Питання тероризму і визвольної боротьби в міжнародному праві” [27, с. 214–224], що вийшла друком у 1986 році. Стаття є першим відомим дослідженням українського руху опору з точки зору міжнародного права. Автор представив нову концепцію оцінки правомірності боротьби ОУН і УПА – у контексті міжнародних правил ведення війни та руху опору (Гаазьких конвенцій 1907 р. та Женевських конвенцій 1949 р.), довівши, що боротьба ОУН і УПА значною мірою відповідає прийнятим у світі правилам ведення визвольної боротьби.

Б. Вітошинський не ставив за мету дослідити проблему боротьби українських націоналістів у контексті міжнародного воєнного права, проте, порівняно з іншими рухами опору, на прикладі українського руху він вивчав проблему кваліфікаційного розмежування поняття “визвольна боротьба” та “тероризм”. Підходи Б. Вітошинського цінні в контексті правових оцінок характеру протистояння українських націоналістів антидемократичним режимам.

Цікавим є монографічне дослідження В.М. Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні” [124]. Дослідник залучив до наукового обігу велику кількість архівних документів з німецьких архівів. На жаль, автор не здійснив дослідження правових особливостей боротьби українських націоналістів проти нацистських окупантів.

Відтак, дослідники діаспори, за невеликими винятками, не приділяли уваги правовим аспектам протистояння українських націоналістів тоталітаризму СРСР та Німеччини, а також їхньої боротьби з польськими партизанами.

Найбільш продуктивним періодом дослідження антитоталітарних рухів опору на пострадянському просторі стали часи після розпаду СРСР. Падіння ідеологічних бар'єрів, відмова від замовного характеру досліджень, доступ до раніше заборонених джерел та досягнення науковцями внутрішньої свободи – ось ті фактори, що сприяли якісному скачку.

На початковому етапі для наукових досліджень було властивим перенесення наукових підходів вчених з діаспори, які занадто героїзували учасників підпілля ОУН і бійців УПА, уникаючи критичності у дослідженні та оцінці методів боротьби руху

опору. Проте з часом, використовуючи матеріали українських архівів, вітчизняні науковці почали прагнути до об'єктивності в оцінці характеру боротьби українських націоналістів.

Наукова дискусія поч. 1990-х років навколо проблем українського націоналізму, зумовила широкий обмін поглядами серед науковців та загострила проблему історико-правової оцінки характеру боротьби ОУН і УПА. Для її розв'язання була створена спеціальна урядова комісія, що мала дати історичну оцінку боротьбі українських націоналістів. Ця комісія склала та опублікувала висновок [210], який доволі неупереджено показав характер та спрямованість боротьби українських націоналістів. Проте це не припинило гострої полеміки серед науковців.

Твердження окремих науковців про нібито терористичний і навіть зрадницький характер повстанського руху не співпадають із висновками більшості сучасних українських досліджень.

Упереджені підходи містяться у роботі В.В. Поліщука «Гірка правда: злочинність ОУН–УПА» [206], що вийшла друком в сер. 1990-х рр. в Донецьку. Автор, використовуючи свідомий підбір фактів та відверті перекручення, звинувачує учасників повстанського руху у повному пособництві гітлерівській Німеччині. Основний висновок В. В. Поліщука – українські націоналісти здійснювали геноцид як українського, так і неукраїнського (особливо польського) населення, виконуючи накази нацистів. Не зрозуміло, щоправда, чому сотні тисяч бійців УПА покинули домівки, аби ризикувати власними життями в інтересах А.Гітлера.

Спробу історико-правового аналізу протистояння силових підрозділів СРСР українським націоналістам здійснив О.В. Ткачук у праці «Перед судом истории» [256]. Автор використав широкий масив архівних джерел для обґрунтування твердження про колабораціоністський характер діяльності ОУН і УПА. Праця пашиє відвертою ненавистю дослідника до українського націоналістичного руху. У роботі, що претендує на статус монографії, не використовувалися джерела та література сучасних науковців, джерела та спогади учасників руху ОУН і УПА.

Упереджені оцінки боротьби українських націоналістів здійснювалося О.О. Войцеховським, Г.С. Ткаченко [259], Н.В. Зазуліним [82] та деякими іншими науковцями пострадянської школи. Дослідження супроводжуються залученням архівних матеріалів, радянських концепцій та однозначністю і безкомпромісністю в оцінці характеру українського руху опору – колабораціонізм.

Сучасні українські дослідники партизанського запілля висвітлюють проблемні аспекти протистояння українського націоналістичного руху та радянських партизанів й інших підпільних формувань. В цьому зв'язку згадаємо працю А.С. Чайковського, у якій боротьба запілля із нацистським окупаційним режимом представлена складним спектром відносин між учасниками підпільного руху опору [283].

Ті ж сучасні науковці, які використовують увесь масив джерельної бази – як радянського, так й націоналістичного, німецького, польського та іншого походження, застосовують сучасні наукові методи дослідження, найчастіше відходять від упередженості та об'єктивно оцінюють характер боротьби ОУН і УПА.

На даному етапі у наукових концепціях не існує комплексної політико-правової оцінки протистояння українських націоналістів тоталітарним режимам [161, с. 18]. Українськими вченими досліджуються окремі аспекти характеру руху ОУН і УПА.

Такі науковці, як М.А. Слободянюк [239], Б.Д. Черномаз [286], Г.М. Стародубець [241], вивчали боротьбу українських націоналістів у різних регіонах України. Науковці приходять до висновку, що українські націоналісти зробили вагомий внесок у боротьбу з окупаційним тоталітарним режимом Німеччини, застосовуючи методи підпільно-партизанської боротьби з окупантами.

Інші дослідники, такі як В.Ф. Деревінський [61], М.Я. Нагірняк [184], В.М. В'ятрович [29], Ю.О. Романишин [221], В.С. Виздрік [22] вивчали окремі напрями та методи боротьби ОУН і УПА. Їхні дослідження показали, що українські націоналісти здійснювали реалізацію права народів на самовизначення у різний спосіб, що було спрямоване проти тоталітарних режимів.

Сучасні монографічні дослідження залучають масив джерел та літератури, всебічно висвітлюють характерні особливості та спрямованість боротьби. Позитивним моментом є абстрагування від конфронтаційних настроїв колишніх бандерівської та мельниківської наукових шкіл, прикладом чого є монографія Ю.А. Киричука [108].

У своїй монографії Д.В. Веденєєв і Г.С. Биструхін [20] роблять спробу дослідити міжнародно-правові основи боротьби українських націоналістів. Розглядаючи найбільш дискусійні питання співробітництва Служби Безпеки ООН та УПА з спецслужбами Німеччини та інших держав, автори роблять висновок про те, що не існує об'єктивних підстав для визначення характеру боротьби українських націоналістів як злочинної та колабораціоністської діяльності. Розглядаючи бойову та спеціальну діяльність ООН і УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права, науковці доходять висновку, що, згідно з усіма міжнародно-правовими нормами, український націоналістичний рух мав характер партизанського руху. Водночас, аналізуючи висновок Нюрнберзького трибуналу, автори звертають увагу на те, що український націоналістичний рух не був визнаний учасником військових злочинів нацистів.

В іншій монографії вказані автори, аналізуючи діяльність повстанської розвідки, на базі вивчення широкого кола джерел та літератури, роблять висновок, що українські націоналісти застосовували спеціальні форми і методи боротьби з метою ліквідації проникнення ворожих спецслужб, здобуття інформації та забезпечення спеціальних операцій повстанської боротьби. Автори заперечують твердження інших науковців про те, що спецслужби українських націоналістів виконували завдання виключно ворожих СРСР спецслужб, зокрема абверу [19].

Спробу визнання УПА воюючою стороною з точки зору міжнародного права здійснив А. Камінський, який дійшов висновку, що боротьба УПА цілком відповідала нормам міжнародного права, зокрема спеціалізованих конвенцій. Відтак науковець вважає необхідним політичним кроком загальнодержавне визнання УПА воюючою стороною періоду Другої світової війни і післявоєнного періоду [101].

Одним з останніх прикладів досліджень правових проблем боротьби українських націоналістів є колективна стаття Федоренко В.Л., Білого О.В., Дрьомова С.В., Шутович В.В., присвячена вивченню стану нормативного забезпечення реабілітації вояків УПА, що постраждали від політичних репресій з боку радянської влади [269]. Тут зроблено спробу об'єктивного визначення основних пріоритетів та шляхів унормування правового статусу колишніх бійців ОУН і УПА, зокрема в частині правового та соціального захисту [170, с. 15]. Системний підхід до аналізу сучасного законодавства, яке регламентує соціально-правовий статус бійців українського націоналістичного руху, є оригінальним і важливим прикладом практики застосування історико-правових підходів в оцінках правомірності дій українських націоналістів.

Важливе значення має робота В.О. Шайкан, де висвітлено проблему оцінки різних суспільно-політичних поглядів з точки зору кваліфікації їх носіїв як можливих колаборантів [288]. На підставі осмислення складних суспільних процесів автор визначає, де проходить межа між виявами спонтанної й організованої самодіяльності населення окупованих територій та свідомою, добровільною чи примусовою співпрацею з окупантами; з'ясовується мотивація різних моделей поведінки на індивідуальному та груповому (колективному) рівнях. Помилкова стратегія і тактична політика керівництва ОУН напередодні і на початковому етапі війни Німеччини проти СРСР наклала відбиток на всю подальшу діяльність учасників українського самостійницького руху, загальні оцінки, значення боротьби за незалежну державу.

Ситуативна, тимчасова співпраця з гітлерівцями з тактичних міркувань на тривалий час дискредитувала боротьбу УПА і ОУН за УССД. Ситуативна угодовська позиція однієї з гілок ОУН-М, УЦК, гетьманців – колаборантів, діяльність яких різною мірою була пов'язана з окупаційним режимом, несправедливо та необгрунтовано була екстрапольована на ОУН і УПА в цілому. В. Шайкан наголошує на тому, що жорсткі заходи СБ ОУН-Б у боротьбі з ворогами української державності, колаборантами та пособниками окупантів, дезертирами з УПА, радянськими активістами та іншими

недружніми категоріями населення не мали нічого спільного з колабораціонізмом [288].

Відтак, в українській історіографії питання історико-правової оцінки боротьби ОУН і УПА комплексно не висвітлені, досліджувались лише окремі аспекти проблеми, в основному міжнародно-правова регламентація боротьби українських націоналістів.

На відміну від сучасної української, радянська історіографія українського націоналізму виступала монолітно – розглядала його як *бандитсько-зрадницький рух*, типовий приклад *колабораціонізму*.

Радянську історіографію проблеми доцільно поділити на 2 спеціалізовані групи, що висвітлювали: 1) напрями діяльності українських націоналістів; 2) кримінально-правові та міжнародно-правові аспекти діяльності національно-визвольних рухів.

Формування радянської історіографії руху ОУН (а згодом – і УПА) розпочалося напередодні Другої світової війни, коли силові органи та військові підрозділи СРСР розгорнули широкомасштабну кампанію ліквідації українських націоналістів як в українських землях, так і за межами СРСР [270].

Фрагментарно характером боротьби українського націоналістичного руху радянські науковці, такі як М.М. Петровський [201], займалися й під час Другої світової війни.

Типологічною особливістю радянської історіографії ОУН і УПА було те, що до кінця 1950-х років праці радянських авторів не мали форм систематизованих видань, носили здебільшого пропагандистський характер щодо «злочинної» боротьби українських націоналістів [75; 8]. Проте з початком 1960-х років радянські науковці розпочали концептуальне обґрунтування «злочинного» характеру націоналістичного руху. Основною тезою, покладеною в основу цих праць, стало нібито пряме, свідоме та самовіддане підпорядкування структур ОУН і УПА німецьким загарбникам.

Одним з основних напрямів наукових розробок радянських науковців стала полеміка з вченими діаспори. З 1968 р. цим займався відділ зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, широко видавалися збірки наукових статей з проблем т. зв.

ідеологічного викривлення [26], під яким розумілися уявні буржуазно-націоналістичні перекручення історії України.

У наступні 1970-ті – 1980-ті роки радянська історіографія ОУН і УПА не змінила своїх форм та призначення – суто пропагандистська, «викривальна», перевантажена радянськими ідеологічним кліше література, що підкреслювала виключно бандитську і зрадницьку спрямованість боротьби українських націоналістів. Такі автори, як В.О. Замлинський [88], К.Є. Дмитрук [71], В.П. Чередниченко [285], О.О. Поліщук [205], Ю.М. Омельчук [194], С.Т. Даниленко [54], М.Є. Горелов [33] та інші, увесь свій науковий пошук спрямовували на обґрунтування нібито антигуманної, злочинної та антиукраїнської, зокрема, діяльності українського націоналістичного руху. Боротьба ОУН і УПА трактувалася у емоційній формі як така, що була спрямована на геноцид і терор українського народу, якого націоналісти припустилися у 1940-х–1950-х рр.

Разом з тим у роботах радянських авторів доволі широко використовувалися архівні матеріали, закрита та малодоступна інформація, тому без критичного опрацювання цієї групи досліджень неможливе всебічне вивчення історико-правових аспектів протистояння українських націоналістів тоталітарним режимам.

У той же час становлять інтерес дослідження у сфері застосування законодавства Союзу РСР щодо антирадянської діяльності різних суспільно-політичних рухів, колабораціонізму та контррозвідувальних заходів іноземних спецслужб. Такі науковці, як О.О. Герцензон, Ш.С. Грингауз, М.Д. Дурманов, М.М. Ісаєв, Б.С. Утевський, вивчали кримінально-правові аспекти боротьби із військовими злочинцями. Підходи цих авторів дають змогу зрозуміти алгоритми застосування кримінального законодавства УРСР/СРСР до антирадянських проявів [95].

Важливими та цінними дослідженнями радянського періоду є дисертаційні роботи, присвячені правовим аспектам діяльності національно-визвольних рухів і партизанських з'єднань – зазвичай у руслі «антиімперіалістичної боротьби народів», без будь-якої прив'язки до українського питання. Так, А.С. Борзенков присвятив наукову розвідку міжнародно-правовим особливостям статусу партизан [13], Салах-

Еддин Юсеф Махмуд Мухамед – питанням міжнародно-правового статусу органів і збройних сил національно-визвольних рухів [226]. Ці дослідження дають змогу сформулювати відповідні підходи й до історико-правового аналізу українського національно-визвольного руху.

Отже, радянська історіографія правових особливостей боротьби українського націоналістичного руху з антидемократичними режимами вимагає критичного аналізу. Разом з тим вона є вагомим науковим доробком, містить багатий фактологічний матеріал.

Іноземна історіографія правових особливостей протистояння українських націоналістів тоталітарним режимам представлена: 1) публікаціями авторів держав, з режимами яких боровся український націоналістичний рух (вони згодом увійшли до Організації Варшавського Договору), 2) науковцями інших країн, 3) представниками еміграції з країн т.зв. соціалістичного табору; 4) учасниками інших повстанських рухів (зокрема, Армії Крайової).

Властивістю іноземної історіографії є відносна об'єктивність у оцінці характеру боротьби ОУН і УПА. Разом з тим усі ці дослідження вимагають критичного підходу, оскільки обмежений доступ до джерел та інші фактори помітно впливали на достовірність викладення матеріалу.

Першими питання української визвольної боротьби почали досліджувати польські політики й науковці міжвоєнного періоду. Проте шовіністичні підходи польських політиків, таких як Р. Дмовський [304], Ю. Пілсудський [314], не дають найменшої можливості об'єктивно реконструювати правові особливості боротьби ОУН у міжвоєнний період.

Лише Р. Торжецький у роботі «Українське питання в політиці III Райху (1933–1945)» (Варшава, 1972) [270, с. 6] зміг уникнути ідеологічного забарвлення у питаннях протистояння українських націоналістів окупаційним режимам.

Досить тенденційно і заангажовано віддзеркалювали окремі аспекти боротьби українських націоналістів чехословацькі вчені [317; 303], чого вимагала тогочасна політична кон'юнктура у країнах ОВД.

Більш виваженими є дослідження західних дослідників, прикладом чого може служити найбільш відома робота Дж. Армстронга «Український націоналізм» [302]. Втім дослідження західних учених до 1991 року обмежувалося тією джерельною базою, яку надавала українська еміграція. Проблема історико-правової оцінки руху українських націоналістів так й не була розроблена.

Цікавим є науковий доробок представників інших народів колишнього СРСР, що брали участь у антирадянському русі, зокрема білоруського [77 – 78]. Автори зазвичай подають інформацію доволі об'єктивно, уникаючи тенденційності.

Окрему спеціалізовану групу іноземної історіографії ОУН і УПА складає російський науковий доробок. Характерною ознакою більшості праць російських авторів є відверта ненависть до українських націоналістів. Від часу розпаду СРСР у Росії зберігаються наукові концепції радянської історіографії – розгляд характеру боротьби ОУН і УПА під кутом зору бандитсько-зрадницького руху. Такі автори, як К. Резніков [214, с. 128–154], М.І. Ульянов [264], В.В. Ільїн [94], стверджують, що боротьба ОУН і УПА, які у війні перебували на боці нацистської Німеччини, носила злочинний характер. Роботи цих авторів сповнені шовіністичних підходів до проблем визвольних рухів взагалі, не лише українського. Особливо дивним виглядає намагання вважати «изменниками Родины» українців-галичан, навіть тих з них, хто ніколи не мав радянського громадянства.

Втім, серед російських науковців слід виділити дослідження М.І. Семіряги [233] та С.М. Ткаченка [255], які здійснили спробу відійти від характерної для сучасної російської історіографії українофобської заангажованої позиції.

У підсумку зазначимо, що науковці зарубіжних країн неоднозначно ставилися до оцінки характеру протистояння ОУН і УПА тоталітарним режимам, а історико-правові аспекти даної проблеми взагалі не піднімалися [162, с. 119].

Таким чином, підсумовуючи аналіз стану наукової розробки проблеми історико-правових особливостей боротьби українських націоналістів з тоталітарними режимами у 1920-х – 1950-х роках в цілому, вважаємо, що:

– українська наукова школа представлена широким спектром праць з проблематики боротьби ОУН і УПА, проте історико-правові аспекти даної проблеми лише почали розроблятися у рамках поодиноких фрагментарних досліджень, торкаючись головним чином лише міжнародно-правової регламентації боротьби УПА;

– радянський науковий доробок з проблеми є найбільш упередженим, проте доволі інформативним, а відтак – необхідним у всебічному аналізі дій українських націоналістів. Водночас цінними є дослідження радянських юристів щодо кримінально-правових та міжнародно-правових оцінок боротьби партизанських та національно-визвольних рухів;

– закордонні науковці вивчали боротьбу українських націоналістів з різних позицій – як у рамках ідеологічних кліше, так й певною мірою об'єктивно. Проте в зарубіжній історіографії немає спроб розглянути дану проблему з точки зору історико-правової оцінки характеру боротьби.

Вважаємо, що історико-правовий підхід в оцінках характеру та спрямованості українського націоналістичного руху 1920-х–1950-х рр. у наукових розробках є майже нерозробленою проблемою.

1.3. Джерельна база та методологія дослідження

Об'єктивне вивчення історико-правових характеристик українського націоналістичного руху вимагає критичного ставлення до матеріалів, що дають первинну інформацію про факти і події, – до першоджерел. Від максимально неупередженого аналізу документального масиву, тогочасної преси, спогадів учасників подій та інших видів і груп джерел залежить об'єктивність оцінки характеру та спрямованості історико-правової доктрини українського націоналізму та практики її реалізації, що і є основою методології даного дослідження.

Доступ до архівних матеріалів та зняття цензури від початку 1990-х рр. та з набуттям чинності Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 09.04.2015 р. № 316-VIII [84], дають можливість, незалежно від політичної кон'юнктури, застосовувати у максимально повному обсязі увесь масив інформаційних джерел. Ця проблема завжди була гострою для вчених діаспори та іноземних науковців, які до цього не мали відкритого доступу до радянських джерел. Зі свого боку, радянські дослідники, розглядаючи боротьбу українського націоналістичного руху під кутом «бандитсько-зрадницьких проявів», були вимушені ігнорувати мемуаристику учасників українського підпілля, а також оригінальні документи ОУН і УПА, які не вкладалися у дану концепцію.

Аналізуючи джерела вивчення досліджуваної проблеми, вкажемо, що джерельний масив необхідно групувати за критеріями походження. Відповідно, джерела вивчення історико-правових особливостей збройної боротьби українського націоналістичного руху 1920-х – 1950-х рр. слід поділити на три групи:

1. українські джерела;
2. радянські джерела;
3. іноземні джерела.

Джерельну базу українського походження складають архівні документи, опубліковані збірники документів і матеріалів, періодичні видання досліджуваного періоду, мемуаристика учасників руху опору.

У Державному архіві Львівської області містяться матеріали, які ілюструють політико-правові процеси в західноукраїнських землях у 1920-х – 1930-х роках у складі Польщі [39 – 54]. Саме тут, у Східній Галичині, у міжвоєнний період розгорнув гостру боротьбу з польським великодержавним шовіністичним режимом український націоналістичний рух.

У слідчих справах Львівської воєводської управи державної поліції містяться періодичні видання УВО як речові докази антипольської боротьби. Так, друковане видання «Сурма» подає інформацію про основні напрями та методи боротьби українських націоналістів 1920-х років. Серед іншого, у виданнях «Сурма» присутній заклик до української молоді йти у польське військо під час чергового призову з метою військової підготовки, яка буде потрібна у визвольній боротьбі [40]. Також у даному виданні висвітлюються основні події на фронті революційної боротьби, такі її елементи як експропріації. Прикладом є аналіз політичного резонансу від нападу членів УВО на пошту у м. Городок Ягайлонський 30 листопада 1932 р. Серед них – гучний судовий процес над Д. Біласом та І. Данилишиним з їх подальшою стратою [53].

Видання «Сурма» було основним пропагандистським виданням УВО. Аналіз цієї періодики дає можливість побачити основні форми і методи революційної боротьби. Проте потрібно досить критично ставитися до інформації у цьому виданні, бо вона мала вузько утилітарне призначення – здійснення впливу на масову свідомість з метою підняття революційних настроїв серед українського народу.

У 1930-х роках, коли ОУН розгорнула широку боротьбу з польським окупаційним режимом, практикувалося масове видання листівок, що містили заклики до революційної боротьби. Ці документи, які розповсюджувалися на території Галичини [42] і Волині [41], мали своїм призначенням підтримувати революційні

настрої в українському середовищі. Друковані видання журналів «Зов» [52] та «Юнак» [53], «Розбудова нації» [218], аналізували проблеми відносин із польською владою, закликаючи до революційної боротьби. Часопис «Життя і Право» [79 – 80] висвітлював перебіг політичних судових процесів над членами ОУН у середині 1930-х рр. Відтак, за умови дотримання критичного підходу, матеріали періодичних видань мають велику інформаційну цінність.

Питання порушення прав українців в Польщі і боротьби українських націоналістів проти державного режиму Другої Речі Посполитої ґрунтовно висвітлюються у збірнику репортажів журналістів, який вийшов під назвою «На вічну ганьбу Польщі – твердині варварства в Європі», виданому у Празі у 1931 р [182].

Тут представлені цінні матеріали з фотографіями погромів польської поліції у під час *нацифікації* 1930 р. [157, с. 18], судові матеріали про обвинувачених польською владою. Широко висвітлені матеріали акцій протесту проти *нацифікацій* у США, Англії, Канаді, Бразилії, Чехо-Словаччині, Німеччині, Франції, Бельгії та інших країнах. Захист національних прав українців під владою Польщі розглянуто під кутом апеляцій у Лізі Націй.

Важливим збірником документів і матеріалів з історії боротьби українських націоналістів є видання 1955 року «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955)» [197]. Ці документи дають змогу відтворити історико-правові особливості боротьби ОУН і УПА з антидемократичними режимами.

У документальному масиві *української* групи джерел важливе місце займає мемуаристика, що максимально передає атмосферу подій та вимагає найбільш критичного підходу при застосуванні у дослідженні.

Спогади З.М. Книша [111; 112], В. Мартинця [172 – 174], Р. Шухевича [297], С. Бандери [32], Д. Квітковського [106], Ю. Вассіяна [15], М.О. Сціборського [251], І. Стебельського [243] та інших віддзеркалюють процес становлення та розвитку українського націоналістичного руху, особисті переживання та суб'єктивні оцінки

фактів і подій. Вивчення спогадів учасників українського підпілля міжвоєнного періоду дає змогу відслідкувати концепцію боротьби українських націоналістів із шовіністичними режимами у практичному розрізі проблеми.

У часи Другої світової війни джерельна база *української* групи поповнювалася за рахунок документів ОУН і УПА (як таємних, що збереглися в архівах, так і відкрито оприлюднених), видань органів пропаганди українських націоналістів, спогадів учасників підпілля та повстанської боротьби тощо.

У розпорядженні сучасних дослідників – документи, що характеризують боротьбу українських націоналістів із окупаційним режимом Німеччини, тоталітарним режимом СРСР та польськими партизанами Армії Крайової.

У фонді 3833 Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ) “Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях” містяться документи, що відображають правові аспекти боротьби ОУН, у першу чергу Акт про відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. [273]. У документах віддзеркалена державотворча політика ОУН [275], політика ОУН у перші дні війни: інформація про похідні групи [274], внутрішня документація ОУН [276] тощо. Ці документи є цінними інформаційними джерелами, що дають змогу характеризувати політико-правову спрямованість боротьби українського націоналістичного руху. Проте розрізненість та несистематизованість згаданих матеріалів, їхня ідеологічна навантаженість дещо ускладнюють аналіз та об’єктивне застосування інформації, яка міститься в документах.

Дисертантом також використано документи Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). У його фондах серед іншого містяться документи зі збройної боротьби українських націоналістів, а також з діяльності спеціальних служб українського націоналістичного руху [278 – 282]. Проте документи щодо боротьби ОУН і УПА не сконцентровані в окремих фондах, що ускладнює пошук та вивчення матеріалів.

Видання збірок документів і матеріалів, що містяться у архівах, проте є малодоступними з різних причин, дало змогу науковцям залучати й ці матеріали, які стали необхідним елементом дослідження.

У вже згаданому збірнику документів «ОУН в світлі постанов Великих Зборів боротьби...» [197] містяться інструкції щодо боротьби під час воєнних дій, маніфести ОУН, витяги з основних документів відновлення Української Держави 30 червня 1941 р., декларації ОУН, матеріали конференцій, комунікати Проводу ОУН, основні документи зовнішньополітичної боротьби. Важливе місце посідають збірники документів, започатковані у діаспорі під загальною назвою «Бібліотека українського підпільника».

У рамках цієї серії розміщено програмні документи ОУН, УПА, УГВР, АБН [178; 190; 265]. Окрім програмних документів, які віддзеркалюють концептуальні напрями та практичні аспекти боротьби українських націоналістів за право народів на самовизначення, у збірниках систематизовано значний масив поточної документації з питань ведення збройної боротьби, створення та розвитку спільного антитоталітарного фронту поневолених народів.

Найбільш значним за обсягом в масиві опублікованих джерел є серія збірників документів «Літопис УПА». Тут особливий інтерес становлять передруки матеріалів підпільного видання – офіційного рупору ОУН „Ідея і Чин” [139; 140], програмних документів УГВР [176; 260]. Вже в часи незалежності України у Києві було започатковано «Літопис УПА: нова серія», у якій розміщено велику кількість невідомих донедавна документів повстанських відділів та структур ОУН [139]. Важливими джерелами, що інформують про історико-правові аспекти боротьби українських націоналістів, є збірники документів, укладені В.М. Косиком, І.Г. Біласом В.І. Сергійчуком [234; 235]. У збірниках документів, виданих під керівництвом В.Ф. Панібудьласки, ілюструються національні процеси в Україні, містяться матеріали, які висвітлюють проблеми політичної програми та боротьби ОУН і УПА [187].

У цьому комплексі джерел важливе місце займають матеріали з фондів Державного архіву СБУ, опубліковані в журналі “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”. Публікація цих документів є важливою з огляду на малодоступність фондів відомчого архіву та їх виключно важливу наукову значущість [67].

Останнім часом питання видавничої періодики українських націоналістів у воєнний та повоєнний період стали предметом спеціального дослідження. Як зазначає Ю.О. Романишин [221, с. 17], масові друковані видання ОУН і УПА визначали мету національно-визвольних змагань, акцентували увагу на завданнях ОУН.

В роки німецької окупації друковані видання ОУН закликали народ до боротьби проти німецького нацизму і радянського більшовизму. Вказувалося на необхідність розрізняти інтереси вождів й інтереси народів. Ці видання роз’яснювали польсько-українські відносини, закликали до мирного розв’язання польсько-українського протистояння.

Дисертантом як першоджерела використано видання публіцистичного характеру. Таким, зокрема, є аналітично-пропагандистське видання серії «Політична бібліотека О.У.Н.» під назвою «Насамперед держава, але яка?», видане підпільно у 1946 р. [185]. Тут обґрунтовується концепція створення Української Держави, в основі якої лежить ідея правової держави, аналізується полеміка навколо демократизаційних процесів в українському націоналістичному русі, вказується на необхідність зменшення впливу служби безпеки ОУН (б) на український повстанський рух.

У післявоєнний період українські націоналісти велику увагу приділяли питанням зовнішньополітичній діяльності. Пояснення з приводу боротьби українських націоналістів на Міровій конференції в Парижі у 1946 р. [260] мало на меті донести світовій спільноті інформацію щодо повстанського руху, популяризувати українську визвольну боротьбу, показати дійсну політику СРСР на окупованих територіях.

Вивчення такого роду видань дає змогу надати оцінку характеру міжнародної політики українського руху опору у післявоєнний період.

Окремі націоналістичні видання призначалися для спеціальних питань політичної пропаганди, приміром, пояснення боротьби російського генерала А.А. Власова проти більшовизму [21]. У воєнний та повоєнний періоди учасники українського повстанського руху склали спогади про боротьбу, інколи залучаючи документальну базу. Мемуаристиці учасників руху опору властива полеміка між членами ОУН (б) [246] і ОУН (м) [198], а також з членами збройних формувань Т. Бульби-Боровця [14]. Мемуари відрізняються найбільшим суб'єктивізмом, проте є необхідними для опрацювання.

Серед джерел важливе місце посідають статті провідних діячів українського руху опору, таких як Й. Позичанюк [203], П. Дужий [76] та інші, які показують політичну платформу та спрямованість збройної боротьби українських повстанців.

Отже, вважаємо, що *українська* група джерел є найбільш інформативною, проте вимагає критичного підходу. Українські джерела складають основу вивчення українського руху опору, проте залучення інших груп джерел, таких як радянські та іноземні документи, матеріали та спогади, є необхідним елементом неупередженого підходу.

Радянські джерела об'єднують: а) архівний масив документів; б) опубліковані збірники матеріалів, в) радянську періодику, г) спомини учасників боротьби з рухом ОУН і УПА.

Архіви радянських спецслужб свідчать, що, незважаючи на вороже ставлення до ОУН, органи мали завдання надавати партійно-радянському керівництву об'єктивну інформацію [93]. Зокрема, у розвідзведенні НКВС для М. С. Хрущова у вересні 1942 р. ніхто інший, як співробітники НКВС, констатують широкомасштабні бойові дії українських націоналістів проти гітлерівців [282].

З поширенням націоналістичного руху на території центральних і східних українських областей, радянські спецслужби були змушені ґрунтовно його вивчати. Відповідно, з'явилися комплексні розвідзведення, присвячені особливостям діяльності українських націоналістів у певних регіонах. Прикладом може служити досить

неупереджене донесення про боротьбу українських націоналістів на чолі з В.А. Доленком у м. Харкові [280]. Важливим зведенням про антигітлерівську боротьбу ОУН є «Спецповідомлення про діяльність ОУН на території східних областей України» [281], де деталізується конфлікт ОУН та німецьких нацистів, аналізуються робота похідних груп, державотворча антитоталітарна концепція та приклади практичної боротьби. З початком діяльності УПА (осінь 1942 р.) радянські спецслужби системно та послідовно збирають інформацію про український рух опору як уже існуючу загрозу радянським партизанам на поточний момент війни та потенційну ворожу силу для радянської влади у майбутньому.

Архівні документи радянських спецслужб систематизовані та значною мірою вивчені науковцями. Видані збірники документів, що знаходяться у архівах ЦДАВОВУ та ЦДАГОУ, свідчать про реальний характер боротьби ОУН та УПА проти гітлеризму. Систематизовані В. Сергійчуком документи показують об'єктивний підхід радянських органів при збиранні інформації про боротьбу ОУН і УПА [202; 235]. Водночас у процесі подання інформації українські націоналісти представлені «українсько-німецькими» націоналістами, такими саме ворогами, як і нацисти.

У радянський період у збірниках документів друкувалися головним чином документи, які доводили «злочинний характер» збройної боротьби українських націоналістів. У збірниках, присвячених роботі органів держбезпеки СРСР, містилися документи, які розповідали про боротьбу ОУН і УПА із радянською владою, проте про боротьбу українських націоналістів проти гітлерівців зазвичай не йшлося [196]. Боротьба українських націоналістів проти гітлерівців не розглядалася як форма руху опору [219], в кращому випадку вона подавалася як несанкціоновані дії польових командирів УПА.

У повоєнний період радянські спецслужби розгорнули тотальну боротьбу з «українськими націоналістами» не лише в Україні, а й за кордоном. Радянські спецслужби системно знищували лідерів українського антитоталітарного руху. Каральні органи укладали збірники документів і матеріалів про діяльність закордонних

націоналістичних центрів [227], ведучи боротьбу із впливом цих організацій на міжнародне співтовариство, зокрема на ООН.

У дослідженні історико-правових особливостей збройної боротьби ОУН і УПА з тоталітарними режимами важливу роль має законодавство УРСР та СРСР – конституції [121] та кримінальне законодавство [95]. Це документи, які сьогодні служать основою правової оцінки українського націоналістичного руху, зокрема збройної боротьби.

Широко представлена діяльність українських націоналістів як злочинна у періодичних виданнях радянської влади [25]. Офіційні видання УРСР інформували про нібито прислужництво нацистам та бандитизм українських націоналістів. Навіть після Другої світової війни український рух опору далі ототожнювався з нацистськими військовими злочинцями, засудженими на Нюрнберзькому процесі [138].

Важливе значення мають спогади представників радянських силових органів, керівників партизанських з'єднань, партійних діячів. Як й іншим джерелам радянського походження, спогадам властві ідеологічна односторонність, інколи викривлення фактів, приписування ОУН і УПА постійної співпраці з нацистами.

Водночас спогади учасників радянського партизанського руху значною мірою доповнюють фактологічну базу, допомагають відтворити протистояння радянських структур з українськими націоналістами. Це спогади С.А. Ковпака [114], М.Т. Лукашова [142], О.М. Сабурова [225], Т.А. Строкача [248], П.П. Вершигори [17], П.А. Судоплатова [250], М.С. Хрущова [272] та багатьох інших. Ця мемуаристика відтворює засоби і методи боротьби каральних органів СРСР проти націоналістичного підпілля.

Отже, радянська група джерел виступає важливим інформаційним комплексом у процесі дослідження історико-правових особливостей боротьби ОУН і УПА. Ці джерела характеризуються ідеологічною заангажованістю, але водночас достатньою об'єктивністю. Дана група джерел, окрім отримання безпосередньої інформації про ті чи інші події, дає змогу порівнювати фактологічну базу, узятую з інших груп джерел.

Іноземні джерела, що використовувались у дослідженні, висвітлюють особливості протистояння українських націоналістів з режимами іноземних окупантів.

У міжвоєнний період головним плацдармом боротьби УВО і ОУН були Галичина та Волинь, що входили до складу Польщі. Відтак у дослідженні застосована значна кількість джерел польського походження.

Під час боротьби з українськими націоналістами, польські органи внутрішніх справ проводили ретельний аналіз не лише шляхів і методів боротьби Української військової організації та Організації українських націоналістів, а й настроїв в українському середовищі, шукаючи об'єктивні причини формування антипольської української позиції та підтримки населенням визвольного руху. Звіт міністерства внутрішніх справ про життя національних меншин Польщі, складений за період з грудня 1926 року по березень 1927 року, дає змогу побачити фактори розвитку українського націоналістичного руху, характер діяльності українських політичних організацій щодо польської держави [54].

Подібно до цього, у звітах польської поліції 1920-х років детально аналізується проблема етнонаціонального протистояння між поляками та українцями, описуються процеси полонізації українських шкіл (травень 1925 р.) [39] тощо.

У документах польських спецслужб український націоналістичний рух характеризується як терористичний. Тенденційне ставлення польських органів внутрішніх справ відбивало загальні позиції та підходи офіційної польської влади до українських окупованих територій.

В ході протистояння польська поліція ретельно вивчала духовні стереотипи українських націоналістів, політичні ідеали, ідеологічні основи та методи формування націоналістичної свідомості. На початку 1930-х років, за даними польських силових органів, ОУН була єдиною революційною українською організацією, що боролася за політико-правовий статус українського народу у складі Польщі, визначений законодавством [50]. Для службового користування польська поліція склала документ «Короткий курс українського націоналізму», який складався з 5 частин: 1. Походження націоналізму; 2. Теорія нації; 3. Основи націоналістичного світогляду; 4. Ідеологія; 5.

Закінчення. У цій роботі здійснено ретельний аналіз концепції українського націоналізму [52].

У 1930-х рр., коли польські силові структури завдали низки нищівних ударів по організаційних структурах ОУН, після Варшавського та Львівського процесів (1935–1936 рр.) посилюється наглядова робота за діяльністю українських націоналістів. Фонд 122 ДАЛО містить матеріали з грифом «Таємно», які інформують про активне вживлення до ОУН агентів польської поліції (документ від 31 липня 1937 р.) [49].

Документи польської поліції характеризують засоби та напрями боротьби ОУН з польським режимом після погрому Крайового Проводу – бойкотування польських товарів, дрібні саботажні акції. У звітах агентів, що проникли до організаційних структур ОУН, зазначається, що на кінець 1937 – початок 1938 рр. жодних активних дій з боку ОУН не планується [44]. Інформація про українських націоналістів з цих джерел є найбільш достовірною, бо об'єктивні дані використовувалися для боротьби з ОУН.

Польська поліція вела ретельний нагляд за діяльністю ОУН під час боротьби за незалежність Карпатської України. У звітах відзначається відсутність ініціативи щодо широких громадських акцій та закликів до виступів [45], які можна було очікувати на території Польщі. Так само польські поліцейські звіти відзначають порівняно помірковане ставлення українського населення Західної України до угорського захоплення Карпатської України [48]. У документах польських правоохоронних органів Львівщини вказується, що активне протистояння ОУН польським властям на кінець 1930-х років майже припинилося. На 30 квітня 1939 р. польська поліція не зареєструвала жодного випадку діяльності ОУН на Львівщині [44], яка була центром національно-визвольного руху міжвоєнного періоду.

У цей час українські націоналісти готувалися до війни з СРСР, пріоритети переорієнтувалися на створення власних збройних формувань, відтак протистояння з польським окупаційним режимом було тимчасово віднесене на другий план.

Основна діяльність ОУН на початку Другої світової війни після внутрішнього розколу на ОУН (М) та ОУН (Б) була спрямована на пошук закордонних союзників, що відповідало загальним тенденціям політики держав та суспільно-політичних рухів, які брали участь в військових кампаніях 1939–1945 рр. Як ОУН (М), так і ОУН (Б) у 1939–1941 рр. вбачали таким союзником гітлерівську Німеччину.

На цьому етапі співробітництва джерела німецького походження є відносно нечисельними, проте достатньо вичерпними з точки зору інформації. Такі джерела знаходяться у архівних фондах ФРН. Завдяки збору та характеристиці цих документів у виданні В.М. Косика «Україна і Німеччина у другій світовій війні» [125], вони залучені до наукового обігу багатьма вітчизняними дослідниками.

Вивчаючи ці матеріали, зауважуємо, що українські націоналісти реально розраховували на союзницьку співпрацю з гітлерівцями, плекаючи надію на відновлення Української Держави. Розрахунок, схоже, будувався на оцінках гітлерівської міжнародної практики. Приміром, з метою розколу Чехо-Словаччини Берлін у 1938–1939 рр. підтримав словацьких націоналістів Тісо, воєнна акція проти Югославії поєднувалася з підтримкою хорватських усташів тощо. Логічно було сподіватися, що розпочавши військову кампанію проти багатонаціонального Союзу РСР, німецькі політики зроблять ставку на підтримку національно-визвольних устремлінь українців – другої (після росіян) за чисельністю нації сталінської імперії.

Проте німецькі політичні кола з самого початку вбачали в русі ОУН небезпеку для імперських намірів Третього Рейху і розглядали український націоналістичний рух з точки зору доцільності його використання у розвідувальній та диверсійній діяльності проти СРСР на західноукраїнських землях. У документах є прямі і недвозначні свідчення того, що нацистське керівництво відкидало право українського народу на створення власної держави. Лише міністр у справах східних територій А. Розенберг розглядав варіант створення маріонеткового уряду України, який був відкинутий А. Гітлером і Е. Кохом.

З появою УПА нацистські спецслужби ретельно вивчали потенціал і перспективи боротьби українських націоналістів. Партизанська боротьба ОУН і УПА, захоплення цілих адміністративних районів та становлення там самостійного державно-господарського життя надзвичайно дошкуляли адміністрації та військовим гарнізонам Рейхскомісаріату Україна. В. Сергійчук упорядкував документи окупаційних властей у збірці «ОУН-УПА в роки війни» [236], що дало змогу науковцям та широкому загалові формувати неупереджений погляд на характер протистояння. Німецькі документи свідчать про те, що українські націоналісти розгорнули свій рух на території усієї – як Західної, так і колишньої підросійської – України, а також діють на території Німеччини та Австрії. Німецькі документи інформують про масовість УПА, аналізують концептуальні особливості програми відновлення Української Держави, зазначаючи, що в основі програмних засад боротьби українського руху опору покладене право українського народу на самовизначення та максимальна мобілізація всіх верств населення для здійснення цього [203, с. 189-191].

У вже згаданій збірці «Літопис УПА» опубліковано велику кількість малодоступних матеріалів з німецьких державних архівів, що висвітлюють історико-правові аспекти боротьби українських націоналістів з гітлерівським окупаційним режимом [140; 141]. Нацистські документи свідчать, що гітлерівські спецслужби, починаючи уже з 1941 р., вели непримиренну боротьбу з похідними групами ОУН та відділами УПА, визначаючи їх небезпечним рухом, який бореться за незалежність України, і відтак становить небезпеку для німецьких інтересів.

Вважаємо, що іноземні джерела є достовірною групою джерел. Однак, важкодоступність цих джерел для пересічного українського дослідника змушує користуватися їх передруком у різного роду збірниках. Відтак – покладатися на наукову добросовісність і неупередженість укладачів цих збірок.

Для неупередженого і всебічного аналізу схарактеризованих джерел та літератури дисертант залучив цілий комплекс філософських, загальнонаукових та

спеціально-наукових методів юридичних, історичних та політичних наук, що склали методологічну основу дослідження.

Одне з чільних місць займає загальнофілософський матеріалістичний метод та метод діалектики, котрі дозволили осмислити політичне значення боротьби українського націоналістичного руху, його поступального розвитку та його правову природу.

Структурний загальнонауковий метод дослідження надав можливість визначити протистояння українського націоналістичного руху антидемократичним режимам як структурний політико-правовий феномен [151, с. 106], вичленувати історичну зумовленість та етапність його розвитку, структурувати складові вивчення даного феномену крізь призму проблемно-хронологічного бачення. Розкриття змісту і форм дослідницьких завдань здійснювалось на основі функціонального методу, а також методу аналізу і синтезу, індукції та дедукції, проблемно-теоретичного методу.

Спеціально-юридичні методи дозволили здійснити наукове осмислення особливостей поставлених завдань. Системний метод дозволив досягнути проблему українського націоналістичного руху як систему реалізації принципу права народів на самовизначення українським народом в умовах окупації іноземними державами. Історико-правовий метод, як один з ключових методів дослідження, надав можливість на основі неупередженого і критичного аналізу джерел та літератури здійснити історичну реконструкцію і правову інтерпретацію форм і методів реалізації складових принципу права народів на самовизначення крізь призму національного законодавства держав, котрі окупували українські землі у 1920-х роках, а також крізь призму міжнародного права.

Нормативний спеціально-юридичний метод надав можливість здійснити аналіз механізмів реалізації норм права з однієї сторони – у процесі національно-визвольної боротьби українськими націоналістами, а з іншої сторони – проаналізувати правозастосовну практику держав-окупантів у процесі придушення національно-визвольного руху. Метод з'ясування (тлумачення) юридичних норм дозволив надати

характеристику особливостям правового регулювання реалізації складових принципу права народів на самовизначення у законодавчих нормах держав, з режимами яких вів боротьбу український націоналістичний рух.

Герменевтичний метод дозволив авторові дисертації здійснити тлумачення й інтерпретацію нормативно-правових актів, наукових розробок вчених, досліджень та інших інформаційних джерел, використаних у дисертації.

У процесі дослідження важливе значення посів системно-функціональний метод у якості універсального інструменту пізнавальної діяльності, який було застосовано на всіх етапах дослідження. Цей метод надав можливість схарактеризувати об'єктивні особливості проявів форм і методів боротьби українського націоналістичного руху із антидемократичними режимами. Окремого значення у процесі даного дослідження набув метод юридичної компаративістики (порівняльно-правовий метод) – у процесі порівняння форм і методів боротьби українських націоналістів з аналогічними за формами і методами, а також за правовою природою антидемократичними рухами опору у Східній Європі.

Окрім спеціально-юридичних методів, у дисертаційному дослідженні застосовано історичні методи, серед яких: загальні методи історизму, конкретно-історичний, проблемно-хронологічний, а також порівняльно-історичний методи.

Метод історизму було використано для осмислення генези соціально-правової зумовленості виникнення, розвитку і придушення протистояння українського націоналістичного руху в українських землях у період з 1920-х – до другої половини 1050-х років, для історичної характеристики етапів розвитку досліджуваного руху, історичних умов його функціонування та наслідків його придушення. Конкретно-історичний метод дозволив проаналізувати причини і наслідки форм і методів боротьби українських націоналістів, конкретні етапи боротьби та перебіг історичних подій, котрі стали результатами протистояння українських націоналістів із антидемократичними режимами. Проблемно-хронологічний метод надав можливість вичленувати проблемні аспекти боротьби українського націоналістичного руху і

показати їх кількісно-якісні зміни у контексті хронології даного протистояння. Наприклад – ідеологія українського націоналістичного руху до середини Другої світової війни тяжіла до тоталітарних форм державотворення [163, с. 145], що було іманентним явищем більшості політичних режимів у Європі того часу, проте у другій половині Другої світової війни у цьому контексті відбулися якісні зміни [150, с. 57], коли ідеологія українського націоналістичного руху перейшла до новоякісних зрушень, що виразилися у демократичній політичній платформі, яка була затверджена III-м Надзвичайним збором ОУН.

Порівняльно-історичний метод у даному дослідженні, разом із методом юридичної компаративістики застосовувався у порівнянні генези українського націоналістичного руху із аналогічними рухами Прибалтики, Чехословаччини та інших держав, де, на відміну від пошуку правових особливостей протистояння, вдалося виокремити етапність такого протистояння, причинно-наслідні зв'язки його форм і методів та інші історичні характеристики, на тлі яких осмислювалися аналогічні процеси у середовищі українського націоналістичного руху [166, с. 14].

Політологічний метод політико-правового аналізу [151, с. 107] надав можливість висвітлити сумісність розвитку доктринальних основ ідеології українського націоналістичного руху із генезою міжнародно-правових основ регламентації національно-визвольної боротьби, спів ставити форми і методи боротьби за реалізацію права народів на самовизначення із законодавством і правозастосовною практикою антидемократичних режимів у процесі поборення протистояння українського націоналістичного руху.

Отже, у процесі дослідження було залучено документальну базу українських, радянських та іноземних, переважно польських та німецьких, джерел. Це у своєму комплексі, при неупередженому критичному аналізі та використанні окресленої методології й наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів, дозволило дати об'єктивну оцінку характеру та спрямованості протистояння українського націоналістичного руху антидемократичним режимам у 1920-х–1950-х рр.

Висновки до розділу 1

У процесі дослідження понятійно-теоретичних основ історико-правової характеристики боротьби українських націоналістів із антидемократичними режимами у 1920-х – 1950-х роках необхідно констатувати висновки та пропозиції, серед яких основне місце займають наступні.

Вимагає удосконалення понятійно-категоріальний апарат дисертаційного дослідження [169]. Навіть такі звичні терміни, як *право націй на самовизначення*, *український націоналізм*, *патріотизм*, *великодержавний націоналізм* тощо по-різному трактуються представниками різних наукових шкіл. Мова йде не лише про емоційну забарвленість того чи іншого категоріального поняття (за принципом «наш – чужий»), але й розбіжності у концептуальних підходах. Приміром, марксистська школа вельми своєрідно трактувала *право націй на самовизначення* – під кутом інтересів інтернаціональної боротьби пролетаріату за своє звільнення з-під влади капіталу. Тим самим право націй на самовизначення в марксистській теорії та практиці розглядається як підпорядковане основному завданню – класовій боротьбі. Якщо боротьба за національне визволення відбувається в «інтересах пролетаріату», вона виправдана й має «прогресивне» значення. І, навпаки, якщо національно-визвольна боротьба «відволікає» пролетаріат від його класових завдань, це уже «націоналістичний ухил». «Буржуазні» націоналісти апріорі оголошуються ворогами власного народу – оскільки нібито відводять широкі народні маси від основного завдання класового звільнення.

Інший приклад – поняття *колабораціонізму*, котре актуалізує такі проблеми, як співробітництво з окупаційним режимом іноземної держави, навіть тимчасове і ситуативне, межу між виправданим захистом інтересів власної нації і неприпустимим для патріота *посібництвом* окупантам тощо.

Нами здійснена спроба уточнення основних категоріальних понять, їхнього наукового формулювання.

Український націоналізм як явище суспільно-політичного життя 1920-х – 1950-х років має доволі потужну історіографію. Вважаємо, що доцільно поділити її на три групи: 1. *українську*, яка об'єднує наукові та публіцистичні роботи безпосередніх учасників подій – українських націоналістів; науковий доробок діаспори; праці вітчизняних істориків та істориків права, що вийшли з друку після проголошення незалежності у 1991 р. 2. *радянську*, що представляє наукову продукцію, опубліковану в колишньому Союзі РСР під пильним наглядом радянської цензури, та 3. *зарубіжну*.

Остання група, можливо, дещо штучно, об'єднує такі суперечливі наукові школи, як польська і чехословацька доби соціалізму в цих країнах; вони ж – після 1990-го року; російська пострадянська; англо-американська та ін. Втім, запропонований поділ, на нашу думку, дозволяє сформулювати концептуальні та методичні підходи для критичного запозичення фактологічного матеріалу, що міститься в працях науковців з тієї чи іншої групи.

Приміром, радянську школу відрізняє не лише вища достовірність фактологічного матеріалу, але й крайня упередженість, тенденційність у його підборі та трактуванні фактів.

Дослідники діаспори, навпаки, мають набагато вужчу джерельну базу й, разом з тим, часто ідеалізують ті чи інші аспекти діяльності націоналістичного руху. Також в середовищі емігрантів далось взнаки ідеологічне і навіть часами збройне протистояння між двома відлами націоналізму – бандерівським і мельниківським. Воно було перенесене й у сферу ідеології та науки.

Англо-американська школа – як складова частина *зарубіжної* – має найвужчу джерельну базу, однак, її концептуальні підходи відрізняються своєю неупередженістю, нейтральністю в кращому розумінні цього слова.

Є свої міркування й щодо інших наукових шкіл. Вони – в найбільш загальному вигляді – сформульовані дисертантом.

За усіх обставин, незалежно від наукової школи та її конкретного представника, питання політико-правових оцінок радикального українського націоналізму 1920-х–

1950-х рр., його теорії та практики, залишалося на маргінесі наукових інтересів дослідників. Воно наразі не розглянуте у комплексі – через призму *lege lata*, міжнародного права, діючого у досліджуваний період (причому не лише *права народів на самовизначення*, але й міжнародного гуманітарного права); внутрішнього кримінального права держав-окупантів та окупаційних режимів; стандартів сучасного міжнародного права тощо. Не дістали належного висвітлення й політико-правові концепції та підходи українських радикальних націоналістів на різних етапах політичної діяльності, а також впливи зовнішніх факторів на еволюцію цих політико-правових доктрин [145, с. 89]. Це зумовлює актуальність та наукову новизну дисертаційного дослідження.

Джерельна база дослідження об'єднує: 1. архівні матеріали, особисто виявлені та введені до наукового обороту дисертантом; 2. опубліковані матеріали, використані зі збірників документів радянського, польського, німецького, українського та ін. походження; 3. мемуарну літературу учасників українського націоналістичного руху, окупаційних режимів та сучасників; 4. пресу міжвоєнної, воєнної та післявоєнної доби.

Застосовуючи окреслену у розділі методологію, побудовану на міждисциплінарній сукупності методів зі сфери юридичних, історичних та політичних наук, необхідно зазначити, що найбільшу достовірність мають матеріали першої групи, тобто особисто виявлені дослідником в фондах ДАЛО, ЦДАВОВУ і ЦДАГОУ [159, с. 110]. Проте у всіх випадках має бути враховане походження документа. Приміром, важко сподіватися від польських спецслужб об'єктивної політико-правової оцінки ООН, для них українські націоналісти – це бандити й терористи. Вказана обставина не виключає достовірності зібраних спецслужбами фактів, оскільки саме від достовірності інформації залежала ефективність запобіжної та каральної політики польських правоохоронних органів: одних методів вимагає боротьба з кримінальними злочинцями і зовсім інших – боротьба з політичною злочинністю. Це ж стосується архівів, чийм джерелом походження були сталінські НКВС-МВС та НКДБ-МДБ.

Високу достовірність мають й документи з числа опублікованих у збірниках, укладених В. Косиком, В. Сергійчуком, «Літописі УПА», й навіть у радянських збірках про «діяльність українсько-німецьких націоналістів». Однак, у цих випадках дисертант змушений покладатися на наукову неупередженість та добросовісність укладача, його політичну позицію, чи – принаймні враховувати її.

Мемуарна література – найбільш тенденційна за характером, незалежно від того, йде мова про радянського партизана чи українського націоналіста. Намагання вигородити себе та свою політичну силу беруть гору над об'єктивністю викладу. Разом з тим, фактологічний матеріал у таких джерелах зазвичай заслуговує на увагу.

Досліджувана преса – це передусім українські видання 20-х–30-х рр. минулого століття (націоналістичні «Сурма», «Юнак», «Розбудова нації» та ліберально-поміркване «Життя і право»), а також періоду Другої світової війни.

У той же час, методологічний інструментарій, використаний під час дослідження, свідчить про міждисциплінарність проблематики, зумовлює застосування загальнонаукових і спеціально-правових методів, методів з царини історичних, юридичних і політичних наук, що надало можливість найбільш неупереджено здійснити оцінку джерельної бази і літературного масиву.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ АНТИДЕМОКРАТИЧНИМ РЕЖИМАМ

2.1. Великодержавні режими та український націоналістичний рух: політико-правові аспекти протистояння

Революційні події 1917–1920 років у Європі змінили мапу континенту, збільшивши кількість державних утворень та створивши якісно нові умови геополітичного співіснування. Було утворено т.зв. Версальську систему міжнародних договорів, що регулювала засади перебудови кордонів старих імперій. У цьому процесі українські землі мали виключно важливе значення, оскільки на цій території перетиналися інтереси наймогутніших європейських держав. Версальська система міжнародних договорів була побудована на низці принципів, серед яких формально ключовим став принцип національного критерію при територіальному перерозподілі володінь довоєнних імперій.

Ще під час Першої світової війни керівники провідних західних країн розцінювали як небезпечний виклик дії першого радянського уряду, що проголосив після жовтневих подій 1917 р. у Петрограді у якості одного з головних принципів своєї зовнішньої політики право націй на самовизначення. На думку О. Сича, “ідеологічним противажелем” йому мала стати програма мирного врегулювання американського президента В. Вільсона, наріжним каменем якої був “принцип національності” [253, с. 126–127].

Насправді за лозунгом *права націй на самовизначення* В. Ленін та В. Вільсон приховували власні політичні цілі. Більшовики намагалися таким чином зруйнувати імпералізм та його геополітичну систему – шляхом підтримки національно-визвольного руху в колоніях Великобританії, Франції, Голандії тощо, з його подальшою переорієнтацією на соціалістичні начала. В.Вільсон прагнув забезпечити

американському капіталові вільне проникнення в колонії європейських держав після їх звільнення з-під колоніального гніту. Необмежені можливості американських фінансистів та виробників промислової продукції в умовах післявоєнного світу дозволяли легко конкурувати «старих» колоніалістів в тому, щоб підпорядкувати собі «третій світ» уже засобами неокolonіалізму.

Проте, лозунг права націй на самовизначення в 1917–1920 рр. був актуальним в політиці. Щоправда, навіть у найближчому оточенні американського президента далеко не всі розуміли й поділяли його погляди та ентузіазм, з яким він узявся за реалізацію своєї концепції. Наприклад, держсекретар США Р. Лансінг у своєму щоденнику занотовував, що термін “самовизначення” має властивості динаміту. Він зазначав, що надії, які він породжує, ніколи не здійсняться, що реалізація цього принципу призведе до загибелі тисяч людей. Лідери провідних держав-переможниць, Англії та Франції, йшли на цей крок вимушено, не передбачивши його на початку війни [253, с. 126 – 127].

Те, що цей принцип став у центрі уваги міжнародної політики після закінчення війни, стало, як зазначав англійський історик Е. Хобсбаум, “(...) результатом двох непередбачених обставин: розвалу великих багатонаціональних імперій Центральної і Східної Європи та російської революції, яка зробила бажаним для союзників використання вільсонівської карти проти більшовицької карти”[307, с. 131; 253, с. 127].

Водночас реалізувати даний принцип на практиці виявилось надзвичайно складною справою. На Паризькій мирній конференції мав місце відвертий диктат країн-переможниць. Під час роботи конференції виявилось, що реалізувати вільсонівську концепцію, тобто створити чи реорганізувати держави у відповідності з національно-етнічними та мовними ареалами народів, які їх населяють, стає дедалі більш нездійсненим. Майже кожна з держав, створених на уламках колишніх імперій, відтворювала у мініатюрі ту імперію, у складі якої вона попередньо перебувала, і таким чином включала національні меншини, як правило, невдоволені своїм положенням у цих нових державах, уряди яких не визнавали за ними права на

самовизначення, реалізувавши його лише для свого народу, що став титульною нацією. Як правило, у цих країнах розвивалися тенденції великодержавного шовінізму титульної нації щодо національних меншин, у деяких випадках це призводило до акцій масового терору, репресій і геноциду [157, с. 18–19].

Внаслідок такого, часто довільного, національно-державного розмежування у Європі виникли райони з компактним проживанням етнічних меншин – німців у Польщі та Чехо-Словаччині, угорців – у Чехо-Словаччині, Румунії та КСХС (майбутній Югославії), українців та білорусів у Польщі. Так, з 27-мільйонного населення Польщі третину становили компактні групи меншин: західні українці, білоруси, німці, литовці, а також 3 млн. євреїв, а територія західноукраїнських земель становила 35% території Польщі [130, с. 223]. Чехо-Словаччина також була по суті сукупністю національностей, найчисельнішою серед яких були чехи. Один з лідерів Чехословацької національної ради Т. Масарик у США підписав з емігрантами – представниками національних меншин Чехо-Словаччини – договір про підтримку об'єднання чеських, словацьких та закарпатських земель в обмін на обіцянку певної самостійності національних меншин об'єднаних територій. Але на практиці домінування чехів над словаками мало неприкриті форми, так само і з закарпатськими українцями – вони не отримали обіцяного самоврядування [316, с. 110; 253, с. 127].

Після реорганізації кордонів та створення нових держав у Європі постала гостра економіко-географічна проблема відновлення попередніх економічних зв'язків. Перерозподіл кордонів за національними ознаками, на думку дослідників, аж ніяк не сприяв відновленню економічної стабільності на континенті, а навпаки, ускладнював ситуацію. Тепер у Європі з'явилося 27 нових валют замість 14 довоєнних та додатково 12 500 миль нових кордонів, що відокремили численні підприємства від традиційних джерел сировини, металургійні заводи від кам'яновугільних басейнів, райони, що спеціалізуються на сільськогосподарському виробництві, від ринків збуту їхньої продукції [318, с. 919; 253, с. 127].

Таким чином, на початку 20-х років ХХ ст. у сфері міжнародної політики домінувала, принаймні формально, концепція визначення кордонів держав за принципом етнонаціональних ареалів. Щоправда, діяла вона лише при утворенні держав на територіях, які попередньо були у складі імперій, що зазнали поразки внаслідок подій Першої світової війни. Натомість переможці, передусім Франція відмовилися від будь-яких плебісцитів на власних землях, як-от в Ельзас-Лотарингії.

Внаслідок реорганізацій довоєнних імперій у Європі українські землі опинилися у складі чотирьох держав: більшовицької УСРР (що увійшла пізніше до СРСР), Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії.

Якщо у Радянському Союзі панував тоталітарний режим зі створенням національних республік і політикою коренізації та українізації у 1920-х рр., то у Польщі та Румунії відношення до національних меншин носило великодержавний характер. Дещо м'якшою та толерантнішою була позиція центру щодо національних меншин б у демократичній Чехо-Словаччині.

Найбільшим за чисельністю та ареалом проживання у складі іноземних держав-загарбників (якщо не брати до уваги квазі-суверенної УСРР) було українське населення міжвоєнної Другої Речі Посполитої.

Як поляки, так і українці майже до кінця Першої світової війни були бездержавними і скористалися можливістю створити під час бойових дій на території континентальної Європи національні держави. Утворивши власні державні інституції, ці два вже державні сусіди розпочали бойові дії між собою за західноукраїнські землі, які, на погляд поляків, були споконвічною польською територією. За підтримки іноземних держав, зокрема Франції, польська армія перемогла українську. Франція воліла бачити Польщу могутньою державою – противагою Німеччині, з якою вона мала за останнє століття дві масштабні війни, тому й була активним ініціатором створення потужної Польщі, в т.ч й коштом західноукраїнських та західнобілоруських земель. Окрім цього, уряд Української Народної Республіки на чолі з С. Петлюрою сам «вирішив» 21 квітня 1920 року у Варшаві долю цього українського етнічного регіону,

віддавши його полякам за спільну війну з більшовицькою Росією у надії відвоювати бодай якусь частину українських земель [72, с. 16 – 17]. У радянсько-польській війні 1920 р. Польща ледь не втратила щойно відновленої власної державності, а Росія – власної армії. Але, як вже не раз бувало в історії (Андрусівський мирний договір 1667 р., Вічний мир 1686 р.), Польща і Росія порозумілися між собою щодо України. В Ризі 12 жовтня 1920 р., [30, с. 70] уряди більшовицької Росії і радянської України погодилися не претендувати на західноукраїнські і західнобілоруські землі (Щоправда, пізніше Москва і Київ оголосили, що державно-територіальний статус цих земель має визначити їхнє населення на вільному плебісциті).

Таким чином, Польща порушила свої договірні зобов'язання перед УНР С. Петлюри не укладати з третьою стороною угод проти УНР.

Процес анексії супроводжувався масовими виступами українського населення проти приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Причому акції протесту спостерігалися як в Радянській Україні, так і безпосередньо в західноукраїнських землях [25, с. 43–45]. На цей час учасники українських військово-патріотичних формувань були інтерновані [119, с. 45–46], тому стати на заваді було нікому.

Адміністративно-правовий статус українських земель у складі Польщі регулювався низкою правових актів, у першу чергу Ризькими мирними договорами (12.X.1920 р., 18.III.1921 р.) [180]; Конституцією Польщі (17.III.1921 р.) [310], Законом про воєводську автономію (26.IX.1922 р.) [320], постановою Ради послів країн Антанти (14.III.1923 р.) [76, с. 94], Конституцією Польщі (23.IV.1935 р.) [311].

Аналізуючи ці нормативно-правові акти, вкажемо, що встановлення державно-правового статусу Західної України та її корінного населення пройшло два основних етапи: 1) правотворча діяльність польських властей на початку 1920-х років була спрямована на надання окупованим територіям автономного статусу, їх населенню – права здійснювати власні національно-культурні прагнення у межах автономного правового режиму, що робилося для зовнішньополітичного ефекту – визнання світовим співтовариством окупованих територій остаточно польськими (влітку 1919 р. держави-

переможці дозволили Варшаві лише тимчасову окупацію території ЗУНР, до майбутнього плебісциту); 2) обмеження автономних прав українців у складі Польщі і потім цілковите їх скасування для прискорення полонізації національних меншин, особливо української як корінної.

Вважаємо, що польська влада у західноукраїнських землях була нелегітимною, уже принаймні тому, що порушувала основоположні міжнародні зобов'язання Польщі (які стали передумовою згоди держав-переможниць на тимчасове (1919 р.) та постійне, на правах автономії (1923 р.) включення західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої). Відтак, польське законодавство щодо статусу українців, на думку навіть поміркованих західно-українських правників того часу, було необов'язковим для виконання і дотримання українцями, оскільки спрямовувалося проти українських законних прав і життєвих інтересів.

Колоніальна політика щодо корінного населення Галичини і Волині зумовила від самого початку стійке негативне ставлення українського народу до окупантів.

Як вже відзначалося, після закінчення Визвольних змагань залишки армій УНР були інтерновані в таборах для військовополонених на території Польщі і Чехо-Словаччини [119, с. 46]. У липні 1920 р. у середовищі українських офіцерів під керівництвом полковника Є. Коновальця виникла ідея переходу на нові організаційні форми боротьби і створення нового проводу для керівництва подальшим розвитком українського національно-визвольного руху. Тоді на засіданні українського офіцерства (Стрілецької Ради), яке відбулося у Празі, саму Раду як керівний орган було вирішено розпустити і в умовах політичного і адміністративно-правового становища, що склалося, створити нову організацію, яка б очолила радикальну військово-патріотичну течію в українській політиці, змогла б дати відсіч колоніальній політиці іноземних держав щодо України. Тому саме цей час – липень 1920 р. – вважається датою створення першої української націоналістичної організації у міжвоєнний період [4, с. 37] під офіційною назвою Українська Військова Організація (УВО).

Після створення цієї організації постало питання про засоби досягнення проголошених цілей. Аналізуючи попередній досвід боротьби за незалежність, співставляючи реальні можливості і реальні цілі, провід організації (“начальна команда УВО”) визначив засобом боротьби підпільно-революційний, маючи на меті в подальшому виконувати місію “армії в підпіллі” [233, с. 378].

На ґрунті сприйняття і надзвичайно швидкого поширення націоналістичної ідеології в Західній Україні і в емігрантському середовищі у 1920-х рр. виникло багато різних націоналістичних організацій, серед яких найактивнішими і найбільшими були: УВО, Група Української Національної Молоді з центром у Празі, Легія Українських Націоналістів з центром у Подебрадах (Чехо-Словаччина) та Союз Української Націоналістичної Молоді у Західній Україні [112, с. 18].

Усі вказані організації займалися поширенням українського націоналізму, але в безпосередні стосунки з офіційною польською владою увійшла тільки УВО.

Захищаючи зафіксовані в польському законодавстві життєві інтереси і права українців Західної України, УВО на чолі з Є. Коновальцем, окрім пропагандистської діяльності, вдавалася й до тактики індивідуального терору та саботажу. Це було пов’язане, насамперед, з: посиленням репресій польської влади проти колишніх учасників армій УНР і ЗУНР; початком колонізації Східної Галичини і Волині переселенцями з центральних і західних районів Польщі (т.зв. *осадники*, переважно з числа колишніх вояків польської армії), які отримували по 45 га кращої землі на кожну родину. За перші 10 років між осадниками було розподілено 600 284 га кращих земель, а за 20 років окупації Польщею українських земель лише у сільські райони краю переселено з Польщі близько 200 тис. поляків–осадників, які брали активну участь у придушенні національно-визвольного руху українського і білоруського народів. Державна політика осадництва супроводжувалася заборонаю викладання в школах і гімназіях українською мовою та іншими порушеннями прав українців у складі Польщі [130, с. 224].

Це були елементи колонізаторської політики польської влади, оскільки суттєво порушувались майнові та національно-культурні права західноукраїнського населення, недоторканість яких фіксувала Конституція Польщі 1921 р. й інші закони та міжнародні договори, учасниками яких була Польща [313].

Революційно-визвольна боротьба пригнічених народів сприймалася тогочасним світовим суспільством як законне право народу щодо реалізації власних життєвих прав та інтересів [253, с. 126–133]. УВО репрезентувала собою прагнення українського народу до самопомоги і самозахисту. Усі бойові акції були спрямовані на виклик широкого політичного резонансу української проблеми, окрім експропріацій коштів з державних польських установ, які мали характер збройних нападів з метою заволодіння грошовими сумами. Ці дії мають ознаки кримінального злочину, але, як відомо з архівних документів слідчих відділів польської поліції [93], кошти, здобуті внаслідок експропріацій, спрямовувалися виключно на революційну діяльність УВО, а не привласнювалися фізичними особами. Питання щодо суто кримінального характеру цих акцій навіть не стоїть, оскільки УВО ніколи не здійснювала такого роду дій щодо цивільного польського населення, а лише проти державних установ Польщі, вважаючи своїм ворогом владу, режим, а не польське цивільне населення, за винятком осадників.

Отже, в умовах окупаційного режиму польської влади УВО застосувала два головних засоби боротьби: організацію пасивного і активного опору [268, с. 34–43]. Пасивний опір, тобто різні форми бойкоту розпоряджень польської влади, мав на меті втягнути і організувати на боротьбу якомога ширші маси, роз'яснити їм незаконність дій окупаційної влади. Активні форми опору – головним чином бойові акції – виконували лише члени УВО, не залучаючи до небезпечної справи мирне населення.

Також одним з методів ведення боротьби з окупаційним режимом було застосування т. зв. *бойкотів*, найпомітнішими з яких були бойкоти першої половини 1920-х років.

Радикальна позиція УВО щодо методів боротьби за захист законних прав та життєвих інтересів українського народу у складі Польщі була зумовлена

концептуальним підходом до українського питання офіційної польської влади та провідних політичних кіл у Польщі у 1920-х–1930-х рр.

Ще до початку Першої світової війни у політичних концепціях польських політиків сформувалися великодержавні доктрини щодо українських земель. Основні засади цих доктрин, за свідченням польських дослідників, базувалися на переконанні у необхідності відродження польської держави у її середньовічних кордонах, де українські землі стануть органічною частиною Речі Посполитої [312]. У міжвоєнний час домінували дві концепції щодо українського питання: «народно-демократична» концепція Р. Дмовського та концепція Ю. Пілсудського. Дещо пізніше сформувалася також «прометеїстська» концепція.

Концепція відомого польського політика міжвоєнного періоду Р. Дмовського полягала в обґрунтуванні приєднання українських земель до Польської держави, тобто інкорпорації. Основним аргументом стала так звана «неісторичність» українського народу, а, відповідно, й право на державу для українського народу ніби й не існувало. Це відносилось не лише до українців. На думку Р. Дмовського, «там, де ми можемо примножити свої сили і свою цивілізаційну працю, поглинаючи інші елементи, жодне право не може заборонити нам того, а діяти так – то навіть наш обов'язок» [304, с. 210]. Вважаючи споконвічною польською етнічною територією Східну Галичину, Волинь і Поділля, Р. Дмовський обґрунтовував право на інкорпорацію цих територій до складу Польщі на Паризькій мирній конференції у 1919 році, зазначаючи, що плани створення української держави – це інспірація Австрії та Німеччини [304, с. 213].

Офіційна позиція щодо українського питання фактичного керівника Польської держави Ю. Пілсудського полягала в ігноруванні українського питання на геополітичній карті Європи [314, с. 251]. Концепція Ю. Пілсудського полягала у створенні потужної Польської держави за рахунок українських та білоруських земель, тим самим розбудові форпосту перед розповсюдженням більшовизму у Європу. Проте ці землі мали увійти до складу Польщі на федеративних правах.

Однак, внаслідок польсько-більшовицької війни 1920 р. здійснилася анексія Східної Галичини і Волині шляхом мирної угоди з більшовицькою Росією (а не на підставі Варшавської угоди між УНР і Польщею від 21 квітня 1920 р.).

Час перебування західноукраїнських земель у складі відродженої Польщі можна охарактеризувати словами відомого польського політика і публіциста С. Грабського: «Нині необхідною умовою утримання наявних кордонів є перетворення державної території Речі Посполитої в національну польську територію» [312, с. 108]. Відтак колонізація була введена в ранг державної політики і набула тотального характеру.

Так само великодержавний і шовіністичний характер носила й «прометеїстська» концепція. Вона передбачала створення України, проте без Галичини і Волині. Українська держава, нарівні з білоруською, вірменською, грузинською тощо, мала з часом постати на уламках СРСР, а Польща повинна була відіграти провідну («прометеїстську») роль у формуванні нових національних держав [312, с. 119] – з тим, щоб перетворитися на регіонального лідера, домінуючу силу в Східній Європі, протиставлену ослабленій Росії.

Іншу позицію зайняла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Спочатку вона стояла на позиціях визнання прагнень західних українців щодо приєднання до складу УСРР (в 20-х рр. на хвилі т.зв. *українізації* в СРСР ці настрої були доволі реальними. – І.М.); потім основні гасла формувалися у контексті захисту прав українського населення у складі Польщі, не відкидаючи основного геополітичного пріоритету – входження до складу СРСР [315, с. 81 – 83]. До свого розпуску рішенням Виконкому Комінтерну у 1938 р. КПЗУ можна вважати позицією офіційних Москви і Києва, змушених у відносинах з Другою Річчю Посполитою керуватися нормами міжнародного права та положеннями укладених угод.

Отже, офіційна позиція польської влади щодо українців у складі Польщі носила великодержавний шовіністичний характер, право на державність українського народу відкидалося. Так само й провідні політичні партії не визнавали права українського народу на створення національної держави, більше того, відкидали національні права українців у складі Польщі. Ці підходи активно впроваджувалися у практичну політику

щодо українців та інших національних меншин у складі Польщі у 1920-х–1930-х рр. [183]. Відтак констатуємо грубі порушення національного польського законодавства та міжнародних зобов'язань Польщі щодо національних меншин.

Активізацію українського національно-визвольного руху, репрезентованого УВО [148, с. 362] у 1920-х роках та створеною у 1929 р. Організацією українських націоналістів (ОУН), зумовили саме ці фактори – відверті порушення національно-культурних та майнових прав українців у Польщі.

Характерним прикладом політики насильної полонізації став сумнозвісний закон про обмеження застосування української мови *Lex Grabski* 1924 р., названий за іменем свого ініціатора міністра С. Грабського. Для форсування цього процесу польський уряд у 1925 р. видає спеціальну постанову “*Polonizacja ukraińskich średnich szkół*”, яка ставила на меті інтенсифікацію витіснення української мови з освіти, прискорення полонізації в освітній галузі назагал.

У тогочасних звітах польської поліції відзначалася хвиля масового протесту української молоді, особливо у Львові [39, арк. 3], але влада, незважаючи на масові протести, продовжувала активно вести політику у цьому напрямі. При цьому грубо порушувалися права західноукраїнського населення, зафіксовані в Ризькому мирному договорі 1921 р., Конституції Польщі 1921 р. та Законі про воєводську автономію 1922 р.

Стаючи на захист цих прав, Українська Військова Організація винесла смертний вирок найбільш активному провіднику політики полонізації. Члени УВО Б. Підгайний і Р. Шухевич 19 жовтня 1926 р. у м. Львові застрелили шкільного куратора, активного польського шовініста С. Собінського.

У спогадах активісти ОУН згадували, що польський суд помилково засудив на довічне ув'язнення інших бойовиків УВО, але, навіть після зізнання справжніх виконавців убивства, вирок невинним не було скасовано [76, с. 76–79]. Це свідчить як про некомпетентність правоохоронних органів, так і показову відвертість порушень прав громадян української національності.

Новим поштовхом до масових арештів української молоді стала поява у 1927 р. масового друкованого органу УВО «Сурма», що швидко набув надзвичайної популярності серед українського юнацтва і взагалі серед свідомих українців, передаючись підпільно з рук у руки [100, с. 16]. Часопис виходив спочатку в Німеччині, потім в Чехо-Словаччині і Литві. Саме виявлення примірника «Сурми» в українця уже ставало приводом для арешту. «Сурма» містила українські патріотично-пропагандистські статті, огляди поточних подій на фронті національної революції тощо [251]. Документи слідчих відділів польської державної поліції містять дані про арешти 13 юнаків-гімназистів, які мали екземпляри цієї газети та займалися її поширенням [40]. Відтак, польською владою порушувались основоположні громадянські права – свободи слова, недоторканості особи тощо, зафіксовані в міжвоєнних конституціях Польщі та міжнародних зобов'язаннях Польської держави.

Це, в свою чергу, призводило до зростання напруженості в українському середовищі. У звіті Міністерства внутрішніх справ про життя національних меншин на території Польщі (розділ: SPRAWY NARODOWOSCI RUSKIEJ, za okres grudzien 1926 – marzec 1927) вказується, що характер настроїв українців до польської влади – надзвичайно ворожий, відзначається прихильне ставлення до німецького народу і німецької держави, зміцнення якої, на противагу польській, стабілізувало б міжнародну напруженість в Європі [54]. Така спільна угода двох національних меншин в Польщі стала можливою внаслідок утисків з боку польської влади щодо німецької меншини [107, с. 138–143].

Українська Військова Організація мала фінансову підтримку від держав, недружнє настроєних до Польщі і СРСР. Спецслужби веймарівської, а згодом й гітлерівської Німеччини, Чехо-Словаччини, Литви на взаємовигідних умовах співпрацювали з УВО [233, с. 378–379], отримуючи агентурну інформацію про спільного ворога.

Втім, усі вигадки про створення УВО спецслужбами Німеччини для ведення підривної діяльності проти Польщі спростовуються хоча б тим фактом, що УВО

утворилася ще в 1920 р., коли Німеччина була однією з найслабкіших держав в Європі (після Версальської угоди 1919 р.) і не могла вести агресивну зовнішню політику через роботу спецслужб, які тільки належало розбудувати і належним чином фінансувати.

УВО дійсно співпрацювала зі спецслужбами Німеччини, Литви (яка до 1938 р. де-юре перебувала у стані війни з Польщею внаслідок насильного захоплення поляками Віленщини) та Чехо-Словаччини. Це була рутинна співпраця, про що свідчить практика боротьби УВО, усі відомі акції якої мали захисний характер (а не диверсійно-підривний). Фінансування УВО здійснювалося зусиллями її членів (збір добровільних пожертв, експропріації), при таємній допомозі від західноукраїнських легальних партій, отриманні надходжень зі спеціальних емігрантських фондів [51]. Фінансова допомога спецслужб іноземних держав була незначною, що говорить про достатню фінансову самостійність організації. Зрештою, КПЗУ та комуністичне підпілля у Чехо-Словаччині та Румунії фінансувалися по каналах Комінтерну, тобто фактично комуністичного СРСР. Ця обставина завжди замовчувалася радянською та пострадянською російською історіографією, натомість міфічні «гроші Берліна» для УВО по сьогодні служать приводом для шалених нападок.

В 1929 р. у Відні була створена більш ширша у політичному та організаційному відношенні націоналістична організація – Організація українських націоналістів (ОУН) на чолі із Є. Коновальцем, який певний час залишався лідером паралельно існуючої у складі ОУН Української Військової Організації.

ОУН мала статут та розгалужену організаційну структуру в українських землях Другої Речі Посполитої та в деяких сусідніх державах, за винятком СРСР. Метою діяльності організації стало відновлення української державності у рамках етнічних територій шляхом української революції [198, с. 9]. ОУН, на відміну від глибоко законспірованої УВО, мала стати масовою, напівлегальною організацією, яка б поширювала революційну боротьбу за рахунок політичних методів.

Польські дослідники стверджують, що становлення ОУН та її активізація у період між двома світовими війнами не були основною причиною польсько-

українського протистояння. Ці причини охоплювали усі суспільні відносини, серед яких – права українців на землю у своєму краї, комплекс соціальних та релігійних питань, а головне – фундаментальне право українців мати свою державу [321, с. 231].

Певну аналогію із польською політикою щодо українців можна провести у політиці Румунії у Північній Буковині та Південній Бессарабії, населених етнічними українцями. У міжвоєнний період з метою інкорпорації окупованих земель було прийнято закон про адміністративну уніфікацію. Представники окупаційних властей намагалися довести, що «Бессарабія і Буковина — штучні утворення австрійського і російського походження (...) В Румунії вони не мають ніякого права на існування» [34]. Замість таких окремих адміністративних територій, як Бессарабія, Буковина, Валахія тощо, було створено 10 цинутів (провінцій).

Основним напрямом етнополітики Румунії того часу була румунізація українців та інших національних меншин. Уже в 1926 – 1927 навчальному році на Буковині не залишилося жодної української початкової школи — вони були румунізовані. Закон про народні школи вимагав, щоб громадяни «румунського походження», що «забули» свою рідну мову, віддавали дітей у державні або приватні школи, де викладання ведеться румунською мовою. Українців змушували змінювати прізвища на румунські. На початку 1930-х років була заборонена навіть самоназва українці. Із прискоренням процесу фашизації країни дискримінація українського населення особливо посилилася. На початку 1930-х років лідери націонал-цараністської партії висунули гасло «Румунія для румунів». Шалена шовіністична пропаганда поєднувалася з каральними заходами задля насадження всього румунського. Закон «Про захист національної праці» (1938 р.) вимагав витіснення представників корінного населення румунським елементом не лише в установах, а й на підприємствах [34].

У міжвоєнний період національна асиміляція корінного населення в румунському середовищі здійснювалася методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації українців, угорців, словенців та інших національних меншин. Послідовно проводячи політику румунізації національних

меншин, правлячі кола Румунії намагалися довести, що належність українських земель північної частини Буковини і південної Бессарабії до Румунії вже dokonаний факт.

У 1930-х роках наступ реакції і фашизму в Румунії супроводжувався посиленням маневрів її правлячих кіл на світовій арені. Приєднання до фашистського блоку бачилося румунському урядові гарантією проти претензій угорських хортистів на Трансільванію та надійним засобом закріплення за собою захоплених у 1918 р. українських земель і загарбання нових територій. Так, у промові, виголошеній наприкінці листопада 1938 р., прем'єр-міністр Румунії М. Кристя недвозначно зазіхав на задністровські землі, тобто на анексію Молдавської автономної радянської республіки, яка входила до складу УРСР [34].

За таких умов розвиток українського націоналістичного руху у цьому українському регіоні набув масового характеру. Проте, за спогадами його учасників, він не набув таких масштабів, як, наприклад, у Галичині.

Один із активістів руху опору румунському шовіністичному режимові Д.В. Квітковський пояснює вузькість масштабів національно-визвольного руху в Буковині браком традицій та досвіду національно-визвольних змагань [106, с. 19–21].

ОУН розгорнула тут організований революційний спротив лише з 1934 року. Організаційний центр ОУН розмістився у м. Чернівці, Організація одразу встановила вплив над українськими спортивними організаціями, налагодила випуск пропагандистської преси. ОУН в Румунії не застосовувала тактики індивідуального терору проти представників влади, експропріаційних акцій, уникала масових виступів, саботажу та інших силових заходів. Діяльність розгорнулася головним чином в руслі пропаганди та (спортивно-військового. – І.М.) вишколу у Карпатах націоналістичних кадрів. Втім румунська влада застосувала репресивні заходи щодо членів ОУН, пік яких припав на 1937 р. [106, с. 33–37]. Під час Другої світової війни ОУН була єдиною українською політичною течією в краї і також переслідувалася румунською владою.

Отже, український націоналістичний рух в умовах румунської окупації, використовуючи засоби пропаганди, намагався розгорнути рух опору шовіністичній

окупаційній політиці. У рамках державотворчої концепції проводилася організаційно-політична робота, спрямована на захист національних прав українського населення у складі Румунії. Українські націоналісти румунській шовіністичній політиці протиставили концепцію національного державотворення у межах етнічних кордонів.

У процесі боротьби українського націоналістичного руху за створення Української держави важливим є період протистояння із великодержавними шовіністичними режимами під час боротьби за державність Карпатської України.

У дослідженні Б.М. Ринажевського [218, с. 12] докладно проаналізовано правові документи, за якими Закарпаття було введено до складу Чехо-Словацької Республіки (протокол постанов Американської народної ради русинів у Скрентоні 12 листопада 1918 р.; результати плебісциту американських емігрантів Підкарпаття; ухвали Пряшівської Народної Ради 7 січня 1919 р.; меморандум Народної ради у Сваляві 16 грудня 1918 р.; ухвали Центральної Руської народної ради в Ужгороді 8 травня 1919 р.; договір Паризької мирної конференції в Сен-Жермені та ін.).

Протокол постанов Американської народної ради русинів у Скрентоні 12 листопада 1918 р визначив правовий статус органів державного управління на теренах Закарпаття – Генерального статуту про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, який був виданий Радою Міністрів ЧСР і набув чинності 18 листопада 1919 р. На основі всебічного аналізу законодавчих актів, які зумовили входження Закарпаття до складу Чехо-Словаччини, Б.М. Ринажевський довів, що широко розрекламована чехословацька демократія для Закарпаття виявилася насправді не надто демократичною і справедливою. Це твердження автора обґрунтовано порівнянням основних положень Конституції Чехо-Словаччини із положеннями Сен-Жерменського договору. Конституція Чехо-Словаччини істотно обмежувала суспільно-політичне життя закарпатських українців. Загалом автор дійшов висновку, що у міжвоєнний період Закарпаття перебувало в неоднозначній політико-правовій ситуації. Увійшовши до складу Чехо-Словаччини на найдемократичніших засадах, що ґрунтувалися на широкому спектрі законодавчих актів, воно внаслідок об'єктивних і суб'єктивних

суспільно-політичних причин не дочекалося обіцяної автономії. Закони, що діяли на теренах Чехо-Словаччини, хоча й були обов'язковими для виконання на всій території Чехо-Словацької Республіки, не завжди реалізовувалися в Закарпатті, у зв'язку з чим українці краю відчували свою меншовартість [218, с. 13].

Український націоналістичний рух утримався від розгортання визвольної боротьби проти чехо-словацької влади, бо серед інших держав, у складі яких перебували українські землі, цей режим був найбільш лояльним та демократичним щодо українців. На території Чехо-Словаччини перебувало багато українських емігрантів, змушених покинути батьківщину внаслідок поразки визвольних змагань 1917 – 1920 рр., тут розташовувалися українські громадські організації, інші установи. За спогадами сучасників, у 1920-х роках Чехо-Словаччина стала опорною країною української еміграції та національно-визвольного руху [112, с. 18].

Однак з кінця 1920-х років політика чехо-словацького уряду щодо української спільноти, зокрема еміграції, почала зазнавати істотних змін. Українські наукові й культурно-освітні організації втратили колишню підтримку, деякі з них були закриті. Однією з причин цього стала економічна криза початку 1930-х років, яка викликала значне скорочення бюджету ЧСР. Проте головна причина полягала в загостренні внутрішньополітичної боротьби в ЧСР та зростанні впливу чеських національних соціалістів, які традиційно підтримували проросійський напрям у зовнішній політиці. Вороже сприймали підтримку «врангелівців» і особливо «петлюрівців» ліві сили, передусім чехо-словацькі комуністи. До того ж з часом надії на демократичні перетворення в Росії почали танути, а з ними й політичні розрахунки, пов'язані з післяжовтневою еміграцією [23].

Український націоналістичний рух, не вбачаючи ознак злочинності у політиці Чехо-Словацької держави щодо українців, не розгортав руху опору у Закарпатті та безпосередньо у Чехо-Словаччині, зберігаючи нейтральне положення. Втім Чехо-Словаччина відіграла велику роль у розвитку українського руху опору міжвоєнного періоду, ставши плацдармом та місцем дислокації багатьох націоналістичних структур.

З сер. 1930-х років до Чехо-Словаччини все відвертіше починали ставити територіальні вимоги німці, угорці і поляки. З початку 1938 р. питання про долю Чехо-Словаччини як держави, про Словаччину і Підкарпатську Русь — зокрема, Закарпаття як її частину, перебувало в центрі уваги європейських дипломатів і світової громадськості. Українське Закарпаття внаслідок свого геополітичного положення служило пов'язувальною ланкою тодішньої системи європейської безпеки (Мала Антанта, договір про взаємну допомогу між Францією, ЧСР і СРСР 1935 р. та ін.). Саме тому чехо-словацький уряд напередодні національної трагедії робив усе можливе, щоб утримати цей край в складі республіки і дати відсіч не лише зазіханням на нього Угорщини, яка вважала його «історично угорським», а й територіальним претензіям з боку Польщі (вимога спільного кордону з Угорщиною) і Румунії (приєднання східних територій, де частково проживали румуни). Мюнхенська конференція 30 вересня 1938 р. зачепила корінні інтереси всіх народів Чехо-Словаччини, зокрема й закарпатських українців. Розчленування Чехо-Словаччини активізувало автономістські політичні сили в Закарпатті (особливо українофільської орієнтації), а також у Словаччині, що призвело до змін. 6 жовтня 1938 р. автономію одержала Словаччина, 11 жовтня — Підкарпатська Русь, і країна перетворилася на федеративну державу. В самому Закарпатті набула поширення ідея створення «української держави в Карпатах» як «центру українського національного руху». При цьому певні надії покладалися на підтримку Німеччини, яка розглядалася як єдина реальна сила, здатна утримати офіційний Будапешт від територіальних зазіхань [23].

В цей час ОУН проводила широку пропагандистську політику української державності за кордоном. Організація взяла найактивнішу участь у розбудові державних органів Карпатської України, проголошеної в Хусті 15 березня 1939 року [245, с. 213–214]. В ході формування збройних загонів т.зв. Карпатської Січі члени ОУН виявили найбільшу активність. Карпатська Січ, чия чисельність налічувала близько 5 тис. бійців, переважно членів ОУН, мала на меті захистити Карпатську Україну від посягань Угорщини.

Проте з початком становлення Карпато-Української держави Організація Українських Націоналістів активізує свою діяльність як в ЧСР, так і за її кордоном.

ОУН займається передусім розбудовою державного життя й українського війська – Карпатської Січі. В уряді Карпато-Української держави були й оунівці, наприклад, Іван Рогач – секретар Прем'єра Карпатської України Августина Волошина [239, с. 23].

Історіограф Карпатської України П. Стерчо зазначає, що «(...) найрішуче та найрадикальніше виступила на арену боротьби за державність у Карпатській Україні Теренова Екзекутива ОУН» [245, с. 35]. П. Стерчо акцентує увагу на діяльності ОУН з консолідації всіх проукраїнських політичних сил Карпато-України для створення дієвого державного апарату. ОУН вела широку пропаганду серед населення регіону з метою залучення найширших верств до боротьби за незалежність Карпатської України, яка мала стати початком незалежності всіх українських земель [133, с. 58 – 60].

Для Карпатської Січі ОУН добувала зброю нелегальними закупівлями в Західній Україні і в Німеччині [245, с. 46], надавала військових спеціалістів і рядових бійців. На полі бою з угорськими регулярними частинами ОУН втратила багато своїх активних членів, зокрема таких видатних діячів, як Зенон Коссак [32, с. 22].

Карпатська Січ на чолі з Дмитром Клемпушем (членом ОУН) [246, с. 217] вела нерівні бої з угорською регулярною армією, угорськими (т.зв. *рондьош гарді* – *гвардія обідранців*) та польськими терористами, проте сили супротивника набагато перевищували ресурси Карпатської Січі. Відтак у боях 14–17 березня 1939 року незалежність Карпатської України була втрачена – її окупувала Угорщина [246, с. 220].

У боротьбі за незалежність Карпатської України січовики (5 тис., після мобілізації, за найбільш оптимістичними оцінками, – до 15 тис. чол.) не витримали натиску 150-тисячної регулярної армії Угорщини. Тих січовиків, які намагалися відійти на територію Другої Речі Посполитої, у прикордонній смузі розстрілювали поляки. Після окупації встановлення спільного кордону з Польщею «стало найбільшим досягненням Угорщини в Центральній Європі» [63].

Територією Закарпаття і Карпат прокотилася хвиля жорстоких репресій – розстріли і арешти сотень січовиків та їхніх прихильників [194, с. 57], ОУН тут вимушено переходить на нелегальне становище.

Протистояння українських націоналістів угорському шовіністичному режиму у карпатському регіоні закінчилося відмовою українських націоналістів від збройної боротьби у 1944 р. Угорці використали гостре протистояння між українською та російською національними ідеями в своїх цілях: у першій половині 1944 року вступили у мирні взаємини з Українською повстанською армією (УПА), а в липні 1944 р. підписали договір з УПА, щоб досягти замирення та надавати взаємодопомогу в боротьбі проти спільного ворога — більшовицької Росії. У Наказі № 896 по військах УПА (липень 1944 р.) роз'яснювалася причина такого військово-політичного примирення. За обіцянку надання військової допомоги командування УПА заявило про досягнення добросусідських відносин з Угорщиною ціною територіальної поступки. Угорська сторона погоджувалася надати зброю та медикаменти загонам УПА і підписала мирну угоду з керівництвом УПА лише тому, що останнє визнало входження Карпатської України до складу Угорщини. «Не можна божевільно боротися за маленький клаптик (Карпатський край), - вказувалося в Наказі, і одночасно нашу найкращу Батьківщину – територіально більшу за Францію – віддати Москві» [63].

На нашу думку, це було неефективним політичним маневром з метою негайного отримання зброї та іншої допомоги від ворога, який сам стояв на порозі військової катастрофи. Тим не менше, такий, суто тактичний, хід міг мати важливі політичні наслідки – у майбутньому Будапешт отримував змогу посилатися на те, що "українці самі визнали належність Угро-Руси до Угорщини" (подібно до того, як поляки після підписання Варшавської угоди в квітні 1920 р. стверджували, що "українець Петлюра визнав Креси Виходні польськими територіями").

Однак, у подальшому Українська Головна Визвольна Рада, що утворилася в липні 1944 р., відхилила позицію командування УПА про відсутність територіальних претензій до Угорщини і оголосила про визнання нею лише «права на власні держави

на етнографічних землях кожного народу» [140, с. 132]. Долю Закарпаття вирішили в червні 1945 р. (як і 1919 р.) держави-переможці, цього разу на користь України (в її історичній квазі-державній формі УРСР. – І. М.), зважаючи на явну чисельну перевагу русинів-закарпатців над угорським та словацьким етносами [63].

У міжвоєнний період дещо схожим із українським націоналістичним рухом був рух хорватських усташів. У 1929 р., після оголошення королем-сербом Олександром надзвичайного стану в країні, лідер *Хорватської партії права* Анті Павеліч емігрував.

За кордоном він почав створювати, за висловлюванням С.С. Белякова [7, с. 15], терористичну організацію, метою якої була боротьба «будь-якими засобами» за створення незалежної хорватської держави. Водночас усташі не залишали спроб вирішити «хорватське питання» легальними засобами й у міжвоєнний період неодноразово зверталися до Ліги націй і до урядів демократичних держав, проте, подібно до українців, безрезультатно.

Тактика індивідуального терору також не принесла їм очікуваних результатів – убивство короля Олександра не призвело, як на це сподівалися усташі, до катастрофи югославської держави. Слабкий й нечисленний у 1930-х рр. усташський рух був залежним від італійської влади. На території Італії розташовувалися основні усташські бази, там перебував Головний усташський штаб на чолі з А. Павелічем. Італія, що мала територіальні претензії до Югославії, розраховувала використати хорватських націоналістів у своїх цілях, а тому й підтримувала А. Павеліча та його прихильників. Водночас заручитися підтримкою Німеччини усташам не вдалося, хоча вони у 1930-ті рр. здійснювали спроби зацікавити Німеччину розв'язанням «хорватського питання» [7, с. 16].

Втім, на відміну від українських націоналістів, хорватський усташський рух мав потужну підтримку італійського уряду, завдяки чому зміг розвинути у міжвоєнний період та на поч. 1940-х рр. реалізувати концепцію створення Незалежної Держави Хорватської (*Nezavisna Država Hrvatska*).

У підсумку, вкажемо, що політико-правові особливості протистояння великодержавних концепцій та українського націоналізму зумовлені протилежністю підходів до реалізації вже визнаного у міжнародному праві міжевоєнного періоду права народів на самовизначення. Держави, до складу яких увійшли ті чи інші українські землі, дотримувалися шовіністичного великодержавного підходу щодо права українців на державність, проводили політику асиміляції та наступу на українство. Це й спричинило розвиток національно-визвольного руху. У Польщі протистояння мало характер гострої, подекуди й збройної, боротьби українських націоналістів проти порушення польською владою чинного законодавства щодо прав українців у цій державі. У Румунії опір тотальній румунізації носив більш помірковані форми, що не виключало застосування грубої сили проти українців зі сторони властей. Приміром, відомі факти арештів і побиття румунською поліцією українців, які у публічних місцях користувалися українською мовою, зокрема, при влаштуванні вертепів та при співі колядок. У ЧСР великодержавні потуги Праги зводилися до ігнорування багатьох законних прав українців, обіцяних їм при входженні до об'єднаної держави. Саме внаслідок такої практики вже 16 березня 1921 р. демонстративно подав у відставку перший губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович, призначений на цю посаду празькими властями.

Для реалізації державотворчої концепції український націоналістичний рух здійснював силові, подекуди й збройні, заходи, пояснюючи і виправдовуючи їх ставленням окупаційних режимів до українського населення. Тобто, саме насильницька реалізація великодержавної шовіністичної концепції державами, які окупували українські землі у досліджуваний період, зумовила появу та розвиток радикальних форм боротьби українського націоналістичного руху.

Цей рух свою державотворчу концепцію будував на етнонаціональному аспекті права народів на самовизначення. Відтак протистояння українського націоналістичного руху великодержавним шовіністичним режимам мало правомірний характер.

За своїми історико-правовими характеристиками український націоналізм міжвоєнного (1918–1939) періоду та воєнних і повоєнних років близький до таких суспільних та національно-визвольних течій, як рух усташів у Югославії чи сіоністський рух у підмандатній Британській Палестині. Останні також вдавалися до тактики індивідуального терору проти окупаційних режимів, не відкидали збройні методи боротьби, допускали тактичні угоди та взаємовигідне співробітництво з іноземними державами та їхніми спецслужбами.

2.2. Політико-правові особливості спроби реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації

Дослідження правових проблем реалізації української державницької концепції в умовах панування в українських землях нацистського тоталітарного режиму є одним з найгостріших дискусійних питань в науковому середовищі та у суспільстві в цілому. Саме тому вони вимагають максимальної неупередженості та широкого застосування порівняльних підходів.

У період загострення європейської геополітичної кризи у 1938–1939 рр. українське питання у політичних концепціях країн Заходу набрало форми об'єкта внутрішньонаціональної безпеки.

Ще у сер. 1930-х рр. окремі політики демократичного Заходу (у ранзі міністрів) і навіть тогочасний президент ЧСР Е. Бенеш заявляли про свою підтримку політичних устремлінь українців до створення соборної держави. Зрозуміло, що основний розрахунок тут робився на національно-визвольний рух в УРСР як на потужний фактор ослаблення Союзу РСР та світового комунізму в цілому.

За нової міжнародної ситуації актуалізація українського питання не була в інтересах Великої Британії та Франції. Тому, якщо Захід і турбувала надалі ця проблема, то виключно в контексті безпеки та внутрішньої стабілізації його східних союзників, на території яких проживали українці. Українське питання втратило розголос і тимчасово зникло з міжнародної політики.

Водночас нацистська Німеччина, яка після ЧСР визначила наступним об'єктом вторгнення Польщу (план "Вайс"), повернулася обличчям до української справи. У березні–квітні 1939 р. Берлін намагався будувати свою політику в українському питанні виключно проти Польщі. В лютому 1939 р. до держав т.зв. Осі (Німеччина – Італія – Японія) приєдналася Угорщина, що в тих умовах політично ослаблювало Варшаву у її полеміці з Берліном. Ціною німецько-угорської угоди стала підтримка

угорських територіальних претензій до Карпатської України та Румунії, згодом реалізованих за дружнього невтручання і прямої підтримки Німеччини.

Для реалізації антипольського плану Третій рейх доклав чимало сил, щоб заглушити біль і розчарування українців ліквідацією Карпатської України і переконати їх у щирості своїх намірів забезпечити державну незалежність України. Німецькі урядові кола сконцентрували основну увагу на організації масового виступу українців Польщі в необхідний для Берліна момент. До підготовки повстання були підключені різні німецькі відомства і вона велася одразу в кількох країнах — Німеччині, Угорщині та Польщі [230, с. 196].

Проте цей план, аналогічний до сценарію створення чехословацької кризи, в нових політичних умовах, за яких Захід зайняв цілком іншу позицію, ніж у мюнхенський період, виявився неефективним. Можливий союз західних демократій з СРСР ставив під загрозу гітлерівський план блискавичного розгрому Польщі та уникнення війни на два фронти. Вирішальне значення в майбутньому конфлікті з Польщею починає відігравати Радянський Союз. Берлін шукає шляхів налагодження контактів з Москвою через усунення суперечностей в українському питанні [230, с. 197].

Відхід від ідеї створення "Великої України" і взагалі від східної орієнтації демонструвався Німеччиною досить чітко. 5 вересня 1938 р. А. Гітлер у бесіді з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком зазначав, "що у світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України, і заявив, що з цього приводу Польща ані найменшою мірою не повинна побоюватися Німеччини. Німеччина не має ніяких інтересів по той бік Карпат, і їй байдуже, що роблять там країни, зацікавлені в цих областях". А 30 січня 1939 р., виступаючи у рейхстазі, А. Гітлер дав зрозуміти західним державам, що їх зовнішньополітичні розрахунки, м'яко кажучи, не зовсім відповідають прагненням рейху [10, с. 382].

У травні 1939 р. українське питання знову виходить на авансцену європейської політики, але вже у вужчому, німецько-польсько-радянському контексті. Німеччина

використовує його як запрошення до переговорів з СРСР і перетворює на предмет торгу, а підготовка українського повстання переходить в стадію суворої конспіративності, що давало нацистам ширші можливості для дипломатичних маневрів [229, с. 445–458].

Розуміючи ключове значення України для СРСР, Третій рейх на початковій стадії переговорного процесу акцентував увагу на незацікавленості щодо неї. За умови прихильного ставлення СРСР, Гітлер висловлював готовність відмовитися від підтримки українського руху. Для СРСР цього виявилось замало. Москва хотіла набагато більшого, але не поспішала конкретизувати свої вимоги, розумно вважаючи, що, чим більше її будуть вмовляти, тим більші дивіденди вона отримає.

Зовнішня загроза вимагала від Польщі впорядкування внутрішніх справ, передусім у стосунках з українцями. У березні 1939 р. була ухвалена відповідна постанова Ради міністрів Польщі щодо заходів безпеки та протидії діяльності ОУН та інших подібних організацій. Із зростаючим українським національно-визвольним рухом вирішили покінчити негайно. Березневі 1939 р. арешти націоналістів — це добре продумана з політичної і психологічної точки зору акція польської влади. Розпочалися жорсткі репресивні акції проти українських інституцій, закриття українських товариств, проводилась ревіндикаційна акція.

Новий курс польської влади щодо українців зумовлювався обставинами внутрішнього і зовнішнього характеру. Виникнення Карпатської України та зростання українського національного руху, кульмінацією якого стала вимога в Сеймі Речі Посполитої автономії для всіх українських земель, що входили до складу Польщі, а також консолідація українських партій навколо *Контактного комітету* розцінювались урядовими колами як загроза цілісності держави. Крім того, у Варшаві було відомо, що правочентристські угруповання, не кажучи вже про націоналістичні, перебувають під впливом Німеччини, яка планує організувати повстання в Галичині [231, с. 11].

Зміна міжнародної ситуації навесні 1939 р. поставила західноукраїнський політикум у складні умови: з одного боку, антиукраїнський наступ польської влади

змушував шукати шляхи порозуміння з Варшавою, а з іншого — Німеччина – ворог Польщі – і надалі розглядалась як єдина реальна сила, на яку може спертися український державницький рух [231, с. 12].

Хоча після падіння Карпатської України ореол Третього рейху як оборонця обездолених націй і народів майже розвіявся (на початках Гітлер спирався на право народів на самовизначення, вимагаючи його надання не лише німецьким меншинам в сусідніх країнах, а й усім європейським народам, скривдженим версальськими домовленостями) в українському політичному таборі набирала силу теза, що Німеччина за певної міжнародної ситуації, коли їй буде стратегічно вигідна незалежна Україна, зможе допомогти українцям у їх прагненнях [231, с. 12].

На відміну від легального сектору західноукраїнського політикуму, ОУН тимчасово зайняла чітку пронимецьку позицію, проводячи підготовку українського повстання. Це викликало неоднозначну реакцію серед української громадськості.

Водночас розпочалася боротьба за вплив на українське суспільство між Українським Народно-Демократичним Об'єднанням (УНДО), що проводило помірковану політику, і Фронтом Національної Єдності (ФНЄ), який, внаслідок чіткої антипольської позиції і прихильності до рішучих методів боротьби, набирив все більшої популярності, що призвело в травні 1939 р. до кризи у міжпартійних стосунках [231, с. 13].

У лавах самого українського націоналістичного руху неоднозначне ставлення до німецької етнонаціональної політики перед вторгненням Німеччини у СРСР викликало гострі суперечності. На погляд науковців, “пропонований устрій явно нав'язував до фашистських зразків” [4, с. 69].

«Поворот праворуч» частини українського націоналістичного руху пояснюється низкою причин: розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке програло війну за незалежність; незадоволенням західними демократіями, що санкціонували поділ України між окупантами; еволюцією Польської держави від парламентарної демократії до “санаційної” диктатури; зростанням тоталітаризму в

Європі; антиукраїнським терором у СРСР. Останнє, мабуть, було найважливішим. Виникнення тоталітарної течії в українському націоналізмі стало спробою відповіді на історичний виклик більшовицького тоталітаризму, що загрожував самому існуванню української нації [83].

У той же час, слід зазначити, що тоталітарні режими (фашистський в Італії, нацистський у Німеччині, меншою мірою – у фалангістській Іспанії) в 30-х рр. минулого століття демонстрували неабиякі успіхи у внутрішній і зовнішній політиці. Зрештою, більшою чи меншою мірою до фашизму тяжіли Польща (Конституція 1935 р. дістала оцінку "напівфашистської"), Румунія, Угорщина, Японія та ін. актори світової та регіональної політики. Якщо фашизм виявився більш ефективним, ніж буржуазна демократія з її (антиукраїнською) Версальською системою, для політично розвинених, державних націй, то пригніченому народу, українцям, відмовлятися від такого чудо-засобу було б зовсім нелогічним.

Попри доволі критичне ставлення до нацизму частини її провідників, ОУН пішла на співпрацю з гітлерівцями. Ця співпраця, особливо тісна з 1937 р., пояснювалася не стільки ідеологічними, скільки суто прагматичними міркуваннями. Українські націоналісти вважали гітлерівську Німеччину природним союзником у боротьбі з СРСР і Польщею, і вірили, що фюрер нацистів, діючи у власних інтересах, допоможе створити самостійну Україну [11, с. 93–95]. Протистояння у лавах ОУН в питаннях співпраці із Німеччиною одночасно із боротьбою за лідерство в Організації призвело до її остаточного розколу у 1940 р. Надалі під назвою ОУН діють дві організаційні структури: ОУН-революційна (ОУН С. Бандери – ОУН (б)), яка прагне використати гітлерівців як ситуативних союзників у боротьбі за незалежність, та ОУН А. Мельника (ОУН (м)) з більш угодовськими підходами до німецької східної військово-політичної доктрини.

Проте у німецьких військово-політичних колах ставлення до українського націоналістичного руху та української державності взагалі мало принципово інший характер, ніж ставлення обох ОУН до союзу із Німеччиною.

Задовго до початку Другої світової війни Україна входила в орбіту колоніальних планів кайзерівської Німеччини. Брестський мир 1918 р. став серйозним кроком на шляху практичної реалізації цих експансивних планів. І хоча поразка у Першій світовій війні позбавила Німеччину всіх її завоювань, думка про світове панування ніколи не згасала у міжвоєнний період. Ця тенденція посилилася з появою на політичній сцені А. Гітлера і націонал-соціалістичної партії. Для розробки зовнішньополітичної стратегії націонал-соціалізму у 1934 р. з різницею у декілька місяців було створено зовнішньополітичне бюро НСДАП під керівництвом А. Розенберга і бюро спеціального уповноваженого з питань роззброєння Й. Ріббентропа [10, с. 380–402].

ОУН зі своїми цілями не знайшла розуміння серед європейських держав. Виняток становив уряд Литви, яка до 1938 р. перебувала де-юре у стані війни проти Польщі. За твердженням Т. Гунчака, уряд Литви забезпечив Провід ОУН «постійними грошовими субсидіями, фальшивими паспортами, полегшував їхні подорожі до Америки під вигаданими прізвищами для проведення агітації та уможливив видання журналу УВО “Сурма” в Каунасі». Т. Гунчак також підкреслює, що Чехо-Словаччина, якщо й не підтримувала, то принаймні толерувала багатьох провідних членів ОУН, які жили і працювали на її території [37, с. 63].

На початку Другої світової війни, перед вторгненням у СРСР, нацисти планували використати українських націоналістів. У свою чергу, останні, повіривши в запевнення деяких урядових функціонерів, що Німеччина сприятиме відродженню української соборної самостійної держави, вирішили піти на співпрацю. Іншої зовнішньої сили, яка допомогла б українському народові відновити власну державність, вони на той час не бачили. При цьому керівництву ОУН були властиві незалежна ініціативна діяльність, намагання впливати на німецьку політику щодо України [237].

Характерними особливостями діяльності українського націоналістичного руху стали ініціативні заходи щодо реалізації державотворчої програми. Найпомітнішим з них (але далеко не єдиним) було проголошення Акту відновлення Української державності 30 червня 1941 р.

В умовах нацистської окупації боротьба українських націоналістів певним чином мала схожі риси як з однотипними авторитарними націонал-радикальними течіями Європи міжвоєнного періоду, так і національно-визвольними рухами часів Другої світової війни. Несприятлива для національної державності міжнародна обстановка, брак в українців реальних легітимних, ненасильницьких важелів впливу на позитивне вирішення власної політичної долі [19, с. 31–32] змусили радикальних українських націоналістів виборювати незалежність збройним шляхом, використовуючи військових суперників держав, що у міжвоєнний час поневолювали українські етнічні землі, зокрема й Німеччину.

Під час вторгнення вермахту на територію Радянського Союзу українські націоналісти ОУН (б) та ОУН (м), січовики Т. Бульби-Боровця захоплювали владу в західних областях України. У перші дні нацистського вторгнення націоналісти встановили паралельну владу у 187 з 200 районів Західної України та 26 районах Правобережної України, створили обласні управління у Тернополі, Львові, Луцьку, Рівному, Дрогобичі, Станіславі. Роззброюючи невеликі червоноармійські підрозділи, що опинилися в оточенні, оунівці акумулювали значну кількість зброї, боєприпасів і спорядження. Проте в скорому часі німецька адміністрація розпустила українську міліцію та інші структури, які сформували українські націоналісти [211, с. 31].

Кульмінаційним етапом українського націоналістичного руху стала спроба здійснення програми ОУН з відновлення української державності. 30 червня 1941 р. у щойно окупованому німецькими військами Львові було проголошено Акт відновлення Української держави.

Нацистське командування у Берліні було заскочене зненацька цим вчинком ОУН(б), тому невідкладно вжило заходів, аби покласти край усякому «самоуправству». У листі до А. Розенберга Е. Кох заявив, що проголошення Акту суперечило «Гітлеровому плану колонізації Сходу і натомість утвердило принцип самовизначення народів». Німецька СД дала власну оцінку подій у Львові. У звіті від 3 липня 1941 р. вона інформувала Берлін, що проголошенням Української Держави та формуванням

поліції бандерівське керівництво намагається «поставити німецьку владу перед доконаним фактом» [37, с. 70].

Для вирішення питання про політико-правове значення цього документу, з врахуванням геополітичних та воєнних умов реалізації ОУН (б) своєї державотворчої програми, проаналізуємо його основні положення.

Акт складався з трьох пунктів. У перших двох проголошується відновлення Держави волею українського народу та визначається столиця Української Держави – м. Київ тощо [1, с. 304]. У третьому пункті Акту задекларована союзницька співпраця новоствореного українського державного формування з нацистською Німеччиною у боротьбі проти СРСР [1, с. 304]. Цю останню диспозицію слід розглядати як таку, що звично використовувалась у тогочасних міжнародних нормативних документах (Пакт Ріббентропа – Молотова від 23 серпня 1939 р., Договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. тощо) [232, с. 272–273]. Це було рутинне формулювання, під яким зазвичай сторони приховували власні інтереси в такому ситуативному співробітництві. Також у диспозиції цієї норми не вказано на підпорядкованість (новопроголошеної України нацистській Німеччині. – І.М.), а конкретно вказано на спільну діяльність для досягнення визначеного результату [1, с. 304], що виключає колабораціонізм.

Тобто, тут йшлося про, принаймні формально рівноправне, партнерство двох суб'єктів міжнародного права, а не про пособництво окупантові.

Ця оцінка, зокрема, підтверджується тим фактом, що німецькою стороною позиція ОУН (б) не була акцептована [55, с. 198]. З свого боку, українська сторона стратегічну мету Акту – відновлення української державності – залишила незмінною [81], незважаючи на шалений тиск німецької сторони.

З правової точки зору пункт 3 Акту 30 червня 1941 року не може вважатися проявом колабораціонізму, уже, принаймні, тому, що окупаційний режим жодних санкцій на цей юридичний факт не давав, а, навпаки, виступив з різким запереченням.

На нашу думку, дискусійний пункт 3 Акту має трактуватися як пропозиція новопроголошеного і наразі не визнаного світовою спільнотою суб'єкта міжнародного права – України до Третього Рейху про партнерство у військовому протистоянні з СРСР. Зрозуміло, що рівноправними ці відносини бути не могли – надто різні вагові категорії посідали ці дві сили у світовій політиці [144, с. 21]. Проте пункт 3 в жодному разі не може розцінюватися як пропозиція надання послуг нацистському окупантові в закабаленні власного народу, як це настійно намагалися довести представники радянської історичної та історико-правової шкіл, оскільки задекларована співпраця передбачає рівноправне співробітництво, союз двох держав у боротьбі зі спільним ворогом – СРСР.

Водночас у тому ж третьому пункті акту ОУН (б) зазначила, що Німеччина під проводом А. Гітлера допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації [1, с. 304]. Цю тезу ОУН (б), на нашу думку, слід вважати популістським гаслом, оскільки німецька сторона не уповноважувала ОУН робити заяви від її імені.

На думку українських істориків, у процесі підготовки Акту відновлення державного формування, ОУН заручилася добровільною підтримкою усіх українських політичних та духовних чинників, що однозначно підтверджується документально [198, с. 64]. Ми не поділяємо цього оптимізму – 30 червня нашвидкоруч зібрали тих українських діячів, що на той час перебували у Львові; до того ж вони представляли переважно одну політичну силу – ОУН.

Для повної легітимізації Акту відновлення державності належало б провести всенародний референдум із метою виявлення ставлення усіх верств населення до цього юридичного факту. Враховуючи, що на той час подібний захід реалізувати було неможливо внаслідок широкомасштабних військових дій між нацистською Німеччиною та СРСР, в яких була задіяна переважна більшість українського населення, що мали або могли б мати право голосу, керівництво ОУН (б) разом з іншими українськими політичними діячами прийняло рішення, яке було єдино реальним у такій ситуації. ОУН (б) вирішила з'ясувати громадську думку з приводу

незалежності України після прийняття Акту, тому що проведення заходів всенародного волевиявлення могло б викликати репресії з боку окупаційного режиму, що підтвердилося подальшим розвитком подій [203, с. 194–198].

Активісти націоналістичного руху вважали, що політична еліта українського народу була реально уповноважена на такі дії, оскільки ніхто інший природно не міг мати такого права, а також ніхто не заявив такого права на той момент на території українських земель, що були під окупацією нацистів.

30 червня 1941 року у Львові при проголошенні Акту у будинку Просвіти були присутні представники багатьох українських політичних течій, багатьох з яких було включено до державних органів відновленої Української держави [58, с. 308], тобто не лише ОУН (б), а й увесь тогочасний український політичний істеблішмент стояли на позиціях української державної незалежності. Погоджуючись з цією останньою тезою, що український політичний істеблішмент був одностайним у своїх прагненнях відновлення державної незалежності України, висловимо певний сумнів з приводу поширення цього переконання в широких масах майже 40-мільйонного українського народу, значна частина якого перебувала під впливом більшовизму.

Втім, у тих регіонах української території, де був ліквідований більшовицький режим, проходили масові збори і віча, як стихійні, так і організовані похідними групами ОУН (б), на яких народні маси приймали резолюції про повну підтримку Акту та висловлювали гарячу згоду брати участь у процесі державотворення. Ці моменти зафіксовані як в українських, так і у німецьких матеріалах [58]. Такі збори і віча ставали зміцнюючим моментом легітимізації новостворених органів української влади та народної акцепції відновлення Української Держави.

Вони дають нові вагомі підстави стверджувати, що з політико-правової точки зору прийняття Акту відновлення української державності не може вважатися актом колабораціонізму, а сама мета прийняття цього декларативно-правового документу співпадала із загальним волевиявленням українського народу, що є підставою для легітимності влади новостворених державних інституцій.

Дія норм Акту відновлення Української Держави у географічному просторі поширювалася на українську етнічну територію, сфера дії у часі – на час визвольних змагань українського народу за відновлення української державності. Сфера дії норм Акту за колом осіб розповсюджувалась на території українських етнічних земель як на етнічних українців із громадянством окупаційних держав, так й іноземних громадян будь-яких національностей та осіб без громадянства. За межами України – на етнічних українців, в тому розумінні, що вони отримували змогу оптації громадянства, а також моральний обов'язок підтримки власної національної держави.

Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р. автоматично припинив свою дію у 1991 році, коли було відновлено Українську державу.

Вважаємо, що відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. в історико-правовому сенсі означало заперечення колабораціонізму й одночасно надавало формованим органам української державної влади атрибути легітимності.

Політична позиція радикальних українських націоналістів щодо співпраці із Німеччиною будувалася на програмних документах ОУН (б), які визначали, що вороги ворогів української державності є природними союзниками українських націоналістів, але лише за умови, що «(...) платформою тривких союзницьких взаємин має бути спільна боротьба проти більшовицької Москви і двостороння користь із союзницької політичної, мілітарної та господарської співпраці. Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати права і життєві вимоги України» [181, с. 169–171].

Враховуючи дані настанови, українські націоналісти у рамках військово-політичної співпраці взяли участь у вторгненні частин вермахту на територію СРСР. Для цього було створено військові підрозділи під назвою «Роланд» і «Нахтігаль». Бійці "Нахтігалью" безпосередньо взяли участь у забезпеченні проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р.

Німецькі політичні кола негативно сприйняли спробу українського державотворення та висунули вимоги до Проводу ОУН (б) відкликати Акт 30 червня

1941 р. Після категоричної незгоди С. Бандера опинився у німецькому концтаборі в Заксенгаузені, де перебував до осені 1944 р. В іншому німецькому концтаборі від рук польських шовіністів загинули двоє братів провідника. За ґратами опинилися й інші радикальні націоналісти бандерівського руху, а взимку 1941–1942 рр. розпочалися репресії проти мельниківців.

Це стало прямим порушенням не лише попередніх двосторонніх домовленостей, а й принципів співпраці українських націоналістів та Німеччини. Враховуючи це, ОУН (б) концептуально відмовилась від німецької «підтримки» у боротьбі з СРСР та розпочала створення власних збройних формувань, мета яких – боротьба за відновлення Української держави, до числа основних ворогів якої з липня 1941 р. увійшла й Німеччина.

Співпрацю з Німеччиною намагалися використати у власних цілях не лише українські націоналісти, але й політичні кола інших європейських народів. Зокрема, литовці, латиші та естонці також розраховували на підтримку нацистів у боротьбі із тоталітаризмом СРСР, проте німецькі політичні чинники не визнали державності цих прибалтійських народів, що у свою чергу стало причиною розгортання збройного руху опору німецькій окупації. У цьому контексті А.М. Русначенко акцентує увагу на певних відмінностях в організації руху опору в більшості країн Європи й Україні. Український національно-визвольний рух міг розраховувати лише на свої сили як за німецької, так й радянської окупацій. Польське ж підпілля і підпілля центрально- та західноєвропейських країн розраховувало на допомогу від антигітлерівської коаліції через посередництво своїх еміграційних урядів у Лондоні. Схожою до української була ситуація із балтійськими рухами, які виникли після 1941 року. Проте й вони намагалися шукати зовнішніх союзів, наприклад, зі Швецією [224, с. 6].

Протистояння українського націоналістичного руху та нацистського окупаційного режиму мало форми збройної боротьби загонів Української повстанської армії, створеної ОУН (б), а також спецпідрозділів ОУН (б).

На початку нацистсько-радянської війни ОУН (б) намагалася захопити владу в окупованих німецькою армією територіях шляхом проникнення до німецької окупаційної адміністрації на місцях. Для цього створювалися похідні групи, що вирушали у регіони [271, с. 24–29].

Члени похідних груп ставали старостами населених пунктів, йшли на службу в Українську Допомогову поліцію і таким чином намагались контролювати ситуацію. Пізніше, коли з'явився наказ про створення УПА, всі члени ОУН (б), що змогли проникнути у німецькі органи, перейшли на нелегальне становище. У період з 15 березня по 10 квітня 1943 року члени ОУН (б) у складі німецьких окупаційних органів масово відійшли в УПА зі зброєю, виданою німецькою владою. Перед самим відходом німецька окупаційна влада на території того чи іншого населеного пункту (зазвичай, невеликого) повністю винищувалася націоналістами. В УПА перейшла поліцейська школа на чолі із полковником Ступницьким, який пізніше очолював штаб УПА-Північ та мав псевдонім Гончаренко. Після цього німці почали залучати до органів поліції головним чином поляків [256, с. 283]. Політичну владу ОУН (б) захоплювала шляхом відвойовування у німецької окупаційної адміністрації населених пунктів та створення там власної адміністрації [143, с. 27].

Уже в 1943 р. протистояння із німецькою окупаційною владою настільки загострилося, що нацистам постійно доводилося застосовувати регулярні військові частини. Під час широкомасштабних каральних операцій, окрім повстанців, гинуло мирне населення.

Розвиток УПА восени 1942 – взимку 1943 рр. на Волині призвів до збройних сутичок з німцями. Якщо до цього німецькі каральні органи обмежувалися лише розшуком і арештами підпільників ОУН (б) та інколи ОУН (м), то з весни 1943 р. вони розпочали широкомасштабні бойові дії [256, с. 284]. Радянські архівні документи фіксують значну кількість нападів підрозділів ОУН (б) і УПА на органи німецької адміністрації та військові гарнізони, навіть були спроби захопити столицю Рейхскомісаріату Україна – м. Рівне [282, арк. 27 – 29].

Велика кількість нападів на німецьку адміністрацію була зумовлена стратегією тотального опору вивезенню українського населення до Німеччини. Поставивши під рушницю значну частину німецького чоловічого населення, гітлерівці намагалися компенсувати брак робочих рук в промисловості та сільському господарстві *ост-арбайтерами*. Після провалу кампанії добровільного залучення окупанти переходять до тактики поліцейських облав, насильно відправляючи до Німеччини молодь, яка не мала посвідок про зайнятість, виданих гітлерівською адміністрацією. Зрозуміло, що УПА, уже на рівні місцевих командирів, робила усе можливе для того, щоб зірвати ці спроби, нападаючи на збірні пункти та транспорт, вбиваючи при цьому поліцаїв та військових.

У сучасній українській політичній літературі зберігаються твердження про тісну співпрацю українських націоналістів із німецьким окупаційним режимом в ході здійснення репресій проти мирного населення та у боротьбі із радянською владою [257]. Дані твердження є спекулятивними, протистояння українських націоналістів і нацистського режиму мало характер запеклої збройної боротьби, про що свідчать чисельні покази учасників радянського партизанського руху в Україні, розвідувальна інформація радянських спецслужб, аналітичні матеріали нацистських каральних органів тощо [160, с. 52; 162, с. 119].

Водночас неможливо заперечувати, що у політичній структурі українського національно-визвольного руху існували організації, які відверто співпрацювали із німецькою окупаційною владою. Серед них була Організація українських націоналістів на чолі з А. Мельником, яка намагалася діяти легально, погоджуючи свою політику із німецькою владою. Існували й організації, що мали відверто колабораціоністський характер та позиціонували себе як українсько-німецькі політичні чинники, що погоджують українські інтереси із німецькими вимогами. Найбільш впливовою серед останніх був Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі із В. Кубійовичем. Цей комітет став ініціатором створення у складі німецьких збройних сил дивізії СС «Галичина».

Гітлерівці заперечували «український» характер останньої до весни 1945 р. Галичан було навіть віднесено до числа «арійських націй Європи» (власне, саме тому й стало можливим створення дивізії ваффен-СС з «арійців-галичан»). Наддніпрянці, не кажучи вже про росіян, такої, скажемо відверто, сумнівної «честі» удостоєні не були – приміром, сумнозвісна РОА мала статус, аналогічний туземним військам Британської імперії. Отже, колабораціоністи через умовчання фактично погодилися з нацистськими підходами в українському питанні.

Співробітництво із нацистами штовхало колабораціоністів на боротьбу проти українського підпілля. Ю.А. Киричук з посиланням на відповідне джерело наводить цитату голови міської управи м. Дніпропетровська: «Українські самостійники унеможливають співпрацю із німцями. Їх треба винищувати як грізних шкідників і ворогів» [108, с. 49].

ОУН (б), зацікавлена у розвитку масової боротьби проти німців, постійно шукала контакти із іншими підпільними структурами, ідеологія яких орієнтувалася на незалежність України. У 1943 році до сил УПА силовими методами долучили формування Т. Бульби-Боровця, який самостійно протистояв німецькій окупації на Поліссі з літа 1941 р., тобто задовго до появи бандерівської УПА. Певний час збройні формування УПА та відділи Т. Бульби-Боровця співдіяли у спільних антинімецьких акціях. Проте у подальшому співпраця формувань Т. Бульби-Боровця та ОУН (б) і УПА не склалася, навіть доходило до збройного протистояння [66; 67, с. 81–97]. Зрештою Поліська Січ Т. Бульби-Боровця була жорстко поставлена під контроль УПА; частина її керівників була убита бандерівцями.

Активізація бандерівських структур не залишилася поза увагою нацистських спецслужб. На початку 1943 р. гестапо активізувало знищення оунівських осередків по всій Україні, особливу увагу приділено підпіллю у Німеччині. Німецькі аналітичні матеріали свідчать, що ОУН (б) у Німеччині широко розгорнула підпільну видавничу та агентурну мережу [259, арк. 15 – 18].

Збільшення чисельності та військового потенціалу УПА завдало відчутних ударів німецькій адміністрації на Волині і у Галичині. Були захоплені цілі райони, включаючи й районні центри, багато сіл управлялося адміністрацією, створеною українськими повстанцями. Окупаційним властям доводилося задіювати регулярні військові частини. Однак за успіхи повстанців німецькі каральні органи розправлялися із місцевим населенням.

У середині 1943 року – на кульмінаційному етапі боротьби проти німецького режиму – боротьбу, окрім УПА, вели також частини ОУН (м), у якій відбувся розкол. ОУН на чолі із А. Мельником далі вела пронацистську діяльність, а ОУН на чолі із О. Ольжичем-Кандибою вступила у фазу збройного опору, нараховуючи у своїх лавах від 2 до 3 тисяч бійців [108, с. 59].

Відтак усі представники українського націоналістичного руху (бандерівці, ОУН (м) О. Ольжича-Кандиби, бульбівці) вели збройну боротьбу з німецьким окупаційним режимом, польсько-німецькою поліцією, радянськими партизанськими загонами протягом 1941–1944 років.

У цей час УПА вступила у гострий збройний конфлікт також із польською антикомуністичною Армією Крайовою, що діяла головним чином на Волині. Їх протистояння трагічно позначалося на місцевому українському та польському населенні. В польській науковій літературі існує концепція *Волинської трагедії*, під якою розуміється винищення нібито беззбройного польського населення руками українських націоналістів. Новітні архівні знахідки показують, що втрати цивільного українського населення від рук польських націоналістів були цілком співрозмірними з жертвами "українського терору". Тобто у цій братовбивчій війні обидві сторони допускалися неприпустимих ексцесів щодо мирного населення.

У серпні 1943 року на Тернопільщині відбувся III-й Надзвичайний Збір ОУН (б), який став ключовою подією у розвитку українського націоналістичного руху. Документи засвідчують, що на ньому була побудована соціально-демократична політична платформа, спростовані екстремістські підходи у методах боротьби та

ставленні до неукраїнського населення. Проте головна мета боротьби не змінилася – Українська Самостійна Соборна Держава, головні вороги її – гітлерівська Німеччина та Радянський Союз [198, с. 90].

Основна концепція перспектив боротьби III-го Надзвичайного Збору ОУН (б) – опора на власні сили, надія на взаємне виснаження СРСР та Німеччини під час війни та на залучення усіх поневолених народів Східної Європи і Кавказу до спільної антитоталітарної боротьби [149, с. 104]. Боротьба українського націоналістичного руху з тоталітарними режимами перейшла у нову фазу – спроб організації міжнародного руху опору державам з антидемократичними режимами, що поневолюють інші народи.

Якщо у передвоєнний час та на початковому етапі Другої світової війни радикальний український націоналізм стояв на тоталітарній платформі, то з літа 1943 р. відбувається переорієнтація на демократичні цінності. При цьому програма запозичує й окремі "радянські" установки, приміром, визнання загальнодержавної власності, нарівні з іншими її формами – приватною і колективною.

В умовах корінного перелому на радянсько-німецькому фронті перед українським націоналістичним рухом, що поглинув та об'єднав усі націоналістичні збройні формування у рамках УПА, постало питання перспектив протистояння тоталітарним режимам. Враховуючи військово-політичну ситуацію, попередні надії Проводу ОУН (б) на виснаження Німеччини та СРСР у взаємній боротьбі не отримали реальних перспектив. Перед українськими націоналістами була могутня Червона армія, а за спиною ще могутня, але вже не зацікавлена продовжувати протистояння армія та спецслужби Німеччини.

У такій складній ситуації для українських націоналістів важливо було зберегти людські та матеріальні ресурси для більш складної і тривалої боротьби із новим потужним суперником – більшовицьким СРСР. На побутовому рівні це вилилося у переконання, що в умовах німецького відступу з України життя десяти німецьких вояків не варте одного українського бійця-упівця. Командування УПА згортає антинімецьку боротьбу і починає таємні переговори з нацистами про отримання зброї

та амуніції для протистояння Червоної армії. Мають місце спроби порозуміння з польським антикомуністичним підпіллям. Тим не менше, на рівні польових командирів напади на гітлерівців тривають – тепер вони носять характер самоуправних відплатних акцій – за діяльність спеціальних команд та грабунки місцевого українського населення відступаючими підрозділами німецької армії.

Оскільки нацисти вже не стояли на заваді реалізації державотворчої програми, Провід українських націоналістів прийняв рішення шукати порозуміння з політичним керівництвом Німеччини, що повинно було забезпечити для руху опору війну на один фронт – із радянським тоталітаризмом.

На останньому етапі відступу німців з українських земель українські націоналісти та нацисти дійшли до певних домовленостей щодо взаємного нейтралітету. Останній зводився до безперешкодного пропуску відступаючих загонів вермахту з боку ОУН і УПА та неперешкодження організаційній діяльності українських націоналістів з боку німців. Ця домовленість не мала офіційного характеру. У подальшому відносини українського руху опору та відступаючих німецьких частин розвинулися до окремих епізодів співпраці. У деяких випадках німці при відступі залишали зброю та боєприпаси оунівцям, націоналісти надавали розвідувальну інформацію німцям про Червону армію. Мали місце поодинокі спільні військові операції проти радянської армії та спецслужб. Нацисти випускали українських політв'язнів з концтаборів, які негайно включалися у антибільшовицьку боротьбу [108, с. 99–102].

Така співпраця приносила військову користь у протистоянні переважаючим радянським частинам, проте створила політичні проблеми українським націоналістам. Радянська пропаганда отримала підстави стверджувати про «українсько-німецький» характер українського руху опору.

На останньому етапі Другої світової війни рухи опору в Європі масово активізувалися, беручи участь у визволенні власних країн від німецької окупації. В Україні, Польщі та Прибалтійських республіках тривала боротьба проти нового

тоталітарного режиму – СРСР. Не лише українці своїми власними силами без зовнішньої підтримки здійснювали збройний опір тоталітаризму. Народи Латвії, Литви, Естонії за нерівних сил певний період вели боротьбу у рамках власної державницької концепції [319, с. 12].

Проте підтримка зовнішньополітичних чинників національним антикомуністичним рухам опору так і не надійшла – з огляду на нове статус-кво у світовій геополітиці, що формувалося країнами антигітлерівської коаліції, у якій СРСР, як один із основних учасників, мав беззаперечний авторитет. Цей авторитет наразі важив для країн-переможців набагато більше, ніж право народів на самовизначення.

Певну роль зіграли й інші геополітичні фактори. Приміром, Вашингтон потребував радянської підтримки для майбутньої перемоги над мілітаристською Японією, яка ще з грудня 1941 р. перебувала у стані війни з США. Лондон, у свою чергу, намагався зберегти власну колоніальну імперію, відтак лозунг права націй на самовизначення був для англійських політиків неактуальним. У Франції Шарль де Голль боровся за одноосібну владу, й також потребував моральної підтримки Сталіна – принаймні, у тому, що стосувалося його відносин з місцевою компартією. Так чи інакше, у першій половині 1945 р. національно-визвольні рухи Східної Європи не могли розраховувати навіть на моральну підтримку західних демократій, не кажучи уже про поставки їм зброї чи гуманітарної допомоги. Ситуація почала змінюватися лише після т.зв. Фултонської промови У. Черчілля 5 березня 1946 р.

Отже, вивчення історико-правових особливостей спроб реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації проводить до наступних висновків:

Спроба співпраці обох ОУН із німецькими нацистами не принесла успіху – гітлерівці не визнали державності у червні 1941 р., проголошення якої самочинно здійснила ОУН (б); так само вони не дали можливості створити державне формування членам ОУН (м) після повної окупації українських земель вермахтом, на що мали сподівання мельниківці.

Якщо ОУН (б) припинила співробітництво із німцями та розгорнула широкомасштабну збройну боротьбу проти окупаційного режиму, поглинувши збройні відділи Т. Бульби-Боровця, то ОУН (м) до останнього періоду німецької окупації офіційно не виступила проти тоталітаризму та екстремізму нацистського окупаційного режиму в Україні.

Хоча у діяльності ОУН (м) спостерігалися елементи тісної організаційної співпраці з нацистами, концептуальною метою й цієї націоналістичної формації не було утвердження нацистського режиму в Україні. Боротьба за незалежність України в умовах браку власних військових ресурсів ситуативно зумовила їх орієнтацію на зазначену співпрацю.

ОУН (б) та створена нею УПА вели збройну боротьбу проти нацизму в Україні протягом 1941–1944 рр. з метою відновлення української державності, здійснюючи державницьку концепцію у рамках права народів на самовизначення.

З огляду на військово-політичну доцільність, під час відступу німецьких військ з українських земель український націоналістичний рух, репрезентований ОУН (б) і УПА, з метою мобілізації військових ресурсів уклав негласне перемир'я із німецькими спецслужбами в Україні, співпрацюючи у процесі протистояння наступу Червоної армії та акціям НКВС.

Проте, всупереч твердженням радянських органів влади і багатьох сучасних дослідників, український націоналістичний рух не брав участі у військових злочинах нацистів, що, зокрема, підтверджується й відсутністю обвинувачень українського руху опору на Нюрнберзькому процесі. Концептуальна несумісність української державотворчої програми ОУН (б) та нацистських планів щодо українських земель, а також відверто ворожа політика окупаційного режиму щодо українського населення виключали потенціальну спільну платформу співпраці у боротьбі з більшовизмом.

Отже, український націоналістичний рух в умовах нацистської окупації діяв у рамках власної державницької концепції та у процесі гострої збройної боротьби з

тоталітарним окупаційним режимом зміг реально обмежити експлуатацію німцями ресурсів України.

Навіть з врахуванням ситуативних епізодів співпраці із німецьким тоталітарним режимом, що не відбивало концептуальних засад державотворчої програми та боротьби за її реалізацію, з історико-правової точки зору український націоналістичний рух ОУН (б) і УПА не може вважатися проявом колабораціонізму. Вважаємо, що діяльність цієї військово-політичної формації з метою реалізації державницької концепції в умовах німецької окупації носила характер національно-визвольного руху.

2.3. Право народів на самовизначення як предмет протистояння більшовизму та українського націоналізму

У процесі здійснення державотворчої програми найбільш тривалим та драматичним було протистояння українського націоналістичного руху із тоталітарним режимом СРСР. Протистояння вилилося у гостру військово-політичну боротьбу, що тривала у кілька етапів протягом міжвоєнного, воєнного та повоєнного періодів до середини 1950-х років.

Форми і методи державного правління більшовицького режиму в українських землях у досліджуваний період, його політична доктрина виключали компроміс між українськими націоналістами і більшовиками. По суті тоталітаризм СРСР став виключним фактором неможливості реалізації права народів на самовизначення українським народом та зумовив характер та методи боротьби за реалізацію цього права українськими націоналістами.

У концепціях науковців [221, с. 196–201] тоталітарна держава переважно розглядалась як апріорі агресивна та схильна до загарбницьких війн, силового розв'язання конфліктів і насадження режимів за власною подобою. Причини такої експансіоністської міжнародної поведінки вчені вбачали в самій природі тоталітаризму, називаючи наступні чинники:

- 1) психічна схибленість і моральна зіпсованість правлячої еліти тоталітарної держави;
- 2) релігійний запал месіанізму і прозелітизм тоталітарної ідеологічної доктрини;
- 3) суто військові переваги тоталітарної держави, зумовлені її внутрішньою цивільно-мілітарною організацією;
- 4) внутрішньополітичні потреби пошуку зовнішнього ворога;
- 5) бажання тоталітарної держави зберегти і посилити свою внутрішню гомогенність;

б) природна агресивність класу номенклатури.

Ці ознаки були у повному обсязі властиві тоталітаризму СРСР. Відповідно, країна з подібним режимом не могла розв'язати проблему реалізації права народів на самовизначення демократичним шляхом.

Після закінчення визвольних змагань 1917–1920 рр. більшовики, враховуючи етнонаціональний та правовий чинники, у рамках ідеї світового пролетарського суспільства створюють концепцію інтернаціональної єдності національних республік. Дана концепція була необхідна з огляду на об'єктивне право народів на державність. На засадах національного фактора й формувався Радянський Союз – як союз офіційно рівноправних держав.

Проте український націоналістичний рух, який став новоякісним організаційним продовженням національно-визвольного руху 1917–1920 рр., мав на меті реалізувати державотворчу концепцію, зміст якої визначався абсолютною незалежністю Української держави у її етнічних межах. На заваді здійснення стояли країни з великодержавними шовіністичними та тоталітарними режимами, передусім СРСР, до складу якого входила більша частина українських земель.

Відтак, право народів на самовизначення стало предметом протистояння українського націоналістичного руху та більшовицького тоталітарного режиму.

Радянське законодавство, зокрема конституційне право Української Соціалістичної Радянської Республіки, визнавало право народів на самовизначення, невід'ємним фундаментальним загально визнаним правом кожного народу як у складі СРСР, так і у світі в цілому.

Основний закон УСРР 1919 року має характер швидше політичного, ніж юридичного нормативного акту. Концепції пролетарського суспільства присвячена правова доктрина, чітко підкреслено класовий характер радянського суспільного устрою із домінуючим положенням пролетаріату.

Українська республіка у Конституції 1919 року, а також зі змінами та доповненнями у новій редакції 1929 р. мала статус рівноправної суверенної держави з

правом вільного виходу із складу СРСР, що чітко сформульовано у статті 3 Першого розділу Конституції: «...Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу» [160, с. 32]. Також стаття 18 чітко формулювала диспозицію Основного закону щодо цього права: «...визнаючи цілковите право всіх націй на самовизначення аж до відокремлення...» [160, с. 32].

Отже, декларація цього права надавала підстави його суб'єктам реалізувати суверенне право на незалежність, на вихід зі складу СРСР.

Проте в диспозиції цієї ж статті 3 вказано, що: «...Суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік і лише в предметах, що їх віднесено до компетенції Союзу радянських соціалістичних республік; поза цими межами Українська соціалістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно» [160, с. 32]. Водночас Конституція СРСР 1924 р. затвердила за національними республіками формальне право на вільний вихід із складу СРСР [160, с. 27].

У Конституції СРСР обмеження компетенції національних республік мало добровільний характер, тому суверенітет республік забезпечувався у першу чергу загальносоюзним законодавством, поряд із республіканськими конституціями.

Отже, право народів на самовизначення у радянському конституційному праві визначало можливість створення та розбудови самостійної Української держави. Проте чіткої регламентації механізмів здійснення цього права не визначалося. Конституція УРСР 1937 року не внесла значних змін у ці принципи [121].

Організація Українських Націоналістів у своїх установчих документах у Постановах Великого Збору ОУН 1929 р. [209, с. 15–16] визначила основою своєї діяльності реалізацію загальновизнаного права народів на самовизначення – створення Української Самостійної Соборної Держави [209, с. 15–16]. У засадах діяльності оунівців першим вихідним положенням стало невизнання міжнародно-правових актів,

які закріпили українські землі у складі інших держав. Проте серед держав, у складі яких опинилися українські землі, лише СРСР у національному законодавстві фіксував право на вільне здійснення суверенітету щодо української державності. Тобто, лише у межах правового поля СРСР – УСРР/УРСР у міжвоєнний період була гіпотетична можливість реалізувати розбудову України як повноцінної суверенної держави.

Водночас будь-які замах на досягнення незалежності України в СРСР розглядалися як контрреволюція та нещадно каралися репресивними органами, відповідно Кримінального кодексу 1922 р., основним призначенням правової доктрини якого було: «...для ограждения рабоче-крестьянского государства и революционного правопорядка от его нарушителей и общественно опасных элементов и для установления твердых основ революционного правосознания» [95, с. 218]. За таких умов, ОУН у своїй політичній доктрині визначила єдино можливий, на переконання ідеологів-націоналістів, спосіб реалізації цього права – ліквідацію СРСР як тоталітарної країни та реалізацію права народів на самовизначення у рамках етнічних кордонів усіма його суб'єктами – національними республіками.

Протистояння українського націоналізму і більшовизму стало головною ареною боротьби за реалізацію українським народом права народів на самовизначення: «...Ніякий і найгарячіший апель не чинить того, що чинить уже легендарне ім'я: Коновалець, яке стало програмою нашої чинності, символом боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, символом змагу двох світів – українського націоналізму проти інтернаціоналізму, більшевизму Москви та її сателітів!...» [24, с. 17–19] – говорилося у відозві Проводу ОУН з нагоди смерті Голови Проводу ОУН Є. Коновальця. У наступних документах Проводу ОУН чітко формулювався предмет протистояння між ОУН та СРСР – право народів на самовизначення та його реалізація шляхом знищення тоталітарного режиму в СРСР [172, с. 21–23].

У протистоянні українських націоналістів більшовицькому режимові слід виділити два періоди:

1. Включення до складу УРСР західноукраїнських регіонів та розбудова органів

радянської державної влади у 1939–1941 рр.;

2. Звільнення українських земель від нацистського окупаційного режиму наприкінці Другої світової війни і до середини 1950-х рр., коли тривав збройний опір.

Проте безпосередній сутичці з більшовицьким режимом передував підготовчий період. В умовах розгортання репресій в радянській Україні у 1920-х рр. УВО проводила антирадянську пропаганду у західноукраїнських землях. Враховуючи тотальні порушення задекларованих у радянському законодавстві прав та життєвих інтересів українців в УСРР, вже ОУН у 1933 р. на помсту постраждалих унаслідок Голодомору, влаштованого більшовиками, здійснила вбивство представника СРСР у Польщі, співробітника радянського консульства у Львові О. Майлова [72, с. 56]. Вбивця, член ОУН М. Лемик, здався польській поліції з метою організації відкритого судового процесу для широкого розголосу порушень прав людини і громадянина, репресій та геноциду українського народу у складі СРСР.

Спецслужби СРСР, з свого боку, уважно стежили за розгортанням українського націоналістичного руху у 1920-х–1930-х рр. [193, с.96–99]. Українські націоналісти здійснювали спроби розбудови оунівської мережі у Східній Україні [284, с. 4], але тут радянські каральні органи майже повністю блокували діяльність руху опору, створюючи через органи ОГПУ підставні осередки ОУН, до яких залучалася націонал-патріотично налаштована молодь, яка потім, відповідно, репресовувалася [35, с. 52–53].

Задовго до початку Другої світової війни український націоналістичний рух зосередився на пошуках міжнародної підтримки у боротьбі із тоталітаризмом СРСР. Керівництво ОУН знайшло підтримку у гітлерівській Німеччині. З 1932 р. бойовики ОУН співпрацювали зі штурмовими загонами Е. Рема, проходили вишкіл у німецьких військових закладах (Р. Шухевич, у подальшому генерал-хорунжий УПА, закінчив курси при військовій академії у Мюнхені, отримавши право на керування безмоторними літальними апаратами) [233, с. 44–46].

У свою чергу, спецслужби СРСР розгорнули терористичну діяльність щодо

оунівського підпілля. 23 травня 1938 р. у м. Роттердам шляхом реалізації терористичного акту агент НКВС П. Судоплатов, будучи довіреною особою Голови Проводу ОУН Є. Коновальця, знищує останнього [250, с. 44–46].

Перед початком Другої світової війни протистояння розгорнулося на агентурному рівні. Тільки у Львові до 3 жовтня 1939 р. радянськими спецслужбами було притягнуто до негласного співробітництва 241 особу [20, с. 135].

Отже, у міжвоєнний період більшовицький тоталітарний режим та український націоналістичний рух увійшли у стадію гострого протистояння, предметом якого було порушення більшовиками фундаментального права українського народу на самовизначення. У період інкорпорації західноукраїнських земель до складу УРСР більшовицька влада зіштовхнулася із організованим підпіллям ОУН, відтак розпочався новий етап протистояння – тотального винищення українського руху опору радянськими каральними органами.

У процесі військово-політичного співробітництва двох тоталітарних режимів СРСР та Німеччини ними було здійснено вторгнення на територію Польщі з метою забезпечення власних геополітичних інтересів, незважаючи на діючі міжнародно-правові норми. З цього приводу С. Кондратюк [118, с. 156–159] зазначає, що основна причина зміни суспільного ладу в Західній Україні – не внутрішній, як твердила радянська історіографія [113, с. 84], [202, с. 31], а зовнішній фактор – політика керівництва СРСР, спрямована на приєднання українських земель до Радянського Союзу.

Передумовою процесу інтеграції Західної України до радянської системи стало укладення таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. Реалізуючи зафіксовану в протоколі домовленість про поділ території польської держави, Сталін санкціонував зайняття Червоною армією Західної України.

Для встановлення нового порядку вслід за військовими частинами у міста і містечка Західної України прибували т. зв. *уповноважені*. ЦК КП(б)У скеровував їх для ліквідації польських органів влади. Надісланим партійним функціонерам належала вся

повнота влади. Скоординована діяльність дала змогу у максимально короткий термін ліквідувати державні органи Другої Речі Посполитої. Радянські уповноважені суворо дотримувалися визначених у Москві способів і форм переходу до нового суспільного ладу [117, с. 9].

Під час встановлення радянської влади у Західній Україні політичними центрами, які зосередили в своїх руках всі основні важелі влади, стали органи більшовицької партії – обкоми, міськкоми й райкоми КП(б)У. Всі інші легальні українські, польські, єврейські політичні партії, а також колишні культурно-освітні, благодійні, спортивні та інші товариства були заборонені [129, с. 137–141]. Проте вирішення низки соціально-економічних проблем регіону (подолання безробіття, безкоштовна медицина, освіта тощо) зумовило підтримку приходу радянської влади у Західну Україну.

Тоді ж радянська тоталітарна система розпочинає непримиренну кампанію з винищення українських націоналістів та їх прихильників як *ворогів народу*. Найнебезпечнішим ворогом визнано ОУН. Розпочинаються масові арешти за звинуваченнями у належності до ОУН або прихильному ставленні до цієї організації.

Боротьба з ОУН проходила на тлі радянзації Західної України: відкривалися україномовні школи, кількість яких до середини 1940 р. досягла 6000; Львівський університет став називатися на честь Івана Франка, широко прочинивши двері для українських студентів і професорів. Покращилося медичне обслуговування населення, насамперед сільського. Були націоналізовані промислові і торгівельні підприємства, що раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Але чи не найпопулярнішим кроком стала експропріація радянською владою земель польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами ці землі [249, с. 557]. Місцеве населення сприймало ці події з ентузіазмом і радістю, але ілюзії скоро розсіялися.

Важливим елементом більшовицького режиму у західноукраїнських землях стали судові та репресивно-каральні органи. Крім загальних судів, діяли військові

трибунали, які за 1939–1941 рр. винесли суворі вироки понад 17 тис. особам за участь у “контрреволюційних злочинах” [117, с. 13].

Протягом листопада–грудня 1939 р. створені обласні управління НКВС, його містечкові відділення і дільниці. У лютому 1941 р. на базі обласних управлінь створено самостійні управління НКДБ і НКВС, оперативний склад яких був укомплектований з різних обастей СРСР. Наказ НКВС УРСР № 001353 від 5.11.1939 року основним завданням радянських спецслужб у цьому регіоні України визначив «найшвидше очищення західних областей України від ворожих елементів» [93, с. 362].

Утвердження тоталітарного режиму в Західній Україні супроводжувалося масовими репресіями (звільненням з роботи, ув’язненням, депортаціями, фізичним знищенням тощо), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Усього серед 65 тис. осіб, заарештованих протягом вересня 1939 – травня 1941 рр. органами НКВС в Західній Україні, яким були пред’явлені конкретні обвинувачення, більшості – 32, 8 тис. – інкримінували нелегальний перехід кордону, 13, 4 тис. – приналежність до “контрреволюційних організацій”, 2,6 тис. – “контрреволюційну агітацію”, 748 – участь в “антирадянських змовах” [117, с. 17].

Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації – виселення без правових на це підстав. За 1940–1941 рр. у віддалені райони СРСР депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священники, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи її здійснення. Понад 8 тис. в’язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, розстріляли за наказом Л.П. Берії. Цими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців. Саме тому багато людей, які раніше вітали прихід Червоної армії і встановлення радянської влади, змінили свої погляди.

Репресивно-каральна система, яка функціонувала в Західній Україні у 1939–1941 рр., становила одну з ланок тоталітарного механізму, допускала свавілля, грубе і цинічне порушення прав людини [117, с. 14].

Під час знищення політичних і громадських організацій більшовицьким режимом ОУН вдалося уціліти як організаційній структурі завдяки суворій конспірації.

Після самозвільнення багатьох лідерів ОУН, засуджених польською владою на тривалі терміни ув'язнення, боротьба проти більшовицького тоталітаризму активізувалася. Проте розкол в ОУН у 1940 р. з приводу стратегії і тактики боротьби із більшовиками та з причин власної амбітності лідерів ОУН, послабив потенціал українського націоналістичного руху. Центральний Провід ОУН, на чолі із А. Мельником у Римі, почав зміцнювати відносини із німецькими нацистами, а Крайовий Провід на чолі із звільненим С. Бандерою, також співпрацюючи із Німеччиною, розпочав підготовку на Волині і у Галичині антирадянського повстання [211, с. 28]. ОУН (б) розраховувала на те, що масштабні репресії більшовиків підготують ґрунт до антирадянського повстання.

Проте масштабність репресій призвела до атомізації тероризованого населення. Націоналісти так і не спромоглися підняти повстання. Після нападу Німеччини на СРСР український націоналістичний рух активно виступив на боці вермахту, розгортаючи передусім підривні і розвідувальні дії в тилу Червоної армії [211, с. 29].

З початком вторгнення вермахту у Західну Україну лідери українських націоналістів нарешті розпочали збройне повстання проти більшовиків, яке ґрунтовно готувалося у 1939–1941 рр. Оунівці розраховували на визнання гітлерівцями їх своїми союзниками, що сприятиме відродженню української державності [211, с. 30].

Отже, після інкорпорації західноукраїнських земель до складу радянської держави, вже у 1939–1941 рр. український націоналістичний рух розпочав безпосередню збройну боротьбу проти радянського тоталітаризму. Гострота форм та методів цієї боротьби зумовлювалася масштабністю більшовицьких репресій, коли право народів на самовизначення грубо порушувалося разом із тотальним порушенням

прав людини в цілому.

Боротьба українських націоналістів проти СРСР набула якісно нових форм у період окупації українських земель нацистською Німеччиною та її сателітами. Український націоналістичний рух після розколу у 1940 р. на дві ОУН однаково не змінив свого концептуального ставлення щодо більшовизму. ОУН (м) головним чином вела пропагандистську антирадянську діяльність. ОУН (б) після проголошення Акту відновлення Української держави 30 серпня 1941 р. та розгортання нацистських репресій щодо неї, потрапила у екстремальні військово-політичні умови. Боротьба йшла водночас проти двох тоталітарних режимів – нацистського та більшовицького.

В умовах нацистської окупації українських земель радянський тоталітарний режим був представлений головним чином партизанськими загонами та агентурою оунівських спецслужб.

Оскільки радянська передвоєнна доктрина не передбачала ведення війни на своїй території, підготовка населення до ведення партизанської війни була визнана недоцільною. Поспішно сформовані та погано організовані підпільники та партизани, зіткнувшись після вторгнення вермахту із німецькими каральними органами, які мали досвід боротьби із рухами опору Європи, зазнали нищівних втрат. За перший рік війни було залишено 3500 більшовицьких партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. надійшли відомості про наявність лише 22 діючих загонів.

Проте вже у середині 1942 р. у роботі радянського підпілля відбулися корінні зміни. Центральним та Українським штабами партизанського руху, створеними у червні 1942 р., партизанська і підпільна мережа в Україні була не лише відновлена, а й значно розширена. Діяли великі партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, Д. Медведєва, П. Вершигори та інших [130, с. 214]. З цими з'єднаннями, поряд із боротьбою з німецьким окупаційним режимом та польськими партизанськими загонами, вступали у бойові дії спецпідрозділи ОУН (б) та відділи створеної ОУН (б) у 1942 році Української повстанської армії.

Радянський партизанський рух вже у 1943 р. організував широкомасштабні

диверсійні акції у німецькому тилу та розгорнув тотальну боротьбу із ОУН і УПА. Загони С. Ковпака та С. Руднева у 1943 р. пройшли рейдом із Сумщини у Галичину. За спогадами керівників партизанського руху, зокрема С. Руднева, у боротьбі з німецьким режимом у деяких випадках радянські партизани досягали нейтралітету у відносинах із українськими повстанцями [267, с. 78–80].

У більшості ж випадків стосунки українських націоналістів із червоними партизанами мали ворожий характер. Під час рейду партизан-ковпаківців у Галичину в червні 1943 р. головний провід ОУН (б) вирішив створити тут Українську Народну Самооборону (УНС). Вона мала боротись проти ковпаківців, які проводили антиукраїнську політику, а також проти німецьких окупантів. На думку Ю.А. Киричука [108, с. 67], назву УНС прийнято, щоб спочатку увести в оману німців і не дати їм віднести цю структуру до УПА. УНС швидко розбудувала власну мережу.

Відділи С. Ковпака, позбавлені підтримки місцевого населення і змушені проводити бої із нацистськими карателями та УНС, швидко втрачали ресурси. за кілька тижнів ковпаківці вимушено повернулися на північ України.

Отже, сучасні дослідження [20, с. 212–222] та радянські архівні матеріали [220, с. 92–93] свідчать, що протистояння українського націоналістичного підпілля й відділів УПА з радянськими партизанами та представниками спецслужб характеризувалося ворожістю, що вилилося у збройні сутички та терористичні акти щодо супротивника та спричиняло до взаємних втрат та втрат серед місцевого населення.

Діяльність українського націоналістичного запілля вигідно відрізнялася від більшовицького партизанського руху підтримкою місцевого населення, це давало переваги й у протистоянні з німцями. Причина цього – підтримка українським населенням концепції національної державності українських націоналістів. Боротьба підпільних структур між собою в умовах окупації, спільного ворога є унікальним безпрецедентним фрагментом протистояння національно-визвольних рухів тоталітарним режимам. Третім антифашистським учасником усобного конфлікту стала польська Армія Крайова, чия політика базувалася на польській шовіністичній доктрині.

У процесі звільнення Червоною армією України від німецької окупації збройні формування та підпільні структури українських націоналістів були представлені підрозділами УПА та крайовими підпільними осередками ОУН (б) і ОУН (м). Останні у більшості випадків приєдналися до відділів УПА. З 1944 р. – року остаточного звільнення України від нацистів – протистояння українського націоналістичного руху із тоталітарним режимом СРСР входить у завершальну фазу, яка характеризувалася найбільшою тривалістю та драматичністю.

В ході свого повернення радянські каральні органи намагалися передусім знищити націоналістичне підпілля на Сході України. Успіхи операцій НКВС і СМЕРШ пояснюються, окрім іншого, слабкою підтримкою місцевого населення у порівнянні із західними регіонами. На початковому етапі боротьби на Заході України із ОУН (б) і УПА більшовики використали партизанські з'єднання С. Ковпака, які вже мали досвід боротьби з українськими повстанцями. З 5 січня по 1 квітня 1945 р. ковпаківці 21 раз вступали у запеклі бої з УПА [108, с. 94].

За нових обставин концепція національно-визвольної боротьби набула якісно нової форми – боротьби всіма засобами, непримиренно і безперервно. У деклараційних документах ОУН (б), датованих травнем 1945 р., відзначалося, що повоєнне протистояння більшовицькому тоталітаризму має на меті реалізацію права на самовизначення республіками СРСР, зокрема й РСФРР, наслідком чого мають стати нові суверенні державні утворення у власних етнічних кордонах [60, с. 121–142].

Цю боротьбу у радянський тоталітарний режим розглядав крізь призму внутрішнього кримінального законодавства як бандитсько-зрадницький рух, нібито створений нацистськими спецслужбами для диверсійно-підривної та терористичної діяльності в українських землях.

У кримінально-правовій доктрині боротьба українських націоналістів за право реалізації загальновизнаного права народів на самовизначення розглядалася крізь призму статей Кримінального кодексу 1927 року [95, с. 324 – 344; 432 – 457].

Карально-репресивні та судові органи СРСР кваліфікували дії українських

націоналістів передусім за статтею 54.3 – зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також сприяння в будь-який спосіб державі, що воює з СРСР або проводить проти нього інтервенцію чи блокаду [146, с. 17].

Дійсно, зовнішньополітична діяльність українськими націоналістами постійно велася – по-перше, з метою пошуку зовнішньої підтримки, по-друге, для широкої міжнародної пропаганди питань здобуття української державності. Власне цим пояснюються й контакти із гітлерівською Німеччиною, з якою, до речі, певний час спільно вирішував власні геополітичні проблеми сталінський СРСР.

На початку заключного етапу протистояння українського повстанського руху тоталітарному режимові СРСР, при вступі у 1944 р. Червоної армії на територію максимального розвитку українського руху опору – Західну Україну, українські націоналісти розгорнули широку пропагандистську антирадянську діяльність.

О.М. Дмитренко [69, с. 14] аналізує основні напрями, за якими здійснювалася пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950-х рр., серед яких зазначений автор виділяє пропаганду в Червоній армії, поширення визвольних ідей серед східноукраїнського населення, пропагандистську кампанію проти колективізації тощо. Стратегічне значення для українського визвольного руху мала пропагандистська робота серед молоді. Поряд з означеними вище напрямками, робота за якими носила постійний характер, існували й такі, які були актуальними протягом певного періоду і носили тимчасовий характер. Вони, як правило, були пов'язані з конкретними подіями. У цьому контексті О. М. Дмитренко характеризує пропагандистську кампанію, спрямовану на зрив виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 року [68, с. 105–112].

Окремим напрямом пропагандистської діяльності ОУН і УПА стало поширення об'єктивної інформації про український визвольний рух та його ідеї за межами України. В основі цієї роботи лежала концепція національних революцій та створення єдиного фронту боротьби поневолених народів проти більшовицького режиму. З цією

метою відділи УПА здійснювали рейди за межі України – у Білорусію, Чехословаччину, Польщу, Румунію, в Західну Європу. Закордонні рейди 1945–1950 рр. належать до найкраще проведених військово-пропагандистських акцій українського національно-визвольного руху. За свідченням В. В'ятровича, внаслідок діяльності вояків УПА серед населення країн Центрально-Східної Європи було популяризовано ідеї антитоталітарної національно-демократичної революції, активізовано діяльність місцевих антикомуністичних рухів, встановлено дієву співпрацю із ними [29, с. 16].

Така діяльність українського руху опору радянським кримінальним законодавством засуджувалася за кваліфікацією частини II статті 54.10 Кримінального кодексу УРСР – антирадянська пропаганда чи агітація у місцевостях, що оголошені на воєнному стані чи у воєнній обстановці. Діяльність українських націоналістів щодо висвітлення боротьби з тоталітаризмом за право народів на самовизначення каралася як кримінальний злочин, незважаючи на визнання згаданого права народів у конституційному, імперативному за силою дії, законодавстві СРСР.

Упродовж 1944 р. уряди СРСР і УРСР ухвалили низку постанов щодо радянизації західного регіону України, сюди скеровано тисячі працівників на керівні посади в партійних і радянських органах. Ще до зайняття регіону для кожної області було сформовано так звані оперативні групи чисельністю 500–600 партійних, радянських, комсомольських і господарських функціонерів. Секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов доповідав Й. Сталіну, що до лютого 1945 р. в західні області України було скеровано 42 тис. працівників. До кінця року їх чисельність зросла до 86 тис. Апарат органів держбезпеки і внутрішніх справ нараховував, без врахування військової контррозвідки та СМЕРШу, 22 тис. осіб. Внаслідок цієї, по суті колонізаторської, політики серед т.зв. *номенклатури* обкомів партії частка керівних працівників-вихідців з місцевого населення становила від 3% в Чернівецькій і до 14% у Львівській областях. Ця кадрова політика була скорегована лише після смерті Сталіна [185, с. 9–10].

З перших днів насадження радянської влади головним змістом суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях стало придушення руху опору

місцевого населення. У руслі цих заходів, поряд з військово-чекістськими операціями проти частин УПА, влада здійснила низку інших акцій. Щоб підірвати мобілізаційні ресурси УПА, за пропозиціями М.С. Хрущова і маршала Г.К. Жукова, Державний комітет оборони ухвалив провести поголовну мобілізацію чоловіків призовного віку до Червоної армії, а допризовної молоді – на роботу в Донбас.

З цього приводу М.Я. Нагірняк приводить дані Львівського військового округу, які засвідчують, що у західноукраїнських областях було мобілізовано близько 450 тис. українців і 70 тис. поляків. Але немала частка молоді поповнила повстанські частини. В деяких місцевостях мобілізацію було зірвано. Зокрема, у Станіславській області у серпні 1944 р. із запланованих 30 тис. осіб вдалося скерувати до війська лише половину. Головній меті – виявити повстанців і підпільників – служила акція перепису населення віком від 15 років, яку здійснювали органи НКВС за активної участі партійних і радянських органів. Грубі порушення прав людини більшовицьким режимом були при здійсненні у 1947 році акції з переселення українського і польського населення під сумнозвісною назвою «Вісла». Сім'ї повстанців і підпільників депортувалися в Сибір [185, с. 9–10].

У процесі боротьби із націоналістичним підпіллям радянський тоталітарний режим, використовуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року [95, с. 434–435], засуджував українських повстанців як посібників фашистських злочинців до страти або каторжних робіт терміном від 15 до 20 років. Цей нормативно-правовий акт мав дію лише до травня 1945 року, після чого «посібничати» було вже нікому. Проте члени обох ОУН та бійці УПА у радянській правозастосовчій практиці підпадали під злочинців даної категорії і у подальшому [278, с. 407–411].

В умовах інтенсивних чекістсько-військових операцій, активізації діяльності спецгруп і агентури, особливо після передачі Кремлем керівництва боротьбою з українським рухом опору виключно органам держбезпеки, командування УПА 1949 р. передало свої кадри збройному підпіллю ОУН (б) і перейшло до тактики індивідуального терору проти функціонерів радянської влади, ворожої агентури та

диверсійних акцій. У цей час посилюється пропагандистська діяльність ідеологічних структур ОУН і УПА. За особистим завданням Сталіна – знищити керівництво українського визвольного руху – в Україну було скеровано великі сили фахівців МДБ. У березні 1950 р. їм вдалося знищити генерала Р. Шухевича, у а 1954 р. захопити його наступника – полковника В. Кука, після чого збройний спротив українських повстанців пішов на спад [185, с. 12].

Український націоналістичний рух у боротьбі із тоталітарним режимом СРСР, застосовуючи різні форми і методи, боровся за реалізацію загальновизнаного права народів на самовизначення довше інших антибільшовицьких рухів, таких як польська Армія Крайова, що змогла протистояти більшовизму до 1948 року [28, с.177–187]. Схожим до українського був національний рух опору в Латвії, що тривав до 1954 р. [305, с. 156–166]. Проте, як і український, усі рухи опору радянському тоталітаризму у самому СРСР та у країнах Варшавського договору були приречені на поразку. Без зовнішньополітичної підтримки та з незначними, порівняно з СРСР, ресурсами ці рухи не могли ефективно протистояти потужній карально-репресивній системі тоталітарного СРСР.

Антитоталітарний опір українських патріотів і далі кваліфікувався радянською владою як *бандитизм*, що відображалося у судових вироках сер. 1950-х рр. [92, с. 32–36], але вже не як «посібництво ворогові», а залишки «буржуазного націоналізму».

Комуністичні партфункціонери зафіксували факт глибокої конспірації залишків українського націоналістичного руху, які за фіктивними документами проникли до установ та організацій радянської влади, переховували зброю, а деякі з них вели антирадянську роботу. У зв'язку з цим, зазначає В. І. Сергійчук [235, с. 873–874], КДБ УРСР та його управлінням у західних областях доручалося забезпечити проведення активних заходів з розшуку та викриття всіх учасників оунівського підпілля, які замаскувалися й переховуються під фіктивними документами або вийшли з повинною за завданням оунівського підпілля для продовження антирадянської роботи.

Отже, український націоналістичний рух у 1944 – на поч. 1950-х рр. розгорнув

збройне та ідеологічне протистояння із тоталітарним режимом СРСР за право українського народу на самовизначення, яке було чітко зафіксоване і регламентоване радянським законодавством. Гострота форм і методів протистояння зумовлювалася безкомпромісністю політичних концепцій та ідеологічних доктрин супротивників. В ході цієї боротьби український націоналістичний рух не зміг реалізувати регламентоване радянським законодавством право народів на самовизначення та був розгромлений репресивно-каральними заходами уряду СРСР. Радянська офіційна доктрина, а услід за нею – каральні та судові органи, трактували українських націоналістів з ОУН і УПА як "посібників ворога" та "бандитів", заперечуючи національно-визвольний характер руху опору. Надалі діяльність велася головним чином на міжнародній політичній арені.

Висновки до розділу 2.

Проголосивши право націй на самовизначення нормою *jus cogens* міжнародного права, т.зв. Версальська система фактично проігнорувала надання цього права українцям. Навіть пряма відмова Польщі у вересні 1934 р. від міжнародного контролю за дотриманням прав національних меншин (що було однією з передумов "передачі" території ЗУНР Польській державі), пройшла непоміченою й не викликала жодних міжнародно-правових санкцій зі сторони Ліги Націй. З таким станом справ не бажали миритися ні широкі народні верстви українського народу, ні його політичні сили – у широкому спектрі від угодовських партій і об'єднань до радикального націоналістичного крила.

Український націоналістичний рух міжвоєнного періоду, репрезентований УВО та ОУН, проголосивши кінцеву ціль – побудову суверенної соборної Української Держави, будував свою діяльність у відповідності з тими конкретними умовами та можливостями, що існували у тій чи іншій країні. Так, українські націоналісти дотримувалися відносно поміркованої поведінки у демократичній Чехо-Словаччині, натомість напівфашистському державному режимові Польщі була протиставлена набагато більш жорстка тактика боротьби. Незважаючи на екстремальні форми і методи цієї боротьби (індивідуальний терор, експропріації тощо), немає юридичних підстав трактувати її за неполітичними, суто кримінальними статтями – як бандитизм чи розбій. Індивідуальний терор спрямовувався виключно проти представників влади, відомих своїми українофобськими діями, і ніколи – за суто національною ознакою. Об'єктами посягань експропріаторів ставали польські державні установи, а не особисте майно польських громадян, незалежно від того, яке місце в державному апараті Польщі посідали ці особи. Надходження від експропріацій йшли на революційну боротьбу, а не особисте збагачення членів ОУН. Кожний судовий процес над своїми членами ОУН намагалася перетворити в політичну акцію пропаганди власних політичних поглядів.

Що стосується ідеологічної платформи радикального українського націоналізму,

то первісно вона тяжіла до класичного європейського фашизму. На нашу думку, це пояснювалося специфікою міжвоєнної Європи, де фашистські режими (Італія, Німеччина та ін.) демонстрували досягнення у вирішенні внутрішніх та зовнішніх проблем, в той час як класичні демократії (Франція, Великобританія) перебували у стані стагнації, викликаному Великою Депресією. Поворот українських націоналістів до демократичних цінностей відбувся на завершальному етапі Другої світової війни (після Третього Великого Збору ОУН в серпні 1943 р.), тоді ж зазнали корекції міжнародні орієнтири. Проте період заплінення фашизмом мав певні негативні наслідки – передусім у виборі форм і методів боротьби, ставці на насильство. Одним з проявів цієї тенденції стала т.зв. Волинська трагедія – братовбивча війна українців з поляками за домінування в регіоні, жертвами якої ставало переважно мирне населення. Інший негатив, спричинений первісно профашистською орієнтацією радикальних націоналістів, – протистояння з польським антикомуністичним підпіллям, яке могло стати, принаймні, ситуативним союзником у боротьбі проти тоталітарних режимів Гітлера і Сталіна.

В пошуках міжнародної підтримки керівники ОУН співпрацювали з іноземними державами та спецслужбами, зокрема німецькою та литовською. Така співпраця носила взаємовигідний характер – в обмін на розвідувальну інформацію націоналісти отримували зброю, фальшиві документи, корисну для себе інформацію, зібрану спецслужбами іноземних держав. Важливо підкреслити, що таке співробітництво носило політичний і взаємний (партнерський) характер, і не може кваліфікуватися як платна агентурна робота на користь іноземних спецслужб. Співробітництво обох фракцій ОУН (ОУН (б) та ОУН (м)) з Німеччиною на початковому етапі Другої світової війни також не може бути трактоване як колабораціонізм. ОУНівці ставили на меті створення Української Держави на етнічних територіях, допускаючи для досягнення цієї стратегічної мети можливість військово-політичного союзу з Німеччиною та іншими державами Осі. Кваліфікувати їх дії як посібництво ворогу (власне, за цими звинуваченнями будувала свою роботу проти ОУН та УПА радянська

каральна система) немає підстав, особливо з урахуванням того факту, що усі радикальні націоналістичні течії (УПА ОУН (б), Поліська Січ Т. Бульби-Боровця, мельниківці під проводом Ольжича-Кандиби) згодом вели бойові дії проти німецьких окупаційних сил. Звинувачення в колабораціонізмі може бути висунене лише проти відносно вузької групи легальних політичних діячів з УЦК та УКК (В. Кубійович та ін.).

Не знаходить свого підтвердження звична для радянської історіографії теза про причетність "українсько-німецьких націоналістів" до військових злочинів нацистської Німеччини та злочинів проти мирного населення. Незважаючи на радянський тиск, Нюрнберзький трибунал не підтвердив ці звинувачення. Новітні дослідження українських істориків (В. В'ятрович та ін.) доводять, що документи про нібито участь "Нахтігалю" в єврейських погромах та інші "докази" військових злочинів були сфабриковані радянськими спецслужбами в другій пол. 1950-х рр.

Загалом еволюція українського націоналістичного руху в 1920-х–сер. 1950-х рр. була типовою для тогочасних національно-визвольних структур. У тому, що стосувалося ідеології, стратегії і тактики боротьби і навіть звинувачень зі сторони великодержавних шовіністичних режимів, прослідковується багато спільного з такими географічно далекими явищами, як хорватське четництво чи діяльність підпільних єврейських груп *Ецел* і *Лехі* в Британській Палестині. Зрештою, ті українські політичні сили, які намагалися діяти легально, приміром українські політичні партії Західної України, були розгромлені тоталітарними режимами; організувати і налагодити спротив в умовах нацистської окупації чи сталінського Союзу РСР вдавалося лише нелегальними партіям і групам (це стосується не лише Західної України, але й інших союзних республік колишнього СРСР).

РОЗДІЛ 3.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

3.1. Генеза доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби та концептуальні основи боротьби українського націоналістичного руху

Формування принципів права народів на самовизначення проходило на тлі боротьби різних народів із великодержавною шовіністичною політикою абсолютизму і монархій середини – кінця XIX століття. Період відомої в історичній науці «весни народів», кульмінаційним моментом якого були революційні події 1848 р., стає відправною датою розвитку принципів прав національностей на державність за етнічними критеріями.

За визначенням дослідників [290, с. 16], зміст та сутність тогочасного принципу права національності на державність полягала у негайному відокремленні від іншого національного колективу та створення національної держави. Під час розвитку самої доктрини створення національних держав формування принципів національного самовизначення викристалізувалося у понятті «принцип національності», що було сформоване у Франції у 1860 році імператором Наполеоном III, який заявив, що офіційним принципом французької політики є підтримка прагнення різних народів до національної самостійності. Враховуючи це, сучасні науковці зазначають, що принцип національності вперше став принципом зовнішньої політики низки європейських країн, зокрема Франції і Росії, щодо європейських народів [226, с. 25].

Як слушно стверджує Д.М. Киценко [109, с. 6], більшість авторів, які порушують тему розвитку міжнародно-правового статусу корінних народів у складі інших держав та їх визвольної боротьби, починають з аналізу міжнародно-правових документів, розроблених у процесі діяльності міжнародних організацій. Окреслена нормативна

база прямо не вказує на корінні народи як на бенефіціаріїв та не закріплює колективний характер їх прав. Утім, погоджуючись із Д. М. Киценко, з урахуванням чинності таких документів, їх загальновизнаності, відсутності в них дискримінаційної спрямованості проти корінних народів і відповідності цих документів сучасній концепції прав корінних народів, важливо зосередити увагу на формуванні нормативної бази – регламентації права народів на національне самовизначення та регламентації національно-визвольної боротьби у процесі реалізації цього права. Дані аспекти мають виключну важливість для історико-правової характеристики боротьби українського націоналістичного руху у 1920-х – 1950-х рр.

Проблема дослідження доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби уміщує у собі два блоки питань: 1) міжнародно-правова доктрина права народів на самовизначення; 2) міжнародно-правове регулювання боротьби збройних формувань національно-визвольних рухів [152, с. 91]. У цьому ракурсі необхідно розглянути розвиток поглядів на функціональні особливості права народів на самовизначення через призму формування міжнародного законодавства, яке слід застосовувати для аналізу боротьби українських націоналістів.

Міжнародно-правова система права народів на самовизначення у 1920-х – 1950-х рр. розвивалася внаслідок діяльності двох міжнародних організацій – Ліги Націй та Організації Об'єднаних Націй.

Ліга Націй утворилася як міжнародна правозахисна організація внаслідок формування т.зв. Версальської системи міжнародних договорів, що упорядковували геополітичні наслідки Першої світової війни, у 1919 році. У процесі діяльності цієї організації створювалася система міжнародних зобов'язань щодо національних меншин у складі держав, які визнавали право Ліги Націй та входили до цієї організації. Для українського народу, який втратив державність у Визвольних змаганнях 1917 – 1920 рр., більше значення мало те, що саме у 1919 р. Польща, Румунія та Чехо-Словаччина – країни, у межах території яких українці знаходилися у становищі національної меншини, – підписали договори про захист прав меншин, гарантувати

виконання яких повинна була Ліга Націй. Це поклало початок існуванню міжнародної системи захисту національних меншин, яка спиралася на Лігу Націй і можливостями якої скористалися і українці [132, с. 4].

Як зазначають дослідники [226, с. 33], одним з механізмів реалізації принципу захисту національних меншин була система мандатів Ліги Націй та система плебісцитів. У цьому процесі важливу ідеологічну роль відіграла доктрина американського президента В. Вільсона, уміщена у його «14 пунктах», де провідне місце займав так званий «Центральний принцип», який полягав у тому, що, при визначенні всіх питань про суверенітет, інтереси зацікавленого населення повинні мати рівне значення зі справедливими вимогами уряду, чиє право управляти має бути визначене» [226, с. 33]. Проте цей принцип не було внесено до статутних норм Ліги Націй, він використовувався як політичний орієнтир, а не як юридична норма.

Ці орієнтири формувалися у доктринах представників пануючих націй, але слід визнати, що формування концептуальних основ регулювання питань національного самовизначення залишалося невизначеним довгий час. Принципи, на яких мали будуватися критерії самовизначення, трактувалися по-різному країнами переможцями, з одного боку, та представниками народів, що увійшли до складу новоутворених держав, – з іншого.

Розглядаючи генезу цих принципів і підходів, український юрист-теоретик В. Й. Старосольський у 1922 році стверджував, що міждержавне право стане міжнародним тільки тоді, коли у його основі буде стверджено принцип самовизначення націй, який забезпечить справедливу можливість реалізації державницьких прагнень народами на рівних правах. В.Й. Старосольський наголошував на тому, що сучасне йому на той період (початок 1920-х років) міжнародне право, що формується, носить процесуальний характер, а для того, щоб воно здобуло матеріальні форми, необхідно ствердити у ньому ключовий принцип – право націй на самовизначення [243, с. 148].

Принцип самовизначення народів нерідко ототожнювався з правом націй на утворення власної національної держави (або з правом на власну державність), тобто

на відокремлення від держави, у межах якої дана нація (або велика її частина) проживає. Як приклад, можна привести відому фразу В.І. Леніна з його роботи «Право націй на самовизначення»: «(...)Під правом на самовизначення націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів та утворення самостійної національної держави» [137, с. 259]. З цього приводу Р.В. Зварич констатує, що у той період така інтерпретація права на самовизначення була особливо актуальною. Однак із часом стало викристалізовуватися набагато ширше розуміння права на самовизначення [90, с. 25–26].

Це знайшло свій вираз у серії договорів на захист прав національних меншин, укладених головними державами Антанти з групою країн Східної Європи. Для держав-переможниць у Першій світовій війні це стало спробою створення інструменту мирного врегулювання конфліктів, які могли б загрожувати стабільності та миру.

Формування процедурного механізму здійснення договорів, від якого великою мірою залежали ефективність та справжній характер реалізації трактатів про права меншин, відбувалося під впливом групи пов'язаних ними держав – Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Югославії) та Греції, серед яких провідну роль грала Польща. Ці країни прагнули максимально зменшити можливість міжнародного втручання у свої стосунки з меншинами, намагалися блокувати дію трактатів. Після вступу у 1926 р. до Ліги Націй Німеччини остання виступила на її форумі у ролі головного «захисника» прав меншин. В основі позиції Берліна лежало намагання використати німецькі меншини у східноєвропейських країнах для поступової підготовки ревізії територіальних умов Версальського мирного договору. Польсько-німецьке протистояння у Лізі Націй, центром якого стала проблема прав національних меншин, знайшло відгос і в орієнтованих на Лігу міжнародних громадських організаціях – Унії товариств Ліги Націй та європейських конгресах національних меншин, в яких брали участь й українські представники. Водночас воно було важливою складовою того міжнародно-політичного тла, на якому розвивалися стосунки українців з Лігою Націй [132, с. 12].

У цьому процесі зв'язок принципу самовизначення із системою правових гарантій, що надавалися расовим, релігійним, мовним та етнічним меншинам, виявився у численних територіальних угодах, укладених під егідою Ліги Націй. Держави-члени Ліги Націй свідомо не включали до Статуту Ліги статті, що регулювали б права національних меншин [226, с. 38].

Наприклад, гарантії прав меншин отримали нормативне закріплення в угодах Союзних країн з новими незалежними державами. У Договорі Союзних країн з Польщею про захист національних меншин від 28 червня 1919 року усім громадянам, зокрема представникам національних меншин, гарантувалися фундаментальні громадянські права та політичні права, включно право на життя, рівність перед законом, свободу вірувань, освіту на рідній мові тощо.

Аналогічні гарантії дотримання прав національних меншин передбачались у спеціальних угодах союзних державах з Румунією, Чехо-Словаччиною, Державою Сербів, Хорватів та Словенців, Грецією, підписаних відповідно у грудні 1919 р., вересні 1919 р. та серпні 1920 р., у Деклараціях, що стосувалися прав національних меншин у Албанії, Литві, Латвії, Естонії, Ірані, Фінляндії, підписаних вказаними державами при їх вступі до Ліги Націй [226, с. 39–40].

Проте вже 13 вересня 1934 р. міністр іноземних справ Польщі Ю. Бек в односторонньому порядку довів до відома Ліги Націй, що його уряд прийняв рішення повністю відмовитися від подальшого співробітництва з міжнародними організаціями, які до цього спостерігали за впровадженням польської системи захисту національних меншин. Цей демарш залишився без будь-яких наслідків для офіційної Варшави.

Таким чином, справа забезпечення прав національних меншин у складі інших держав у міжвоєнний період регулювалася міжнародними договорами та іншими зобов'язаннями, складеними під егідою Ліги Націй. Концепція створення національних держав за критерієм національності, уміщена у системі нормативних актів Ліги Націй, складала зміст і сутність принципу права націй на самовизначення. Однак, правове

поле Ліги Націй не забезпечило ефективного захисту політичних інтересів національних меншин, які потрапили до складу нових державних утворень.

Систематичне та комплексне порушення прав національних меншин державами, які входили до складу Ліги Націй, зумовили появу масових рухів опору пригнічених народів, зокрема в Польщі.

Одним з напрямів, в яких розвивалися у цей період стосунки українців з Лігою Націй, була участь українських делегацій в європейських конгресах національних меншин. Офіційною програмною метою їх німецьких організаторів (останні діяли у співпраці з МЗС Німеччини) було повсюдне втілення в життя гасла національно-культурної автономії для меншин. Представники українців Галичини (Українське Народно-Демократичне Об'єднання (УНДО)), що брали участь у з'їздах меншин, починаючи з 1928 р., відстоювали на них чи не найрадикальнішу позицію, проголосивши, що прагнуть не автономії, а повної державної незалежності у єдиній українській державі. Участь у конгресах меншин була для УНДО засобом декларування своїх програмних завдань на міжнародному рівні, а також встановити політичні контакти за кордоном [132, с. 12].

Найсерйозніший виступ українців у Лізі Націй мав місце у 1931–1932 рр. і був спричинений так званою «пацифікацією» – репресивною акцією, проведеною польською владою у Галичині в другій половині 1930 р.

Політика, що проводилася в Україні сталінським режимом, на початку 1930-х рр. спричинилася до об'єднання українських зусиль на форумі Ліги Націй. Першим приводом для спільних протестів став голодомор 1933 р. Завдяки старанням українців до Ліги Націй звернулася низка міжнародних організацій. Проте єдиною реакцією Ліги стало неофіційне закриття її Ради, яка визнала себе некомпетентною втручатися у внутрішні справи країни, що до неї не належить, і ухвалила звернутися з проханням про допомогу до організації Міжнародного Червоного Хреста.

Водночас з прийняттям до Ліги Націй Радянського Союзу було завдано серйозного удару по системі Ліги із захисту національних меншин. Як уже

згадувалося, у вересні 1934 р. Варшава заявила про відмову визнавати право Ліги Націй наглядати за виконанням нею договорів про права національних меншин. Для українців з Польщі це робило звернення до Ліги практично беззмістовною справою [132, с. 15].

Право народів на самовизначення набуло небувалої актуальності у часи Другої світової війни. Порушення системи європейської безпеки агресивними діями гітлерівської Німеччини спричинило перегляд кордонів у центрі Європи та активізацію національних меншин щодо здобуття державності. Проте нормативне регулювання боротьби народів за самовизначення набуло нового змісту лише після закінчення війни у 1945 році, у рамках міжнародно-правової діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Основним джерелом права народів на самовизначення стали норми Статуту ООН, що заклали новітню практику регулювання цих відносин.

Принцип самовизначення націй як основоположний принцип міжнародних відносин був внесений до Статуту ООН у 1945 році. Зокрема, він сформульований як важлива мета новоствореної організації в статті 1(2) і згадується також в статті 55, де йдеться про економічну і соціальну співпрацю [196, с. 25].

Дослідники звертають увагу на дискусії, які одразу постали у зв'язку із тлумаченням природи поняття «самовизначення» у Статуті ООН. Існувала думка, що самовизначення є юридичним правом, яке дає підстави для висунення юридичних вимог. На противагу цій точці зору, з'явилися переконання, що «самовизначення» є політичним принципом, який застосовується залежно від обставин, зумовлених географічним чинником, стратегічною єдністю, економічними та історичними реаліями тощо. Приміром відроджена Польща наполягала, що має «історичні права» на східні (Сілезія) та північно-східні (західна частина Східної Пруссії) землі веймарівської Німеччини, населені у 1945 р. переважно німцями. Про свої «історичні права», протиставлені праву націй на самовизначення, заявляли у цей час й інші суб'єкти міжнародного права.

Проте, не дивлячись на значний опір деяких членів ООН, Генеральна Асамблея у 1950 році визнала, що право народів і націй на самовизначення є фундаментальним правом людини [226, с. 9].

На момент остаточного формулювання права народів на самовизначення більшість українських земель уже увійшли до складу СРСР (УРСР). За межами союзної республіки залишалися більші чи менші анклави в Польщі (т.зв. Засяння), Чехословаччині (т.зв. Пряшівська Русь – повіти Стропків, Бардіїв, Гуменне, Межиляборці), Румунії (північна частина т.зв. Марамарощини), Білорусії (Берестейщина), РРФСР. Натомість деякі етнічні території з переважно польським, румунським, молдавським, російським та ін. населенням опинилися у складі УРСР. Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала Статут Організації Об'єднаних Націй 22 серпня 1945 р., проте цей документ набрав повної юридичної сили після його ратифікації усіма 51 державами-засновницями ООН, тобто 24 жовтня 1945 р. [264, с. 504].

Отже, генеза політико-правової доктрини права народів на самовизначення представлена двома етапами: формування правових принципів і практика їх застосування у рамках організації Ліги Націй та формування міжнародно-правових засад концепції права народів на самовизначення у рамках нормотворчої практики ООН.

Застосування цих норм і принципів у європейській практиці міжнародних відносин не змогло забезпечити українському народові реалізацію його права на самовизначення виключно легітимними шляхами, відтак спробу силової ревізії існуючих кордонів здійснили представники збройного руху опору в українських землях – український націоналістичний рух ОУН (б) і УПА. На жаль, результати були діаметрально протилежними від очікуваних – приміром, внаслідок сумнозвісної операції «Вісла» українське населення т.зв. Закерзоння скоротилося до 5 % від загальної чисельності його мешканців; тим самим ця «етнічна територія» назавжди втратила свій український характер.

Побіжно зупинимося на питаннях міжнародно-правової регламентації боротьби збройних рухів опору у 1920-х–1950-х рр.

Проблема упорядкування мілітарних рухів та формування військово-політичних блоків на рубежі XIX – XX століть зумовила формування міжнародного законодавства, яке упорядкувало б та урегулювало б правила ведення бойових дій та збройних рухів опору. Основним таким документом стала IV Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни, затверджена у Гаазі 18 жовтня 1907 р. [57, с. 469] (разом із Гаазькою Конвенцією 1899 р. тощо у юридичній науці дістала назву «Право Гааги»).

Даний документ є основним міжнародно-правовим актом, що регулював правила ведення війни на суходолі, статус повстанських загонів, ознаки, за якими збройні формування визнаються воюючою стороною тощо [309, с. 55]. При аналізі характерних рис боротьби збройних формувань українських націоналістів застосування норм даної Конвенції має одне з найважливіших значень, бо наступні міжнародні акти, що регулювали дані види відносин, з'являлися здебільшого вже у часи згасання боротьби збройних формувань національних рухів опору після Другої світової війни, та сформували окрему галузь у системі міжнародного публічного права – міжнародне гуманітарне право (МГП).

Поряд з ініціативами і нормами "права Гааги" суттєвий внесок у справу нормативно-правової регламентації та соціальної гуманізації збройних конфліктів здійснили Женевські конвенції 1864, 1906, 1925 і 1949 рр. Всі вони у сукупності визначають правове становище учасників збройних конфліктів і становлять так зване "право Женеві".

Йдеться про чотири багатосторонні міжнародні угоди, укладені у Женеві. Вони встановлюють гуманітарні правила ведення війни, висунуті ще у 1864 році Міжнародним Червоним Хрестом. Перша Женевська конвенція (1864 р.) стосується поранених і хворих комбатантів на полі бою. Друга Женевська конвенція (1906 р.) розширює зміст першої у зв'язку з Гаазькими конвенціями 1899 р.: вона регламентує поведінку збройних сил не лише на сухопутному полі бою, а й на морі. Водночас третя

Женевська конвенція (1929 р.) впровадила нове положення, встановивши, що його умови стосуються не лише громадян країн, що ратифікували конвенцію, а й усіх осіб, незалежно від їхнього громадянства (не лише військових, а й цивільного населення). Остання конвенція, яка охоплює період боротьби українського націоналістичного руху, – Четверта Конвенція (1949 р.) присвячена захисту цивільного населення та комбатантів під час війни. Вона укладена для того, щоб встановити жорсткі стандарти захисту цивільного населення в місцевостях військових дій і на окупованих територіях. Конвенція набрала чинності 21 жовтня 1950 р., а Президією Верховної Ради СРСР ратифікована 17 квітня 1954 р. [264, с. 204–280].

Проте головним чинником становлення сучасного міжнародного гуманітарного права стало визнання світовим співтовариством принципу захисту прав людини і її основних свобод як необхідної умови збереження міжнародного миру і загальної безпеки (1948 р., Декларації прав людини).

Відтак однією з основних цілей діяльності створеної після Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй проголошено співробітництво держав у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх індивідів, незалежно від раси, статі, мови і релігії (п. 3 статті 1 Статуту ООН). Як вказують юристи-міжнародники, саме це положення стало основою міжнародних стандартів прав людини, що склалися історично. Їх коріння слід шукати в природно-правовій концепції прав людини, яка знайшла свій публічний вияв у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., у Загальній декларації прав людини 1948 р. та інших міжнародно-правових документах [70, с. 81].

Як зазначає А.Є. Кутейніков [131], періоду «хвиль уніфікації» міжнародного гуманітарного права передував період відносної стабільності норм міжнародного права, що наступив після Другої світової війни. Юридичний бік поводження суб'єктів регулювався й регулюється щонайменше трьома комплексами норм: по-перше, нормами ООН; по-друге, нормами договірної права; по-третє, міжнародним порядком (або нормами міжнародного звичаєвого права).

Норми першого комплексу офіційно проголошені й визнані первісно більшістю, а згодом практично усіма державами світу. Відповідні положення закріплені в Статуті ООН, у рішеннях Міжнародного суду, а також у різних юридичних, квазіюридичних та інших актах організацій і установ системи ООН. Ці норми охоплюють основні сфери регулювання: суверенітет держав, договірні зобов'язання, боротьбу з порушниками міжнародного порядку [124;131], запобігання й розв'язання міжнаціональних та міждержавних конфліктів.

Найважливіша частина правил Статуту ООН визначає загальні правила використання сили державами й винятки з них. Війна як легальне явище заборонена. Розв'язання всіх міжнародних суперечок слід здійснювати мирними засобами й утримуватися від використання сили й погрози її застосування [301;131].

Найважливішим міжнародно-правовим принципом став принцип суверенітету суб'єктів міжнародного права. Деякі переваги, якими володіють п'ять Великих Держав – постійних членів Ради Безпеки ООН (США, СРСР (згодом його правонаступник – Росія), Великобританія, Франція, Китай), передбачають, з одного боку, можливість порушення принципу суверенітету за колегіальним рішенням членів Ради Безпеки. З іншого ж боку, Великі Держави є гарантами дотримання норм Статуту.

У нормах Статуту ООН закріплений досвід міжнародного життя, міжнародно-правової практики 1940-х рр. Але, головним чином, вони відбивають підсумки Другої світової війни. У Статуті ООН вперше міститься визнання домінування загальних правових норм (т.зв. *jus cogens*) над усім міжнародним нормативним комплексом.

Звичайно, норми Статуту ООН не стали застиглими комплексами правил. Поряд з випадками явного порушення відбувався процес їх поступових змін, з якими в тій чи іншій формі погоджувалися держави-члени організації. Наприклад, відбулося санкціонування миротворчих операцій Генеральною Асамблеєю ООН.

Норми міжвоєнного міжнародного договірного права продовжували діяти й у післявоєнний період, зазнавши певних ревізій та удосконалень. Одні з них були підтвержені в Статуті ООН. Інші, зокрема, диспозитивні принципи «волі договорів»,–

потіснені імперативними нормами, що накладають на учасників міжнародних угод зобов'язання з сумлінного виконання угод. Війни, за винятком оборонних, відповідно до положень Статуту ООН, стали кваліфікуватися як міжнародні злочини.

Поряд з юридичними нормами існували й розвивалися моральні й політичні «елементарні норми», «правила гри», створювані шляхом мовчазної згоди, які стали навіть називатися основними, або елементарними, правилами «холодної війни». Їх «питома вага» зросла, оскільки співробітництво держав різних соціальних систем у правовій області було ускладнене [131].

Прикладом такого роду звичаю (не оформленого жодними міжнародними договорами) стала так звана *доктрина Брежнєва*, за якою пряме військово-політичне протистояння між НАТО і Варшавським договором – за взаємним умовчанням – переносилося в країни третього світу (Ангола, Афганістан, В'єтнам тощо); натомість в рамках ворогуючих блоків активне зовнішнє втручання виключалося (Франція та Чехословаччина у 1968 р., введення військового становища в Польщі у 1979 р. та ін.), й обмежувалося моральною та ретельно маскованою – через недержавні організації та фонди – матеріальною підтримкою дисидентів.

У зв'язку з цим В.Х. Ярмачі звертає увагу на те, що в сучасному міжнародному праві немає єдиного підходу до розуміння і дефінітивної характеристики МГП як галузі права, а також щодо визначення його змісту, предмету правового регулювання («право Гааги», «право Женеви», «право Нью-Йорка»), тобто певної системи. У цьому відношенні найбільш продуктивною є доктринальна позиція, відповідно до якої ця галузь міжнародного права має називатися «правом збройних конфліктів» або «МГП (міжнародним гуманітарним правом. – І.М.), що застосовується в період збройних конфліктів» [300, с. 10].

Як вже зазначалося, норми і принципи МГП як самостійної галузі міжнародного публічного права закріплені в Гаазьких конвенціях 1907 р. (*право Гааги*) та Женевських конвенціях 1949 р. (*право Женеви*). Саме ці норми мають безпосереднє значення для правових оцінок українського націоналістичного руху.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині переважно використовуються два терміни: право збройного конфлікту (міжнародне право в період збройного конфлікту); міжнародне гуманітарне право. Часто використовуються також давніші терміни «закони і звичаї війни», «право війни».

У регламентації ведення збройного повстанського руху міжнародне гуманітарне право впроваджує правові обмеження, виходячи з міркувань гуманітарного характеру, й містить:

- сукупність принципів і норм, направлених на захист прав людини в умовах збройного конфлікту;
- сукупність принципів і норм, спрямованих на обмеження розвитку і застосування озброєнь;
- сукупність принципів і норм, спрямованих на захист прав людини в умовах миру (права біженців, військовополонених і деяких інших категорій осіб після завершення бойових дій).

Ю.В. Климчук фіксує тенденцію злиття і взаємопроникнення підгалузей міжнародного гуманітарного права (*права Женеви* і *права Гааги*), а також зближення міжнародного гуманітарного права з іншими галузями міжнародного права, передусім з правом міжнародної безпеки, роззброєння, правами людини, а також зростання впливу міжнародного права на створення внутрішньодержавних правових норм [110, с. 7].

Важливим моментом є сфера дії і роль норм міжнародного гуманітарного права у міжнародних відносинах. Поняття «збройний конфлікт» у міжнародному гуманітарному праві охоплює будь-яку ситуацію, незалежно від її правової кваліфікації, у якій дві чи більше сторони протистоять одна одній зі зброєю в руках, причому йдеться про воєнні дії значного масштабу, що відрізняються від локальних поліцейських операцій чи хаотичних заворушень і безладів [110, с. 8].

Під цю характеристику цілком і повністю підпадає боротьба ОУН і УПА проти частин і підрозділів нацистського вермахту, Червоної армії, карально-репресивних

органів СРСР та польських партизан Армії Крайової. В умовах збройного конфлікту чи оголошеного стану війни в системі міжнародно-правового регулювання набирає чинності більшість норм міжнародного гуманітарного права, що регламентують: методи і засоби ведення бойових дій; поведження комбатантів у бою; дії влади і цивільних осіб під час збройного конфлікту; дії воюючих сторін щодо об'єктів і осіб, які перебувають під захистом міжнародного права під час збройного конфлікту; поведження з жертвами війни; управління окупованою територією; взаємини між воюючими і нейтральними державами.

Міжнародне гуманітарне право досліджуваного періоду регулятивно розширює свою дію на усі види збройних зіткнень з метою впровадження гуманітарних обмежень на хід і наслідки бойових дій; і водночас прагне всіляко обмежити театр воєнних дій шляхом створення нейтральних, санітарних зон, районів зосередження культурних цінностей, розмежування військових і цивільних об'єктів, класифікації комбатантів, цивільного населення і жертв збройних конфліктів, виходячи з власне гуманітарних міркувань [110].

Приміром, однозначно заборонено бомбардування шпиталів та поїздів з пораненими комбатантами ворожої армії; руйнування об'єктів, що становлять культурну цінність; взяття заручників з числа цивільного населення; жорстоке поведження з військовополоненими тощо.

Окрім інших норм, ведення збройного опору вимагає дотримання певних гуманістичних принципів. Ю.В. Климчук наводить низку міжнародно-правових актів, які, ґрунтуючись на принципі гуманізму, покладають на держави-учасники збройного конфлікту такі зобов'язання:

– з урахуванням науково-технічного прогресу у військовій справі встановлювати “технічні межі, в яких потреби війни мають поступитися вимогами людинолюбства” (Санкт-Петербурзька декларація 1868 р.);

– вносити в закони і звичаї ведення війни необхідні обмеження, які, наскільки це можливо, пом'якшили б їх суворість; “зменшити злигодні війни, наскільки дозволяють військові потреби” (IV Гаазька конвенція 1907 р.);

– гуманно поводитися з жертвами війни: військовополоненими, пораненими і хворими, цивільним населенням (ст. 18 I і II Женевських конвенцій 1949 р., ст. 13 III і IV Женевських конвенцій 1949 р.).

Втім, безсилля перед приголомшливою перевагою супротивника об'єктивно сприяє формуванню концепції війни без правил, “асиметричних дій”, які важко піддаються міжнародно-правовому регулюванню і включають, крім військового, терористичні, фінансові, ідеологічні, інформаційні компоненти [110, с. 11]. Приміром, під час афганської війни 1979–1988 рр. радянське політичне і військове керівництво – причому, доволі сподівано – зіткнулося з тим, що ворог не дотримується «цивілізованих правил» ведення війни: катує узятих в полон військовослужбовців РА; активно застосовує терористів-смертників, зодягнутих в цивільний одяг; не звертає жодної уваги на некомбатантський статус радянських військових медиків тощо. Такого ж роду порушення МГП масово спостерігалися при розпаді СФРЮ, у Чечні, післясаддамівському Іраку тощо. Слабша сторона обгрунтовано вважає, що т.зв. цивілізовані правила ведення війни вигідні лише могутнішому супротивнику, відтак «чесно» йти з дідівською мисливською рушницею проти ворога, озброєного за останнім словом науки та техніки, – самовбивче безглуздя.

З цією ж проблемою у процесі збройного відстоювання права власного народу на самовизначення зіштовхнувся український націоналістичний рух у своєму протистоянні тоталітарним режимам.

Розглянемо програмні засади українського націоналістичного руху у його протистоянні великодержавним та тоталітарним режимами. Зробимо це з урахуванням доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби, чинних протягом тривання українського націоналістичного руху опору (тобто у 40-х – на поч. 50-х р. ХХ ст.).

Слід погодитись із В.Ф. Деревінським [62, с. 11], який зазначає, що програма боротьби українських націоналістів із тоталітарними режимами базувалася на засадах етнонаціональної концепції реалізації права народів на самовизначення. Із створенням нових визвольних структур творилася і нова політика, що керувалася українською національною ідеєю. В цій системі визвольних ідей значне місце займали принципи етнонаціональної політики, які напрацьовувалися, поглиблювалися і ставали всеохоплюючими в процесі розвитку ідеології українського націоналізму. Адже тогочасний український визвольний рух, що його репрезентували ОУН і УПА, потребував налагодження нормальних відносин з українськими національними меншинами (за межами УРСР. – І.М.) та іншими народами задля координації визвольної боротьби, отримання підтримки, доброзичливого або нейтрального ставлення з метою визволення України. Відтак одночасно з становленням ідеології українського націоналізму була створена й його концепція етнонаціональної політики. Загальні засади етнонаціональної концепції формувалися ще в часи єдиної ОУН, а після її розколу лягли в основу діяльності обох відламів, зазнаючи подальшого доопрацювання. З певними застереженнями погодимося з В. Дервінським, що з поч. 40-х рр. ОУН (б) поглиблювала розробку етнонаціональної концепції і вела активну етнонаціональну політику, а ОУН (м) не відзначалася (скільки-небудь помітною. – І.М.) активністю в цьому напрямі [62].

Головним документом, що визначав характер боротьби українського націоналістичного руху напередодні Другої світової війни, стали Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся 28.1–2.02.1929 р. у Відні [209, с. 3–19].

У цьому, на той час програмному, документі найвищим типом людської організації проголошувалась нація як внутрішньо органічна, цілісна спільнота. Український націоналізм визначався як «духовий і політичний рух», який виник природнім шляхом «з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави і цілі творчого буття» [209, с. 3].

Костантуємо, що нація, її інтереси і потреби, були поставлені над міжнародним правом і правом взагалі. Морально і виправдано усе, що служить інтересам боротьби за національне визволення. Втім, це не тільки «українське» перекичнення; подібні настрої були характерними й для інших національно-визвольних рухів того часу.

Як стверджує Г.В. Касьянов [105], абсолютизація органічності нації та українського націоналізму, їх природності стала одним з базових і незмінних постулатів, якого ОУН у всіх її іпостасях неухильно дотримувалась упродовж усієї своєї історії. З певними застереженнями проти «незмінності», погодимося з цією думкою.

Згідно з програмними настановами Першого Великого збору ОУН, природною формою самоствердження нації та найвищим щаблем її розвитку проголошувалась держава, відтак «(...) здійснення постуляту української державності передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи, як рішачого чинника в питанні східньо-європейського політичного стану(...)». Шлях реалізації української державності українські націоналісти в цих умовах бачили, як «(...) повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить в бігу української революції, (...) забезпечить тільки система власних мілітарних озброєнь та доцільна союзницька політика» [209].

Отже, реалізація державності у рамках етнонаціональної концепції українськими націоналістами визначалася виключно шляхом української національної революції засобами власних збройних формувань та союзницької співпраці, відкидаючи традиційну орієнтацію на «(...) історичних ворогів Української Нації» [209].

Характеристику програми антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи свого часу дав В. В'ятрович [29, с. 11]. На його думку, її основними завданнями стали влиття визвольної боротьби українського народу в загальне річище боротьби поневолених народів і сприяння консолідації визвольних рухів народів на прогресивній ідейно-політичній платформі.

При цьому виокремлено наступні етапи, в межах яких опрацьовувалася концепція розв'язання українського питання у міжнародному контексті.

Перший етап – від початків націоналістичного руху до кінця 1930-х рр.. Тоді основою міжнародної стратегії служила орієнтація на сили, що протистояли т.зв. історичним ворогам України, зокрема Польщі та Росії. Вважалося, що за наявних історичних обставин союзником українців стане Німеччина, зацікавлена в перегляді міжнародно-правової системи, визначеної Версальськими договорами.

Другий етап охоплює період від початку Другої світової війни до початку радянсько-німецької війни, коли, водночас із орієнтацією на Німеччину, розробляються тези про орієнтацію на власні сили та об'єднані сили інших поневолених народів, про необхідність створення із ними спільного фронту, заснованого на принципі національного самовизначення. Ці тези активно розроблялися провідними ідеологами тогочасного українського національно-визвольного руху, зокрема Іваном Мітрінгою та Дмитром Мироном. Зрештою вони стали основою зовнішньополітичної стратегії ОУН (б), головні її положення втілені у програмних документах цієї організації.

Третій етап – це 1941–1944 роки. Він характеризується боротьбою українського націоналістичного руху на два фронти – проти німецької і радянської тоталітарних систем, та активними намаганнями залучити до неї інші народи, поневолені цими системами. На цьому шляху вдалося досягти реальних політичних результатів – створено національні відділи УПА з представників народів Кавказу та Середньої Азії, за участю делегатів різних народів проведено Конференцію поневолених народів Сходу Європи та Азії. Пізніше переміщення фронтів і зміна геополітичної ситуації знівельовали більшість із цих здобутків.

На четвертому етапі, який припадає на кінець Другої світової війни та перші повоєнні роки, ідеологи ОУН та УПА опрацьовали концепцію антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи [150, с. 57]. Її основним елементом стала боротьба за національне самовизначення та демократію

як спільну політичну платформу усіх, поневолених радянською імперією, народів. Гасло «Свобода народам! Свобода людині!» стало визначальним на цьому етапі боротьби українського визвольного руху і мало служити платформою для консолідації інших антитоталітарних рухів Центрально-Східної Європи. Єдиний фронт поневолених народів мав стати новим потужним фактором міжнародного життя, визначати майбутнє країн Європи [29, с. 10–11].

На жаль, привабливий лозунг так і залишився лозунгом. Внаслідок ідеологічних та геополітичних протиріч не вдалося налагодити жодного співробітництва з потужним польським антикомуністичним рухом в особі АК; епізодичними і відверто недостатніми були зв'язки з білоруськими та прибалтійськими антикомуністами; національно-патріотичні сили в Чехословаччині та Румунії зосередилися на вирішенні територіальних суперечностей з Угорщиною; остання, в свою чергу, тимчасово втратила будь-яку вагу у європейських та світових міжнародних відносинах. Народом Кавказу, передусім Грузії, Москва надала такі преференції (приміром, в плані звільнення від державних податків грузини були прирівняні до областей, які зазнали найбільших руйнувань в ході Другої світової війни), що їхній негайний антикомуністичний виступ став малоімовірним.

Отже, український націоналістичний рух, залишившись без суттєвої міжнародної підтримки, використовуючи нормативно-правове поле права народів на самовизначення, сформував власну концепцію національно-визвольної боротьби. З урахуванням того, що чинні на той час міжнародні норми достатньою мірою не забезпечили права українців на самовизначення, українські націоналісти створили власні збройні формування. Подальші спроби реалізації права на самовизначення українськими націоналістами здійснювалися з орієнтацією на дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Проте, на практиці далеко не завжди вдавалося цього досягнути. Зрештою, важко вимагати тотального дотримання тих чи інших міжнародно декларованих «правил гри» учасниками збройних формувань, яких радянська влада оголосила «бандитами» і фактично поставила поза законом.

3.2. Боротьба збройних формувань українських націоналістів з антидемократичними режимами: міжнародно-правовий аспект

Застосування нормативно-правової бази для оцінки характеру діяльності збройних формувань українських націоналістів, є доволі дискусійним у сучасних наукових розвідках. Деякі дослідники вважають, що для оцінки характеру боротьби, окрім чинних на той час правових норм, необхідно застосовувати й сучасні норми українського законодавства [20, с. 310]. Даний підхід вважаємо помилковим, принаймні уже з огляду на т.зв. *доктрину інтертемпорального права*. Український націоналістичний рух середини ХХ ст. не може розглядатися крізь призму сучасного українського законодавства чи сучасного міжнародного права, як не можемо оцінювати за сучасними правовими нормами завойовницькі походи Риму, работоргівлю в США чи опіумні війни Великобританії з Китаєм. В крайньому випадку мова може йти лише про *моральний осуд*, а не *правові оцінки* – інакше уся сьогодення міжнародно-правова та українська внутрішньо-правова конструкції засвідчать свою неефективність. Доведеться відкрити кримінальні справи та зрештою посадити до в'язниці усіх перестарілих співробітників сталінських НКВС–НКДБ, винних у злочинах проти людства (останні не мають терміну давності. – І.М.); в порядку реституції повернути націоналізоване в 1917–1940-х рр. майно спадкоємцям т.зв. поміщиків і капіталістів, включаючи й зарубіжних; вимагати реального кримінального покарання для польських і чехословацьких юридичних та фізичних осіб, задіяних в операції «Вісла» і т.п.

Для оцінки характеру масової збройної боротьби українських націоналістів слід застосовувати міжнародно-правові норми, що діяли у період з 1941 по 1956 рр.; з тими ж методами маємо підходити до правової оцінки дій радянських каральних органів та – у разі необхідності – каральних органів народно-демократичних Польщі й Чехословаччини (приміром, при міжнародно-правовій кваліфікації операції «Вісла»).

Нормативні джерела, які складають міжнародно-правове поле діяльності національно-визвольних рухів досліджуваного періоду, відносяться до галузевої категорії міжнародного гуманітарного права.

До норм міжнародного гуманітарного права, яке маємо застосувати для аналізу характеру збройної боротьби українських націоналістів, віднесемо наступні документи:

- Гаазьку Конвенцію ведення війни від 18 жовтня 1907 р. [27, с. 216];
- Женевську Конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. [210, с. 65–66];
- Статут Організації Об'єднаних Націй [196, с. 57–58] та резолюції Генеральної Асамблеї ООН періоду 1945–1956 рр.

Ці документи регулюють тогочасний порядок створення та діяльності військових формувань під час війни, регламентують статус воюючої сторони, право на боротьбу за незалежність, права військовополонених та судочинства над ними тощо.

Збройні формування українського націоналістичного руху склалися із озброєних формувань, які носили назву Української Повстанської Армії (УПА), та підрозділів Організації Українських Націоналістів (ОУН) обох фракцій (ОУН (б) та ОУН (м)) з їх структурними підрозділами, які діяли разом із УПА. Офіційно УПА як збройне формування регулярного типу створена 14 жовтня 1942 р., а її останній великий підрозділ ліквідований органами НКВС та КДБ СРСР у 1956 р., що визначає хронологічні рамки застосування чинних на той час міжнародно-правових норм.

Боротьба ОУН і УПА із тоталітарними окупаційними режимами полягала в збройних нападах на військові формування та господарські об'єкти окупаційного режиму нацистської Німеччини, СРСР, та Румунії, пропагандистських рейдів, збройного протистояння військовим формуванням польської Армії Крайової [108, с. 47]. На звільнених від противника територіях органи самоврядування ОУН і УПА створювали господарський лад, що відповідав традиційним звичаям ведення господарства у відповідних регіонах і територіальних громадах [277, арк. 39].

Діяльність ОУН і УПА мала на меті збройним шляхом в окупаційних умовах добитися відновлення української державності, яке було проголошене Актом від 30 червня 1941 р. у Львові, та реалізувати настанови політичного органу Української Головної Визвольної Ради і міжнародної представницької організації – Антибільшовицького Блоку Народів. Як вже зазначалося, Акт 30 червня 1941 р. був спрямований на реалізацію загальновизнаного права народів на самовизначення [144, с. 20], але внаслідок силових репресивних дій нацистської Німеччини його реалізація в українських землях була унеможливлена. При цьому сам Акт та створення уряду, місцевих адміністрацій складала атрибути державності, за винятком міжнародного визнання [143, с. 29]. З цієї причини боротьба збройних формувань українських націоналістів прийняла збройний характер проти всіх тоталітарних окупаційних режимів, що перебували на українських землях у досліджуваній період.

Відтак створення державних атрибутів і органів місцевих адміністрацій українськими націоналістами заклало правові основи ведення збройної боротьби [201]. Враховуючи те, що український націоналістичний рух під час реалізації державотворчої концепції створив практично усі атрибути державності, маємо підстави розглядати характер ведення бойових дій проти нацистського окупаційного режиму як реалізацію права держави на самозахист.

Як вважає В.С. Ржевська [216, с. 7], утвердження принципу незастосування сили або загрози силою в звичаєвій формі розпочалося в період між Першою та Другою світовими війнами, тому зростає інтерес до відповідної міжнародно-правової практики держав у 1920–1930-ті рр. Науковець аналізує договірну практику за вказаний період (Женевський протокол 1924 р., Рейнський гарантійний пакт 1925 р., Паризький (Бріана–Келлога) пакт 1928 р., Конвенцію про визначення агресії 1933 р., укладену за ініціативою СРСР тощо) та рішення Ради Ліги Націй щодо законності застосування збройної сили сторонами військових зіткнень напередодні Другої світової війни (у японо-китайському 1931–1933 рр., італо-ефіопському 1935–1936 рр., радянсько-фінському 1939–1940 рр. конфліктах). У підсумку В.С. Ржевська приходять до

висновку про те, що протягом усього розглядуваного періоду процес становлення в міжнародному праві заборони агресивної війни супроводжувався визнанням за державами права на самооборону як найважливішого випадку, коли застосування збройної сили допускається міжнародним правом.

Природньо постало питання про обмеження юридичних підстав для вдавання до дозволеної міжнародним правом самооборони: або шляхом укладання відповідної міжнародної конвенції, або через рішення авторитетного міжнародного органу, який при виникненні конфлікту на власний розсуд визначатиме, були дії держави правомірною самообороною чи злочинною агресією (т.зв. *доктрина гнучких критеріїв*) [216]. Приміром, розв'язання радянсько-фінського конфлікту пояснювалося СРСР як самооборонна акція, нібито викликана обстрілом радянських територій фінами; Гітлер оголосив напад на Польщу 1 вересня 1939 р. відплатною акцією за польський напад на німецьку радіостанцію в Гляйвіці тощо. Тобто – зацікавлена сторона завжди могла створити правдоподібний прецедент для проголошення власних дій «самообороною», відтак з особливою гостротою постали питання міжнародного контролю за правовою оцінкою конфліктної ситуації.

У конфлікті з нацистською Німеччиною самооборона проголошеної Актом 30 червня 1941 р. Української держави (з відстоюванням права на самовизначення) була ініційована не українськими націоналістами. Вона стала наслідком застосування репресій німецькими окупаційними властями [143, с. 27]. З огляду на вихід боротьби українських націоналістів у межі міжнародно-правового поля, збройну боротьбу ОУН і УПА проти нацистів за державність України слід визнати як таку, що велася на правових підставах – у рамках права держави на самооборону.

Окупаційні режими виступали проти права українського народу на самовизначення, що, у свою чергу, призвело до створення регулярних військових підрозділів, які розгорнули широкомасштабну збройну боротьбу за створення незалежної Української держави. Військові формування УПА, ініційованої ОУН, формувалися згідно з вимогами Гаазької конвенції 1907 р. та Женевської конвенції

1949 р., оскільки були цілком легітимними збройними формуваннями відновленої Актом 30 червня 1941 р. Держави, підтвердженням чому свідчать наступні аргументи.

Розділ I Гаазької конвенції 1907 р. має назву «Про те, хто визнається воюючим» [116]. Стаття 1 цього Розділу вказує, що «воєнні закони, права та обов'язки застосовуються не лише до армії, а й до ополчення та добровольчих загонів, якщо вони відповідають наступним умовам:

- 1) на їх чолі перебуває особа, відповідальна за своїх підлеглих;
- 2) мають певні відзнаки, які чітко розрізняються здалеку;
- 3) відкрито носять зброю, та
- 4) дотримуються законів та звичаїв війни.

Ополчення або добровольчі загони у тих країнах, де вони утворюють армію або входять до її складу, розуміються під назвою армії» [116].

Українська повстанська армія у своїй структурі із моменту заснування мала Головнокомандувача та командирів підрозділів. У проекті дисциплінарного статуту УПА у розділі II у рамках ст. 12., 13, 14, 15 формулювалася субординаційна система підлеглості керівного складу та бійців УПА [212], де чітко визначалися особи, відповідальні за власних підлеглих, що відповідало пункту 1 Розділу I. Гаазької конвенції. А у розділі 4 проекту дисциплінарного статуту УПА подавалася субординаційна структура: ройовий, чотовий, сотенний, курінний, командир загону, командир групи. Головною відповідальною особою був Головнокомандувач УПА.

Відповідно пункту 2 Розділу I Гаазької конвенції 1907 р., в УПА характерним знаком був встановлений тризуб на військовому кашкеті специфічної форми – «мазепинці», який було видно здалеку. Проте в умовах партизанської боротьби далеко не завжди всі підрозділи УПА мали фізичну змогу отримати такі кашкети. Разом з тим, сама логіка збройного протистояння на кілька фронтів (проти нацистів, польських націоналістів, радянських партизанів та бійців НКВС, КДБ і Червоної армії тощо) не лише припускала, але й вимагала для бійців УПА застосування тих чи інших

вирізняючих ознак – металевих чи вишитих тризубів, жовто-блакитних стрічок, вишиваних сорочок та тому подібних елементів.

На початку 1944 р. наказом Головнокомандуючого УПА були уведені військові звання та «функційні відзнаки» для командирів та штабних працівників УПА. Єдина уніформа не вводилась, бо не існувало умов для її масового виготовлення. Проте робилися спроби її уніфікації [18, с. 14–16]. Водночас вояки УПА використовували головним чином німецьку, радянську та угорську військову трофейну форму, знімаючи з неї відзнаки, та споряджаючи таку форму саморобними пряжками з тризубцями та іншими відзнаками із національною символікою, що запобігало випадкам непорозумінь та сутичкам з причин прийняття за противника власних відділів [176]. Зрештою це відповідає нормам п. 2 Розділу I. Гаазької конвенції 1907 р.

У процесі бойової діяльності вояки УПА відкрито носили озброєння. До озброєння УПА інколи, дуже рідко, входили танки та важка артилерія, доволі поширеними були важкі кулемети, міномети та інші види озброєнь, які неможливо приховати під час військових дій. Але здебільшого на озброєнні УПА була стрілецька зброя [36]. Згідно з п. 3 Розділу I. Гаазької конвенції 1907 р. бійці УПА відкрито носили зброю, також й враховуючи постійну небезпеку нападу каральних підрозділів ворога в умовах партизанської війни.

Отже, при співставленні вимог Гаазької конвенції 1907 р. до визнання збройних відділів воюючою стороною, Українську Повстанську Армію слід визнати такою, що відповідає цим вимогам, та, відповідно, застосовувати до оцінки форм і методів її боротьби військові закони, права та обов'язки.

Склад УПА формувався головним чином за рахунок місцевого населення, а також переходу до її відділів червоноармійців та партизанів з інших збройних формувань. Епізодично командування УПА спільно із ОУН (б) організовували мобілізаційні заходи для поповнення особового складу відділів УПА. На добровільній основі до УПА потрапляла величезна кількість боєздатних чоловіків, які ховалися від репресій окупаційної влади та примусового вивезення на каторжні роботи до

Німеччини. Таким чином, УПА мала характер ополчення, яке набирало форми збройних відділів.

Це, безперечно, відповідає статті II Розділу I Гаазької конвенції 1907 р.: «Населення незайнятої території, яке при наближенні ворога добровільно візьме зброю з метою боротьби з військами, які вторгаються, і яке не мало часу влаштуватися згідно зі статтею I, визнається таким, що воює, якщо воно буде відкрито носити зброю та дотримуватиметься законів та звичаїв війни».

Відмінність була лише у тому, що УПА формувалася вже після вторгнення окупанта у процесі боротьби з геноцидом українського населення нацистським окупаційним режимом та у боротьбі за реалізацію права народів на самовизначення.

Проте, при захопленні у полон бійців УПА як нацистський, так і радянський тоталітарний режими не дотримувалися статті III Розділу I Гаазької конвенції 1907 р.: «Збройні сили воюючих сторін можуть складатися з тих, хто б'ється та не б'ється. У разі захоплення ворогом перші та другі користуються правами військовополонених» [116]. Нацистські каральні органи страчували бійців УПА, а радянські органи влади розглядали воюючих УПА як бандитів, «контрреволюціонерів» та засуджували за кримінальним законодавством як звичайних кримінальних злочинців [168, с. 35]. У свою чергу, спецслужби УПА, СБ ОУН (б), часто знищували представників ворожих спецслужб, втім зберігаючи життя полоненим червоноармійцям та відпускаючи їх після інтенсивної пропаганди щодо мети визвольної боротьби УПА – з метою популяризації цілей і завдань повстанської боротьби у радянській армії.

Норми міжнародного гуманітарного права передбачають, що партизанські сили можуть отримати статус «воюючої сторони», якщо вони відповідають таким умовам:

- контролюють певну територію держави, проти якої повстали;
- проголосили незалежність і їхня мета полягає у відділенні від держави;
- мають добре організовані збройні сили і починають війну проти уряду;
- сам уряд визнає їх воюючою стороною [20].

Боротьба ОУН і УПА відповідає усім цим вимогам, окрім останньої. Уряди країн, проти яких велися бойові дії українськими націоналістами, не визнавали їх воюючою стороною, звинувачуючи у бандитизмі, що було провідним елементом антиукраїнської пропаганди цих урядів. При такому підході з їхньої сторони визнання ОУН і УПА *де-юре* воюючою стороною ставало неможливим. Що стосується визнання *де-факто*, то таким, на нашу думку, може бути застосування частин і підрозділів регулярної армії (як німецької, так і радянської) проти *бандитів* (загалом боротьба з *бандитизмом* – це царина правоохоронних структур, а не Збройних сил держави).

Загалом ця остання, четверта вимога (визнання урядом, проти якого ведеться збройна боротьба) унеможлиблює визнання комбатантами повстанців проти режиму М. Каддафі в Лівії, антиасадівських сил в Сирії та ін. Своєрідною альтернативою в сучасних умовах може служити (і служить) міжнародне визнання інсургентів. На жаль, заявляючи про підтримку боротьби прибалтійських народів за державну незалежність, правлячі кола західних буржуазних держав не виявили тих же підходів в своїх оцінках збройної боротьби ОУН і УПА [167, с. 68].

Боротьба збройних формувань ОУН і УПА тісно пов'язана з діяльністю представницьких структур українських націоналістів, які діяли як в українських землях, так і на міжнародній політичній арені під час і після закінчення Другої світової війни. Їхня діяльність тривала з середини 1940-х рр. до набуття Україною незалежності, а найбільш активний період припадає на 1950-ті рр. У цій діяльності українські представницькі структури керувалися нормами міжнародного гуманітарного права, відстоюючи у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. правомірність визвольної боротьби в українських землях.

Женевська конвенція 1949 р. разом із додатковими документами поширює закони і звичаї війни на «конфлікти, які не мають міжнародного характеру», й тим самим узаконює бойові дії як засіб реалізації права народів на самовизначення, закріплені у Статуті ООН [196, с. 57–58], припускає підпорядкування збройних сил уряду (або владі), не визнаному державою-окупантом. В українських землях таким, не

визнаним СРСР, українським підпільним урядом стала Українська Головна Визвольна Рада, створена в 1944 р., якій підпорядковувалися у своїй боротьбі ОУН та УПА.

У 1945 р. Статут ООН у договірній формі закріпив (пункт 4 статті 2) принцип незастосування сили або загрози силою. Стаття 51 Статуту, з одного боку, визнала за державами «невід'ємне право» на самооборону, а з іншого – закріпила умови реалізації цього права в рамках нової універсальної системи колективної безпеки: визначила збройний напад як єдину підставу для самооборони, встановила обов'язок невідкладно повідомляти про заходи, вчинені в порядку самооборони, Раді Безпеки ООН, закріпила узгодження права на самооборону з повноваженнями Ради Безпеки ООН щодо підтримки міжнародного миру й безпеки.

Безпосередньою причиною появи в тексті Статуту ООН саме такої редакції статті 51 стала потреба визначити відносини між ООН та регіональними системами колективної безпеки, які утворилися напередодні ухвалення її Статуту [196;216]. Проте численні звернення УГВР та АБН до відповідних органів ООН про порушення СРСР як одним з засновників ООН згаданих норм щодо української визвольної боротьби Організацією Об'єднаних Націй були проігноровані.

У регламентації національно-визвольної боротьби норми міжнародного гуманітарного права одне з центральних місць відводять захисту цивільного населення [152, с. 91]. Збройні відділи українських націоналістів своїми бойовими діями проводили безпосередній захист цивільного населення в українських землях, що закладене в усіх програмних документах УПА [266]. Водночас у своєму протистоянні Армії Крайовій підрозділи УПА у поодиноких випадках скочувалися до карально-репресивних дій щодо польського населення. Це було відповіддю на аналогічні дії підрозділів польської Армії Крайової щодо українського населення. Остані дослідження вітчизняних істориків доводять, що під час широковідомої Волинської трагедії 1943 року жертви зі сторони мирного українського населення були цілком еквівалентними з жертвами польської національної меншини. Тут обома сторонами порушувалися норми міжнародного гуманітарного права, однак такого роду дії не були

закладені у концептуальні засади боротьби та у програмні настанови ворогуючих сторін.

Разом з тим у звітно-розпорядчих документах Служби Безпеки (СБ) ООН містяться розпорядження щодо форми звіту поліційно-виконавчого відділу СБ ООН про очищення контрольованих УПА територій від польського населення [277, с. 22–23]. Цю вказівку слід кваліфікувати як грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права.

IV-та Женевська конвенція про захист громадянських осіб під час війни (єдина з Женевських конвенцій 1949 р., де безпосередньо використовується термін «тероризм») у статті 33 містить положення, «загальне для території сторін у конфлікті та для окупованих територій», що забороняє «всілякі заходи залякування або терору».

Згадане положення, на думку М.О. Баймуратова [5, с. 53–62], доповнює загальне правило, згідно з яким сторони, що воюють, повинні гуманно поводитися з цивільним населенням сторони супротивника, яке перебуває у їхній владі (стаття 27).

Отже, жодні акти терору не можуть бути виправдані. Як вказує М.О. Баймуратов [5, с. 53–62], ці загальні правила доповнюють спеціальні заборони, наприклад, заборону на взяття заручників (ст. 34), а також на пограбування (ст. 33). До того ж ст. 75 Протоколу I забороняє насильство щодо будь-яких осіб, які перебувають під владою сторони супротивника і не користуються далі захистом, відповідно до інших положень. Цим заповнюються прогалини, які існують у Женевських конвенціях 1949 р. [155, с. 705].

Порушення положень про захист цивільного населення розцінюється як грубе порушення вказаної вище Конвенції або Протоколу I. Такі акти терору мають розглядатися як воєнний злочин. Особи, що підозрюються у скоєнні воєнних злочинів, підлягають суду тієї сторони, під владою якої вони перебувають. При цьому неважливо, йдеться про одну із сторін у конфлікті чи про будь-яку іншу державу-учасницю Конвенцій або Протоколу I. Виняток становлять ті випадки, коли дана влада визнає за доцільніше видати підозрюваного у скоєнні злочину іншій зацікавленій

державі-учасниці. Це зобов'язання переслідувати або видавати підозрюваного у злочині має дуже велике значення і є особливим аспектом універсальності механізму гуманітарного права [5, с. 56].

Цивільні особи, що перебувають під владою сторони супротивника, користуються захистом від насильства на основі сукупності ретельно розроблених положень, які мають застосовуватися повсюдно і за будь-яких обставин. Зокрема, їх вимоги неможливо обійти, зобразивши свої дії як репресії.

Положення МГП, які застосовуються під час внутрішніх збройних конфліктів, значно меншою мірою деталізовані, ніж положення, які застосовуються під час міжнародних конфліктів. Будь-який аналіз ситуацій з актами терору під час збройних конфліктів необхідно починати зі статті 3, загальної для всіх Женевських конвенцій. Незважаючи на стислість її формулювання, немає сумніву в тому, що під час внутрішніх збройних конфліктів будь-які акти терору, спрямовані проти осіб, що не брали участь у військових діях, абсолютно заборонені [5, с. 57].

Спираючись на загальне правило, за яким особи, що не беруть або більше не братимуть активної участі у воєнних діях, на погляд М.О. Баймуратова мають відчувати гуманне поводження, пункт 1-а статті 3 забороняє, серед іншого, «посягання на життя і фізичну недоторканість, зокрема всілякі види вбивства, каліцтва, жорстоке поводження, катування і мордування», а також «узяття заручників» (підпункт «в»). Отже, ст. 3 всіх Женевських конвенцій не залишає місця терористичним актам, спрямованим проти осіб, що перебувають під владою сторони противника, яка бере участь у конфлікті. Стаття 4 Протоколу II ще раз підтверджує вказану заборону та у багатьох відношеннях поширює і покращує систему захисту суб'єктів [5, с. 59].

Втім протягом Другої світової війни та у післявоєнний період ці норми порушувалися не лише польською Армією Крайовою (терор проти українського населення), а й українськими націоналістами (терор проти польського населення Волині) і найбільш масово радянською владою (депортація у віддалені регіони СРСР

представників цивільного населення Західної України, яких підозрювали у підтримці українського руху опору).

У той же час, Женевські конвенції датуються 1949 роком, а більшість порушень, приміром, та ж Волинська трагедія, – більш раннім часом. Застосовуючи загальний принцип, за яким закон зворотної сили не має, чи можемо ми кваліфікувати акції 1942-го і подальших (аж до прийняття Женевських конвенцій) років як «злочини проти людства» і «порушення міжнародного гуманітарного права»? Питання – в світлі доктрини інтемпорального права – більш ніж спірне [158, с. 60]. У цьому контексті слід зазначити, що за аналогією рішення Нюрберзького трибуналу (1945–1946 рр.) мали на меті кваліфікувати дії нацистського керівництва Німеччині, вчинені ним у 1933–1945 рр. Причому до числа головних військових злочинців, жорстко покараних у Нюрнберзі, потрапили й ті (приміром, А. Ріббентроп, Я. Шахт, Лей) підсудні, чия поведінка, на думку самих підсудних та їхніх адвокатів, не могла де-юре бути кваліфікована як протиправна – за нормами міжвоєнного міжнародного права.

Вкажемо, що проблеми з кваліфікацією насильницьких дій виникали в багатьох антитоталітарних рухах опору в Європі досліджуваного періоду [224, с. 5–12], оскільки практика передвоєнних міжнаціональних відносин в окупованих тоталітарними режимами землях створила підґрунтя для етнонаціональної напруги у багатьох регіонах Європи [253, с. 126–133]. Відтак міжнаціональні конфлікти європейських антитоталітарних рухів опору були типовою тенденцією визвольних змагань 1940-х рр. [154, с. 63].

У дослідженні І.І. Ільюшина [99, с. 108] ґрунтовно проаналізовано обставини створення у 1939 р. польської загальнодержавної підпільної організації Союзу збройної боротьби (СЗБ) та її діяльність в Західній Україні на етапі приєднання цього регіону до СРСР. В організаційно-територіальній структурі СЗБ Волинь і Східна Галичина впродовж 1939–1941 рр. становили т. зв. Обшар (регіон. – І.М.) № 3 з центром у Львові. Він поділявся на чотири військові округи: Львів (частина довоєнного Львівського воєводства на схід від демаркаційної лінії, тобто від р. Сан), Тернопіль,

Станіславів та Волинь. Округи, в свою чергу, були поділені на райони, які охоплювали міста з населенням понад 10 тисяч осіб, і повіти згідно з довоєнним адміністративно-територіальним поділом. Низовими підпільними структурами в районах і повітах були секції, що склалися з п'яток осіб, та взводи, котрі об'єднували кілька секцій. Кожний структурний підрозділ СЗБ мав власних керівників, а організація загалом – Головне командування, що розташовувалося у Варшаві, зі штабом та багатьма відділами (організаційним, фінансовим, розвідки та контррозвідки, інформації та пропаганди, зв'язку тощо). Така структура польського військового підпілля в Західній Україні зберігалася впродовж усієї війни. Окрім військового підпілля (СЗБ, з лютого 1942 р. – Армія Крайова), на окупованих територіях II Речі Посполитої діяло ще цивільне, зокрема, політичне, представництво польського емігрантського уряду чи т. зв. Делегатура уряду. В складі останньої нараховувалося близько 20 департаментів [99, с. 108].

Вважається, що в організаційному відношенні Союз збройної боротьби і АК також відповідали вимогам ст. 1 Гаазької конвенції 1907 р., проте відкритим питанням щодо визначення міжнародно-правової легітимності залишається діяльність Армії Крайової на території етнічних українських земель, проблемність кваліфікації якої доводиться наступними аргументами.

Архівні матеріали та свідчення дослідників констатують, що відділи польських підпільних збройних структур у своєму протистоянні з українцями вдавалися до терористичних акцій. Наприклад, після того, як відділами УПА була розбита польська база самооборони в с. Гута Степанська, її керівник В.Коханський із залишками своїх бійців відійшов у ліси в районі Сарни – Моквин, де сформував потужний загін чисельністю в 800 осіб. Польські партизани були озброєні станковими та ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, *знищуючи на своєму шляху всі українські села та загони УПА*. Здійснення наказів командуючих АК, так само, до речі, як і УПА, не завжди можна було

проконтролювати, а тому характер українсько-польської боротьби у багатьох випадках був дуже складним [99, с. 24].

Справу порозуміння між українцями та поляками ускладнювала поява закликів до радикального розв'язання української проблеми серед частини польських політиків. Ними все частіше використовувалося гасло «Українці за Збруч!». Така позиція була логічним продовженням міжвоєнної політики польських урядів щодо соціальної та політичної дискримінації українців, їхньої асиміляції, а також поступового витіснення за межі рідного краю. Не дивлячись на те, що помірковані польські політики, зокрема й еміграційного уряду, критикували такі підходи, в умовах загострення двосторонніх відносин у 1943–1944 рр. кількість такого роду закликів була масштабною [291, с. 18].

Укладення договору про польсько-радянський кордон у серпні 1945 р., а також посилення заходів радянської влади щодо переселень населення поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1945 р. всі підпільні структури АК на землях, що увійшли до складу УРСР, перестали існувати [99, с. 28].

Отже, й польський антитоталітарний рух періоду Другої світової війни не зміг позбавитись великодержавних шовіністичних засад власної антитоталітарної політики щодо західноукраїнських земель. Польський рух опору, хоча організаційно й відповідав нормам Гаазької конвенції 1907 р., порушував Женевські конвенції 1949 р., Статут ООН та фундаментальне загальновизнане право народів на самовизначення щодо українського народу.

У сусідній до Польщі Чехословаччині антитоталітарний рух розвивався із меншою долею радикалізму, ніж український чи польський. Однією з головних причин появи автономістського руху стало те, що офіційна ідеологія ЧСР не визнавала існування самостійного словацького народу. Конституція 1920 р. закріплювала концепцію «єдиної чехословацької нації» в державному ладі домюнхенської республіки та проголошувала її територію єдиним і неподільним цілим. Недостатній рівень чіткого визначення прав, місця і ролі Словаччини в політико-правовій, державно-конституційній системі держави, курс правлячих пражьких кіл на унітаризм і

централізм, масарико-бенешівська концепція «чехословакізму» та «єдиної чехословацької нації», низка інших проблем зробили, на думку І.О. Шніцер [294, с. 15–19], закономірним появу та швидкий розвиток автономістського руху в першій ЧСР.

Програмною метою політичної боротьби словаків у роки першої ЧСР була автономія. Однак це не означало, що вони відмовлялися від своєї національної держави в майбутньому. Тому така бажана в 1920–1930-х рр. автономія не стала кінцевою метою історичного розвитку словацького народу, а була лише одним з етапів його національно-визвольної боротьби за власну суверенну державу. Це в свою чергу неминуче вело до розпаду Чехословаччини і утворення 1 січня 1993 р. незалежної Словацької республіки [294, с. 15–19].

Якщо у визвольній боротьбі словаків на початковому етапі характерними були конституційно-правові парламентські заходи (це було можливим у відносно ліберально-демократичній Чехо-Словаччині міжвоєнного періоду), то Словаччина періоду Другої світової війни (під президентством монсеньйора Тісо) скотилася до союзу з нацистською Німеччиною та сумнівної зовнішньої і внутрішньої політики.

За підрахунками дослідників [56, с. 89] у антинацистському збройному русі опору тут брали участь до 30 000 чол., серед яких були й радянські партизани. Втім, словаки, подібно до багатьох інших східноєвропейських народів, після завершення Другої світової війни так і не змогли реалізувати право на самовизначення, деклароване системою міжнародно-правових норм.

У Естонії антибільшовицький рух тривав до середини 1950-х років, охопивши загалом протягом усього часу боротьби до 30000 чоловік [298]. Тут також складно кваліфікувати дії естонського антикомуністичного підпілля з точки зору «права Женеви». Жодні міжнародно-правові гарантії не допомогли естонському рухові опору реалізувати право на самовизначення у цей період.

Виразно партизанським був зброєний рух опору радянській владі у Латвії у 1944–1957 рр. [319, с. 12–20]. Втім, внаслідок «невтручання» міжнародного

співтовариства у «внутрішні» справи СРСР, латиський, а разом із ним і литовський («Лісові брати») антибільшовицькі рухи були придушені.

Принаймні, у Прибалтійських державах дії антикомуністичних партизанів у 1944 – сер. 1950-х рр. дістали оцінку національно-визвольної боротьби. Суспільна думка Естонії, Латвії та Литви далека від кваліфікації тих чи інших ексцесів у їхній діяльності як «військових злочинів» чи «порушень міжнародного гуманітарного права», хоча й тут, поза найменшим сумнівом, жертвами ставали окремі представники цивільного населення, особливо російської національності.

Боротьба білоруського антибільшовицького збройного руху опору у 1940-х–1950-х рр. не вивчалася радянськими білоруськими дослідниками та слабо вивчена сучасними науковцями Білорусі. Причина криється у сучасній офіційній білоруській політичній кон'юктурі, яка формує стереотип, що білоруського антибільшовицького руху не було взагалі – «мали місце лише одиничні ворожі прояви», які здійснювали «фашистські недобитки» [78]. Тут активно формується суспільна думка, що Білорусія – радянський партизанський край, а усі білоруські націоналісти – військові злочинці та посібники нацистів.

Сучасний білоруський дослідник С. Йорш [78] зазначає, що причиною виникнення білоруського збройного руху став терор радянської влади, примусова колективізація, розкуркулювання, репресії підозрюваних у співпраці із німцями, насильницькі мобілізації тощо. Подібно до інших антитоталітарних рухів, білоруські партизани розраховували на міжнародну підтримку, на підтримку Заходу. С. Йорш відзначає, що білоруське збройне підпілля було спрямоване виключно на здобуття незалежності та позиціонувало себе спільним антитоталітарним фронтом разом з литовським та українським рухами опору, оголошуючи головним фактором масовості білоруського спротиву саме радянський терор [78].

Білоруські підпілляники мали свої представницькі організації, політичні партії: Білоруський Національний Фронт, Білоруський Центральний (Народний) Фронт, Організацію білоруських націоналістів (голова – Ян Станкевич), Білоруську

Незалежницьку Партію та ін., мали свої друковані органи. Боротьба білоруського руху опору включала пропагандистські та силові збройні заходи. Радянські каральні органи знищували загони білоруських партизанів до середини 1950-х років [78].

Таким чином, протистояння більшовизму наприкінці Другої світової війни мало місце у всій Східній Європі та у Прибалтійських країнах. У боротьбі проти радянського тоталітаризму східноєвропейські та прибалтійські народи орієнтувалися на міжнародно-правову регламентацію права народів на самовизначення та розраховували на підтримку міжнародної спільноти.

З іншого боку, якщо застосувати «право Женеви» до кваліфікації дій польських, словацьких, естонських, латиських, литовських, білоруських та інших антикомуністичних підпільників, з великою мірою упевненості можна знайти формальні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Власне цим і займаються чисельні урядові та формально незалежні дослідницькі інституції РФ, як, приміром, фонд «Історична пам'ять» під керівництвом О. Дюкова.

Ми, з свого боку, визнаючи їхню формальну правоту – так, дії антикомуністичного підпілля підпадають під юрисдикцію *права Женеви*, маємо й певні застереження. По-перше, *право Женеви* датується 1949-м, а не, приміром, 1945-м роком. По-друге, що набагато важливіше, дії радянської влади в західних республіках і областях, приєднаних протягом 1939–1945 рр., теж були далекими від правомірної – з точки зору міжнародного права – поведінки. І не лише тому, що порушували фундаментальне право націй на самовизначення. Ставка на терор завжди була визначальною рисою радянської влади: гнили в тюрмах представники легальних «буржуазних» партій; антикомуністичні партизани оголошувалися військовими злочинцями, застосовувався принцип колективної відповідальності (заслання т.зв. ЧСІР-ів у віддалені місцевості Союзу РСР); створювалися псевдо-боївки нібито антикомуністичного руху опору, які грабували і знищували місцеве населення, тощо.

Vim vi repelere licet – цю максиму римського права ще ніхто не заперечив. Якщо йдеться про осуд (чи реабілітацію) того чи іншого збройного формування, а також

окремих його учасників, слід орієнтуватися не лише на т.зв. *право Женеви*, а й на конкретні умови протистояння 1940-х–50-х рр. Не можна оголошувати «злочином проти людяності» те, що постійно практикувала сторона звинувачення. Або – усе ж оголосити «злочином», і притягнути до відповідальності (чи, принаймні, поставити питання про її настання) обидві сторони. Приміром, на Нюрнберзькому процесі підсудним було висунуто звинувачення у нічим не виправданому бомбардуванні мирного населення англійського Ковентрі, радянського Ленінграда та інших міст антигітлерівської коаліції. Адвокати нацистських військових злочинців негайно нагадали про таке ж «варварське» американське бомбардування Дрездена; відтак вказане звинувачення негайно було зняте стороною обвинувачення.

Вважаємо, що боротьба збройних відділів ОУН і УПА відповідала міжнародно-правовим нормам, що регламентували форми і методи боротьби збройних сил, які реалізують право народів на самовизначення, та світовій, зокрема, східно- та центральноєвропейській практиці. Дана боротьба подекуди мала формальні ознаки міжнародно-правового делікту. Не в меншій мірі вказане зауваження стосується й опонента – Радянської держави. Загалом боротьба збройних відділів українського націоналістичного руху ОУН і УПА у 1940–1950-х рр. мала правомірний характер, оскільки була єдино можливим у конкретно-історичних умовах виявом національно-визвольного руху.

3.3. Міжнародно-правові особливості діяльності представницьких органів та міжнародних організацій українського націоналістичного руху

Середина ХХ століття ознаменувалася появою т.зв. *нового міжнародного права*. Український націоналістичний рух, в міру можливостей, брав участь у цьому процесі.

Збройні формування українських націоналістів, маючи чітку структуру та сувору дисципліну, стратегію і тактику боротьби, тривалий час не створювали офіційних репрезентаційних політичних органів, єдиного політичного центру. Створення єдиного політичного керівного органу мало консолідувати український національно-визвольний рух та закласти підвалини для розбудови вищих органів евентуальної державної влади.

Ще з часів визвольних змагань 1917–1920 рр. існував уряд УНР в екзилі. Проте, на думку Р. Шухевича [76, с. 156], він не мав підстав стати таким центром в конкретно-історичних умовах періоду Другої світової війни.

Вже у 1930-х роках екзильний уряд УНР не мав скільки-небудь помітного впливу на визвольну боротьбу в Україні, не впливав він і на ОУН обох фракцій і УПА у 1940–1950-х рр. Так само й Українське Державне Правління (гетьмана П. Скоропадського) було паралізоване репресіями і втратило змогу тією чи іншою мірою впливати на розвиток національно-визвольної боротьби.

Отже, склалася ситуація, коли попередні репрезентаційні органи не могли виконувати функції єдиного політичного центру української національно-визвольної боротьби. Виникла потреба у створенні принципово нового центру, для чого на початку 1944 р. утворилася комісія, що мала на меті у найкоротший термін підготувати Установчі збори.

У січні 1944 р., на виконання розпоряджень Головного командування УПА, Л. Шанковський очолив ініціативну комісію, яка встановила зв'язки з окремими представниками партій проукраїнської політичної орієнтації та непартійними діячами. Представники мельниківської організації ОУН не погодилися увійти до керівного

органу, створення якого планувалося. Установчі збори Української Головної Визвольної Ради (УГВР) відбулися 11–15.7.1944 р. біля с. Недільна на Самбірщині Львівської області під охороною відділів УПА. У зборах взяло участь 20 осіб, інші делегати (п'ятеро) погодилися прийняти мандати, але не змогли прибути. На зборах, якими керував Р. Волошин, було схвалено тимчасовий устрій, платформу та Універсал УГВР до українського народу. УГВР ухвалила демократичні засади державно-політичного життя і соціально-економічну програму майбутньої України [153, с. 566].

Тим самим утворення політичного представницького органу, який, згідно з програмними настановами [263, с. 85], ставив на меті керівництво визвольною боротьбою, мало стати юридичним фактом, що визначав український рух опору як рух, що має державне керівництво, побудоване на демократичних засадах, що керує цим рухом опору і представляє його на міжнародному дипломатичному рівні.

У міжнародному праві, яке є нормативною базою для реалізації права народів на самовизначення, вказано [123, с. 79], що головним елементом – не лише конституційно-політичним, а й правовим – у визначенні легітимності рухів опору є наявність над ними суверенного політичного керівництва чи просто суверенної влади. Лише коли рухи набувають рис, подібних на характерні особливості держави, вони отримують права воюючої сторони та визнання в якості нової влади [123, с. 79].

Такою легітимною владою для українського самостійницького руху стала Українська Головна Визвольна Рада. Її міжнародна легітимність базувалася на організованій боротьбі українського народу на власній території за самовизначення, самоуправління і державну незалежність, що відповідало нормам статуту ООН [196, с. 37].

УГВР була, згідно з політичною платформою [263, с. 108], тимчасовим парламентом – законодавчою установою, яка визначала особливості функціонування інших галузей влади – виконавчої і судової. Організоване визвольне підпілля діяло практично в усіх областях України; воно певний час мало під своєю юрисдикцією щонайменше третину території Західної України [101].

Великий збір УГВР постановив — місцем перебування політичного органу, який керуватиме збройною боротьбою, мають бути українські землі. Як підпільний уряд ця організація координувала дії частин УПА до самого початку 1950-х років. Важливою складовою її діяльності стало видання друкованих органів та заклики бойкотувати вибори до центральних та місцевих рад народних депутатів УРСР [177].

Водночас УГВР представляла український національно-визвольний рух на міжнародній арені. Вже наприкінці 1944 р. за кордон виїхала частина членів УГВР і створила Закордонне Представництво (ЗП УГВР).

Український дослідник визвольного руху Ю.І. Шаповал виявив архівні документи, що стосуються діяльності УГВР і «забутого президента» К.І. Осьмака. Так, у справі № 51279 (речові докази з обвинувачення Осьмака К.І., заарештованого 18 вересня 1944 р. радянськими спецорганами), що знаходиться в Державному архіві СБУ, є важливий документ під назвою «Єдине політичне керівництво Соборної України», в якому формулюються політичні цілі УГВР: «Свою боротьбу (...) УГВР прагне вести в союзі з усіма поневоленими народами Європи і Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність. Зокрема УГВР прагне до урегулювання і до мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі обопільного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу» [177].

Ще на початку 1944 р. представники визвольного підпілля, які діяли від імені ініціативної комісії УГВР, вели переговори та досягли певного порозуміння (взаємний ненапад на спільній території дій) з польським підпіллям (Армія Крайова) та урядовими і військовими представниками Румунії й Угорщини. Генеральний секретар закордонних справ М. Лебедь, до компетенції якого входили зовнішні зв'язки та інформаційна діяльність УГВР, у 1945 р. в Італії встановив зв'язки з країнами-союзниками по антигітлерівській коаліції. Уже на еміграції було розроблено та направлено міжнародним організаціям низку меморандумів, наприклад, на Мирову конференцію в Парижі (спільно з представником еміграційного уряду УНР) [261, с.

11], велася інтенсивна інформаційна діяльність (Українська Пресова Служба), була організована допомога рейдуючим за кордон УРСР відділам УПА та підтримувалися контакти з підпіллям в Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА.

Отже, створення та діяльність Української Головної Визвольної Ради у 1943–1950-х роках були зумовлені необхідністю відновлення державних органів влади після нацистських репресій проти уряду проголошеної Актом 30 червня 1941 р. Української держави у серпні–вересні 1941 р. Для виходу на міжнародну дипломатичну арену українському руху опору належало створити державні представницькі органи. Діяльність УГВР спрямовувалася на міжнародно-правову легітимацію боротьби ОУН і УПА та відповідала міжнародно-правовим нормам, що діяли у період, який досліджується.

Встановлення міжнародних контактів та репрезентація українського націоналістичного руху виходили за межі функцій УГВР. Будучи представницькою структурою, УГВР контактувала з представниками інших рухів опору та урядовими представниками різних країн. Проте реалізація концепції створення спільного антибільшовицького руху знайшла своє втілення у організації представників рухів опору міжнародного характеру.

В часи Другої світової війни та після її закінчення українські національно-патріотичні чинники поширили фронт боротьби проти більшовицького тоталітаризму, об'єднавши з цією метою національно-визвольні рухи з багатьох республік СРСР.

З цією метою скликано Першу Конференцію поневолених московським більшовизмом народів 21–22 листопада 1943 р. [122, с. 15–17], але остаточно процес набув свого організаційно-правового оформлення 16 квітня 1946 р., коли утворено Антибільшовицький блок народів (АБН) шляхом проведення Установчих Зборів уповноважених представників «...державно-політичних чинників та національно-визвольних центрів і організацій підбольшевицької Європи й Азії» [179, с. 38].

Пізніше, а саме 23 листопада 1947 р. це об'єднання інтегрувалося з однорідними міжнародними антибільшовицькими рухами – «Інтернаціоналом Свободи» та

Прометеївської Ліги Атлантийської Хартії – у Антибільшовицьку лігу визволення народів (АЛВН), яка продовжувала ті ж форми і методи боротьби, як і АБН. Водночас АБН вів незалежну від АЛВН діяльність [115, с. 85–87]. Ініціатором створення АБН виступила Організація Українських Націоналістів Самостійників-Державників (ОУН–СД), тобто ОУН фракція Бандери [122, с. 15–16]

Розглянемо програмні документи АБН з тим, щоб виділити основні принципи і мету його діяльності.

Об'єднавши представників визвольних рухів національних республік СРСР, АБН чітко визначив, проти чого він веде боротьбу. Більшовизм був визначений як об'єкт повалення. Причому програмні документи АБН чітко окреслюють ознаки більшовицького режиму, зокрема, наголошуючи на тому, що боротьба ведеться: “(...) проти тоталітаризму будь-яких видів (соціалізму, комунізму і ін.) у вигляді диктатури; мілітаризму та імперіалізму; національного поневолення; державно-політичних устроїв, насильно накинених народам; соціально-економічних відносин, що допускали експлуатацію людини людиною, духовно-культурного гніту, терору, злиднів і голоду народних мас” [122, с. 15–16].

Цілями АБН, згідно з програмними документами, є: «(...) демократія, суверенність і рівноправність всіх народів, визволення народів з-під влади загарбників, відновлення їх самостійних національних держав в етнографічних межах, (...) вільний вибір народами форм своїх державно-політичних устроїв і здійснення всіх демократичних прав і свобод окремої людини; вільний вибір народами форм соціально-економічних відносин в своїх державах; вільну духовно-культурну творчість і ін.» [59, с. 33].

Отже, метою діяльності АБН була боротьба з більшовизмом [59, с. 30–31]. У деклараціях АБН більшовизм визначається суспільно-політичною течією, яка спрямована на порушення прав людини, зокрема, і народів в цілому. На тлі порушення прав людини і народів, більшовизм у програмних документах АБН порівнюється з німецьким націонал-соціалізмом, підкреслюється предмет війни між більшовицьким

СРСР і нацистською Німеччиною – панування над народами на євразійському континенті. Але, враховуючи те, що нацистський режим у Німеччині перебував на стадії занепаду й уже відбувся переломний момент у німецько-радянській війні, основним об'єктом власного протистояння АБН визначив більшовицький режим в СРСР. Перемога антифашистської коаліції у Другій світовій війні призвела до нового співвідношення сил у світі. Внаслідок розгрому нацизму і фашизму зросли авторитет і вплив у міжнародній політиці Радянського Союзу, що перетворився у військовому відношенні на наддержаву.

Отже, предмет правовідносин між СРСР і АБН – право націй на самовизначення. Суб'єкти правовідносин – більшовицький режим в СРСР і Антибільшовицький блок народів в особі уповноважених статутними документами АБН представників національно-визвольних рухів на території СРСР та країн із більшовицьким режимом [147, с. 394].

Організаційно-правовою формою, згідно з Декларацією АБН [59, с. 30–37], АБН обрав добровільне міжнародне політичне об'єднання національно-визвольних рухів. У межах своєї компетенції щодо національно-визвольних рухів АБН визначив власну правомочність як координаційне об'єднання [98, с. 124–128]. АБН репрезентував національно-визвольні рухи членів об'єднання на міжнародній арені, здійснював загальну координацію антибільшовицької боротьби, самостійно займався антибільшовицькою пропагандою. Своєю діяльністю АБН вступав у правовідносини з Організацією Об'єднаних Націй. Тобто, основне поле діяльності цього об'єднання – міжнародні відносини, що регулюються нормами міжнародного права.

Після закінчення Другої світової війни у вересні 1945 р. перед світовим співтовариством з усією гостротою постала проблема міжнародної безпеки і запобігання збройним конфліктам засобами міжнародного регулювання. З цією метою 24 жовтня 1945 р. у м. Сан-Франциско провідні світові держави створили Організацію Об'єднаних Націй (ООН), яка у межах своєї компетенції була правомочна

затверджувати загальнообов'язкові норми міжнародного права щодо відносин між країнами, здійснення права народів на самовизначення, прав людини тощо.

У п. 2 ст. 1 розділу I (Мета і принципи) Статуту ООН закріплене право народів на самовизначення. Тут вказується, що однією з цілей ООН є розвиток дружних відносин між націями на основі поваги принципу рівноправ'я і самовизначення народів [196, с. 14]. У розділі XI Статуту вміщена Декларація щодо територій, які не мають самоврядування [196, с. 57–58]. Згідно з нею, члени ООН, які прийняли на себе зобов'язання з управління територіями, які не мають повного самоуправління, мають розвивати його, враховуючи належним чином політичні прагнення цих народів, та допомагати їм у прогресивному розвитку їхніх вільних політичних інститутів [196, с. 57–58].

Згодом на розвиток цього положення, Генеральна Асамблея ООН ухвалила дві резолюції [127, с. 58], у яких визначала перелік факторів повноти досягнення незалежності.

Дослідник механізмів реалізації права народів на самовизначення А. Кристеску [127, с. 58] звертає увагу на диспозицію у нормах цих резолюцій, де підхід до визначення міри незалежності здійснено за критеріями міжнародного статусу та внутрішнього самоуправління. Міжнародний статус, за визначенням А. Кристеску, має включати: 1) правомочність відповідальності у міжнародних відносинах; 2) можливість самостійного виконання вимог, що необхідні для прийняття в ООН; 3) правосуб'єктність у загальних міжнародних відносинах, до якої входять право встановлення безпосередніх відносин будь-якого характеру з іншими урядами та міжнародними установами та право укладати, підписувати і ратифікувати міжнародні акти; 4) правомочність і здатність здійснювати заходи національної оборони. Внутрішнє самоуправління включає: 1) форму правління – повна свобода народу відповідної території у виборі тієї форми правління, яку він бажає мати; 2) свободу від контролю або втручання уряду іншої держави у справи внутрішнього управління (законодавча, виконавча, судова гілки влади та адміністрація території); 3)

компетенцію і автономію у соціально-економічній галузі і у галузі культури [127, с. 58].

Радянський Союз як один із засновників і член ООН також брав участь у розробці, підписанні та імплементації цих норм [213, с. 114], але останні не знайшли свого втілення у внутрішній політиці комуністичної держави. Саме тому АБН у своїх документах намагався відстоювати втілення цих норм у дійсність на території національних республік Союзу РСР та держав з комуністичними режимами.

У Меморандумі, що був спеціально складений на Мірову Конференцію в Парижі у 1946 р. [179, с. 38–45], АБН, спираючись на вказані норми, наголошує на грубому і цілковитому порушенні Радянським Союзом норм і принципів, закладених у Статуті ООН, які мають імперативну силу для її країн-засновниць.

Найголовнішим порушенням уряду СРСР, що випливає із документів АБН кінця 1940-х – початку 1950-х рр., стало «(...) насильне зламання права народів на самовизначення та прав людини» [179, с. 44]. Президія АБН, наголошуючи у своїх декларативних документах на систематичному порушенні урядом СРСР статутних норм ООН, вимагала від цієї міжнародної організації втручання у внутрішні справи СРСР з метою здійснення народами, які населяли СРСР, права націй на самовизначення [191, с. 62].

З свого боку, Антибільшовицький блок заявляв про повне визнання норм і принципів ООН, наголошуючи на постійній боротьбі репрезентованих блоком визвольних рухів проти тоталітарних режимів.

Заперечення будь-яких зв'язків з нацистсько-фашистськими режимами у документах АБН супроводжувалося свідомим замовчуванням Акту відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р., де представники українського націоналістичного руху заявили про можливість співпраці з нацистською Німеччиною у боротьбі з більшовизмом [179, с. 39]. Виходячи з цього, тезу відсутності зв'язків національно-визвольних рухів, презентованих АБН, з державами «осі Берлін – Рим – Токіо», слід вважати популізмом.

Спираючись на норми ООН щодо права націй на самовизначення, АБН вимагав від держав-членів ООН визнати національно-визвольні антибільшовицькі рухи воюючими арміями [155, с. 705]. Головний акцент у цій вимозі ставився на національно-визвольній боротьбі Української Повстанської Армії (УПА) як на найбільш потужного суб'єкта боротьби проти більшовицького режиму в СРСР [91, с. 94–98].

У своїх аргументах за надання УПА легітимного статусу АБН апелював до міжнародних нормативно-правових актів, що визначали статус воюючої армії. Зокрема, зверталася увага на п. 1 і 2 § 1 Гаазької конвенції ведення війни від 18 жовтня 1907 р. [27, с. 216], де визначалися критерії воюючої армії.

Головна умова Конвенції 1907 р. – належність до однієї з воюючих сторін [27, с. 216], тобто до військового формування воюючої держави. Відновлена Актом 30.VI. 1941 р. Українська Держава не встигла набути повноцінного міжнародного визнання з причини майже негальної ліквідації її органів гітлерівським окупаційним режимом. Саме тому АБН вимагав від ООН визнання представницьких центрів антибільшовицьких рухів тимчасовими урядами і парламентами, з перспективою наданням їм права вступу в ООН [179, с. 43].

Ці центри не були визнані, відповідно не набула статусу воюючої армії УПА. Таким чином ООН порушила власні норми, що містяться у резолюціях, прийнятих Генеральною Асамблеєю, де чітко закріплено, що слід визнавати законним характер боротьби народів за здійснення права на самовизначення та незалежність, яку народи ведуть усіма наявними у них засобами [127, с. 11–12].

СРСР офіційно не заперечував право народів на самовизначення [121], але на практиці придушував намагання його реалізації на власній території.

Для того, щоб здійснити це право, Антибільшовицький блок народів, спираючись на норми і принципи, задекларовані у розділі XI статуту ООН про сприяння розвиткові вільних політичних інститутів, право народів на самовизначення, принципи демократії тощо, вимагав від ООН створити спеціальну комісію для

проведення чесних і прозорих виборів у Радянському Союзі [179, с. 42]. Ця вимога АБН не була задоволена з боку ООН, як і всі інші. Причина – блокування цих питань в ООН з боку СРСР, що входив до Ради Безпеки ООН на правах постійного члена, з правом вето. Як відомо, усі рішення, що приймаються Радою Безпеки ООН у формі резолюцій чи будь-якій іншій формі, мають прийматися одностайно її постійними членами.

Для об'єктивного розгляду питань про національне самовизначення народів АБН вимагав виключити зі складу ООН СРСР як антидемократичну, тоталітарну, імперіалістичну та агресивну країну. Такі самі вимоги АБН висував й щодо інших держав з більшовицькими режимами [179, с. 43–44]. На заміну усуненим АБН пропонував представників центрів національно-визвольних рухів, що входили до складу Антибільшовицького блоку. У цьому ж контексті до ООН висувалися вимоги порушити міжнародний судовий процес над представниками більшовицького режиму на зразок Нюрнберзького процесу над нацистами, ліквідувати СРСР як державне утворення, а на його місці створити держави у етнографічних межах їх народів [179, с. 43–44]. Запорукою стабільності і миру на континенті АБН вбачав створення міждержавного об'єднання незалежних держав, тісну взаємодопомогу, політичну, соціально-економічну і культурну співпрацю цих держав [179, с. 39], на зразок сучасної СНД.

Аналізуючи основні напрями діяльності Антибільшовицького блоку народів у 1946 – 1950-х роках, відзначимо, що основна діяльність АБН зосереджувалася на здійсненні права на самовизначення народами у складі СРСР та у державах з комуністичними режимами. Діяльність АБН у цьому напрямі спиралася на чинні на той час міжнародно-правові норми. АБН намагався застосувати міжнародно-правові норми і звичаї до пояснення характеру збройної боротьби УПА в українських землях.

На підставі цього слід визнати, що Антибільшовицький блок народів у середині ХХ століття виступав правозахисним чинником у змаганнях за українську державність, за демократичні цінності та верховенство права у цілому світі.

Водночас й інші антикомуністичні рухи намагалися створити спільний фронт боротьби з червоним тоталітаризмом.

Після закінчення Другої світової війни залишки російського антибільшовицького руху, опинившись за кордоном, продовжували ідеологічне протистояння з СРСР. Російські емігранти пропагували на Заході ідею зміни суспільно-політичного ладу в СРСР, але не кордонів колишньої Російської імперії [2, с. 42]. Для цього був створений антибільшовицький представницький орган російських емігрантів «Совет Освобождения Народов России» [190, с. 265], який намагався репрезентувати увесь антибільшовицький рух, представляючи боротьбу за незалежність неросійських народів (зокрема, українського) як лише протибільшовицьку боротьбу, боротьбу за зміну режиму в СРСР із збереженням дореволюційних російських кордонів [190, с. 265]. Цю організацію очолив А.Ф. Керенський, і вона мала певні успіхи у США.

У зв'язку з цією діяльністю російських емігрантів Закордонні Частини ОУН опублікували спеціальний комунікат [198, с. 334–337], в якому звернули увагу на ідеологічну доктрину російського руху опору – великодержавний шовінізм, застерігаючи від співпраці з цим рухом. В жовтні 1951 р. в публікації резолюцій Третьої конференції ЗЧ ОУН (квітень 1951 р.) вміщено аналітичну статтю [190, с. 264–277], в якій детально розглядається діяльність російських рухів опору і визначено основні напрями діяльності ЗЧ ОУН в цьому контексті. Український націоналістичний рух у цьому документі виразив готовність до співпраці із російським антитоталітарним рухом [156, с. 40], проте на засадах концепції створення незалежних держав на території СРСР у власних етнічних кордонах.

В подальші роки представницькі органи українського і російського антикомуністичних рухів опору продовжували взаємне протистояння. Лідери українського націоналістичного руху намагалися викрити небезпечність російського великодержавного шовінізму, підкреслюючи його природну протилежність ідеології українського націоналістичного руху [156, с.38].

Навіть після краху комуністичного режиму в СРСР взаємне протистояння не завершилося, навіть в науковій сфері. Як в Росії [192, с. 128–154], так і в Україні [295, с. 147] з'являються дослідження, тенденційні та упереджені щодо спрямованості українського та російського антибільшовицьких рухів. Це негативно відбивається на суспільній думці у суспільствах обох держав.

То ж російська і українська представницькі організації антибільшовицької боротьби не знайшли ґрунту для співпраці, навіть маючи спільного ворога (тоталітаризм СРСР), а продовжували взаємне протистояння. Причина – концептуальна протилежність політичних доктрин щодо реалізації права народів на самовизначення. Колишні білогвардійські лідери та їх політичні спадкоємці сповідували шовіністичні погляди, очоливши боротьбу за відродження кордонів і порядків Російської імперії. Ця позиція автоматично виключала компроміс і співпрацю з українським націоналістичним рухом в особі його представницьких органів.

Антикомуністичний Центр Визвольного Руху Народів Росії (Антикоммунистический Центр Освободительного Движения Народов России (АЦОДНР)) створено як загальний закордонний центр із метою об'єднання «власівських» організацій – емігрантських утворень представників колишньої «Российской Освободительной Армии» (РОА) генерала А.А. Власова, що воювала у складі вермахту.

У Декларації АЦОДНР, прийнятій 4-м пленумом 22 серпня 1948 р., відзначалося: «Будучи надпартійним політичним центром Визвольного Руху на його сучасному історичному етапі, АЦОДНР закладає в основу всієї своєї діяльності 14 пунктів «Маніфесту» 1944 року, у яких цей рух із граничною ясністю сформулював, як вони вважали, заповітні сподівання народів Росії» [2, с. 51]. Розглядаючи себе як ідейного спадкоємця «власівського» руху завершального періоду Другої світової війни й прямого спадкоємця «Комітету визволення народів Росії» – КОНР, АЦОДНР урочисто зобов'язався зберігати традиції російського антибільшовицького руху у всій чистоті й

неухильно боротися за здійснення 14 пунктів «Маніфесту». Головними черговими завданнями АЦОНДР були визначені:

1. Формування ідеологічних, політичних і тактичних основ антибільшовицького Руху;
2. Пропаганда основних ідей руху і його завдань у боротьбі з комунізмом перед світовою громадськістю;
3. Організація сил руху і приведення їх у бойову готовність.

Головними діячами АЦОНДР стали Я. Письменний, ідейний прихильник Маніфесту; Н. Мельников, що був водночас членом Правління Центрального Представництва Російської Еміграції в американській зоні Німеччини (ЦПРЭ); А. Михайловський, також член ЦПРЭ; В. Яновський; Ю. Мейєр [278, с. 129]. Спроба об'єднання різношерстних антикомуністичних сил під великодержавним прапором не вдалася, й АЦОНДР незабаром розпався.

Отже, представницькі органи і міжнародні організації російського антибільшовицького руху не визнали фундаментального невід'ємного права народів на самовизначення та не змогли розгорнути широкомасштабного руху опору радянській тоталітарній системі. Вони не отримали скільки-небудь відчутної міжнародної підтримки, передусім з боку антибільшовицьких організацій інших народів, які входили до складу СРСР.

Важливим напрямом боротьби із радянським тоталітаризмом стала діяльність демократичних суспільно-політичних рухів Чехословаччини. Антитоталітарні політичні течії у Чехословаччині діяли у рамках Національного фронту – міжпартійного представницького об'єднання. Втім ці організації не стали новою організаційною формою збройного руху опору, як українська УГВР та АБН.

Ю.М. Терешко [255, с. 10] висвітлив вузлові питання боротьби політичних партій і громадських організацій у рамках Національного фронту за побудову самобутнього народно-демократичного режиму в ЧСР, який би поєднував довоєнні гуманістичні традиції, зокрема доктрину «масариківського гуманізму», та, з врахуванням підсумків

Другої світової війни, реалізував концепцію чехословацького «специфічного шляху до соціалізму», проголошену К.Готвальдом у Кошицькій урядовій програмі 5 квітня 1945 р. Діяльність цих рухів була спрямована на протистояння тоталітарним формам правління у ЧСР (ЧССР) у 1940-х–1950-х роках. Зовнішньополітична пропаганда Національного фронту, подібно до українських антикомуністичних організацій, апелювала до міжнародного законодавства щодо права народів на самовизначення, на що комуністичний уряд ЧСР (ЧССР) відповідав репресіями. Характерною ознакою чехословацького тоталітарного режиму радянського зразка, на думку Ю.М. Терешка, стала хвиля масових репресій 1948–1954 рр., жертвами яких стали понад 100 000 чоловік. Сила інерції у керівництві Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) виявилася настільки великою, що навіть після закритої доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС і розстрілу Л. Берії, у ЧССР продовжувалася кампанія політичного терору, спрямована проти т. зв. *ворогів народу і саботажників*.

Внаслідок широкомасштабних репресій Національний фронт, будучи з 1945 по 1948 рр. основою народно-демократичного режиму ЧСР, дієздатною політичною організацією, в рамках якої узгоджувались інтереси різних за ідеологічною спрямованістю політичних сил, після лютневої кризи 1948 р., перетворився на ширму тоталітарного режиму радянського зразка [255, с. 12].

Отже, чехословацький антитоталітарний рух сер. 1940-х–1950-х рр. не зміг розвинутися до чітко оформлених організаційних структур, які б репрезентували його на міжнародній арені. Спроба консолідації антитоталітарних демократичних сил у рамках Національного фронту не витримала репресивно-карального тиску комуністичного тоталітаризму і не розвинулася у більш широкі форми протистояння.

Тим самим український націоналістичний рух, репрезентований АБН, залишався поодиноким фактором не-урядового міжнародного спротиву радянському тоталітаризму і порушенням права народів Союзу РСР на самовизначення. Організації з тими ж, що й у АБН, декларованими цілями, такі як АЦОДНР чи Чехословацький Національний фронт, виявилися неготовими до тривалої повномасштабної боротьби.

Висновки до розділу 3

Український націоналістичний рух, починаючи від утворення УГВР влітку 1943 р., набув антитоталітарного характеру й будувався на демократичних засадах. Ці концептуальні підходи поширювалися й на питання міжнародних відносин та міжнародного права.

Разом з тим, у процесі збройного протистояння шовіністичним рухам (польська АК) українські націоналісти протягом 1943–1946 рр. удавалися до актів терору щодо польського цивільного населення, грубо порушуючи норми міжнародного гуманітарного права. Тероризм ОУН і УПА проти польського народу у Західній Україні не був визначений програмними документами вказаних інституцій, не було його й у концептуальних засадах боротьби. Він мав здебільшо ситуативний характер, головним чином у вигляді відплатних акцій щодо терору польської Армії Крайової проти українського цивільного населення.

Гене́за доктринальних засад міжнародно-правового регулювання визвольних змагань на заключному етапі Другої світової війни призвела до формування двох напрямків регламентації: 1) право народів на самовизначення та його регламентація; 2) міжнародні норми гуманітарного права щодо ведення безпосередньої збройної боротьби.

Головний політичний опонент українських націоналістів – Радянський Союз – визнав та імплементував дані норми у національне законодавство, а у деяких випадках і брав безпосередню участь у розробці цих норм. Проте на практиці Москва вважала їх необов'язковими для себе й не дотримувалася у внутрішній політиці.

Міжнародно-правова регламентація права націй на самовизначення і допустимих з точки зору міжнародного права форм національно-визвольної боротьби для українського націоналістичного руху (як і для інших аналогічних рухів в СРСР та державах комуністичного блоку) на практиці виявилася недієвою. Міжнародна обстановка кінця 1940-х – сер. 50-х рр. минулого століття, зокрема й відверте

небажання ООН конфронтувати з могутнім СРСР, не дозволили українським націоналістам мирним демократичним шляхом реалізувати ці норми. Це, в свою чергу, зумовило збройні форми боротьби за реалізацію державницької концепції.

Незважаючи на вказане, політико-правова концепція та програма боротьби українських націоналістів на заключному етапі Другої світової війни і по її завершенні цілком орієнтувалася на міжнародні норми та постійно апелювала до них у процесі формування концептуальних основ боротьби.

Збройні формування ОУН і УПА створювалися згідно з нормами міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції 1907 р. Підрозділи Української повстанської армії у своїй організаційній формі мали всі атрибути та ознаки, які визначає згадана конвенція для визнання сторони воюючою.

Боротьба збройних відділів українських націоналістів проходила здебільшого із дотриманням Гаазької конвенції 1907 р., норм Статуту ООН та Женевських конвенцій 1949 р. Після 1945 р. захисні дії збройних формувань українського націоналістичного руху зосередилися проти карально-репресивних органів радянського тоталітарного режиму в українських землях. Така ситуація була характерною й для більшості центрально та східноєвропейських народів, включаючи й прибалтійські держави. Тут збройні рухи опору намагалися реалізувати право народів на самовизначення у протистоянні комуністичним тоталітарним режимам формами і методами, близькими до форм і методів, застосовуваних ОУН і УПА.

У процесі реалізації права народів на самовизначення для репрезентації антитоталітарного руху на міжнародній політичній арені українські націоналісти створили власні представницькі органи (УГВР) та міжнародне об'єднання антитоталітарних рухів (АБН). Ці організації створювалися на засадах чинних міжнародних норм, з метою реалізації права народів на самовизначення не лише українським націоналістичним рухом, а й іншими народами, що на той час перебували у складі СРСР. Діяльність вказаних організацій орієнтувалася на тісну співпрацю із міжнародними правозахисними організаціями, зокрема ООН.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у комплексному вирішенні проблеми правової кваліфікації дій українських націоналістичних структур у їхньому протистоянні тоталітарним режимам 1920-х – 1950-х рр. Основні результати дослідження, найбільш значимі його положення та пропозиції з удосконалення національного законодавства щодо визначення правового статусу учасників анти-тоталітарної збройної боротьби, зводяться до таких висновків.

1. Проведення науково-теоретичного аналізу понятійно-категоріального апарату дисертаційного дослідження, з урахуванням міждисциплінарності методології роботи, засвідчило, що цей понятійно-категоріальний апарат вимагає удосконалення. Зокрема, такі терміни, як “право націй на самовизначення”, “український націоналізм”, “колабораціонізм”, “патріотизм”, “великодержавний націоналізм” тощо по-різному трактуються представниками різних наукових шкіл. Ці розбіжності пояснюються передусім ціннісними підходами: національною ідеєю; інтересами класової боротьби пролетаріату; ліберальними поглядами та ін., що їх сповідують ті чи інші політики й науковці. У дисертації запропоновано авторське визначення таких понять і категорій, як: “український націоналізм”, “український націоналістичний рух”, “тоталітаризм”, “колабораціонізм”, “суверенітет”.

2. Вивчення характерних особливостей наукових напрямів дослідження історико-правових проблем боротьби українських націоналістів показало, що у наукових розробках історико-правові аспекти боротьби українських націоналістів представлені поодинокими спробами звернутися до нормативно-правових аспектів боротьби українського руху Опору. Зберігається недостатня ступінь розробки даної проблеми як в Україні, так і за кордоном. Водночас велика група науковців вивчала проблеми боротьби УВО, ОУН обох фракцій, УПА, УГВР, АБН, досліджуючи головним чином історичні аспекти (фактологію). Ці роботи складають важливий доробок з проблеми,

оскільки в них аналізується фактичний перебіг подій боротьби українських націоналістів. Наукові підходи у цих концепціях є неоднозначними, інколи суперечливими, що зумовлене відсутністю єдиної об'єктивної оцінки характеру боротьби.

3. Встановлено, що джерельна база дослідження об'єднує архівні матеріали, виявлені та введені до наукового обігу дисертантом; опубліковані матеріали зі збірників документів радянського, польського, німецького, українського та ін. походження; мемуарну літературу різного походження; пресу міжвоєнної, воєнної та повоєнної доби. Найбільшу достовірність мають матеріали першої групи. Методологія дослідження базується на неупередженому і всебічному аналізі схарактеризованих джерел та літератури, для чого дисертант залучив комплекс загальнонаукових та спеціально-правових методів, що й склали методологічну основу дослідження.

4. При аналізі нормативно-правової регламентації та безпосередньої практики протистояння українських націоналістів великодержавним шовіністичним режимам встановлено, що у національних законодавчих актах країн-загарбників були чітко регламентовані політичні, соціально-економічні та культурно-гуманітарні права українського та ін. народів та порядок їх забезпечення режимами країн; це було обов'язковою умовою міжнародного режиму анексії цих територій, зафіксованою у міжнародних документах. Проте великодержавна шовіністична концепція правління цих режимів на практиці реалізовувалася ігноруванням політико-правового статусу українського народу у складі країн-окупантів, порушуючи увесь комплекс прав національних меншин. У зв'язку з цим в українських землях у міжвоєнний період розгорнулося широкомасштабне протистояння українського націоналістичного руху, репрезентованого УВО і ОУН, із владою Польщі, Угорщини (з кін. 1938 р.) та Румунії.

5. Дослідження історико-правових аспектів спроби реалізації української державницької концепції в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) показало, що на початку Другої світової війни в ході здійснення державотворчої програми український націоналістичний рух розпочав збройну боротьбу із тоталітарним

режимом СРСР. Оскільки потенціал репресивно-каральної системи СРСР набагато перевищував ресурсні можливості ООН, остання, згідно з тогочасною міжнародною військово-політичною практикою, первісно вступила у партнерські відносини із спеціалізованими службами гітлерівської Німеччини. Українські націоналісти, обстоюючи ідею незалежних суверенних держав у рамках етнічних територій, вдалися до спроби реалізації права народів на самовизначення в умовах початку нацистської окупації України. Проголошення Акту відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.) уже за кілька днів було категорично відкинуто нацистами. У свою чергу, український націоналістичний рух перейшов до розгортання широкомасштабної військово-політичної кампанії проти німецького окупаційного режиму, відмовившись від продовження співпраці і перейшовши до збройного опору окупантам.

6. Вивчення характерних особливостей протистояння українських націоналістів тоталітарному режиму СРСР у контексті практичної реалізації права народів на самовизначення, приводить до висновку, що боротьба українського націоналістичного руху з антидемократичним тоталітарним режимом СРСР носила найбільш тривалий і гострий характер. Виявлено, що основним предметом протистояння українських націоналістів та режиму СРСР було формально регламентоване у радянському конституційному законодавстві право народів на самовизначення. Водночас радянська правозастосовна практика однозначно виключала можливість реального здійснення цього права. Вимогу права народів на самовизначення, висунуту українськими націоналістами, радянська влада кваліфікувала як особливо небезпечну терористичну діяльність, що загрожувала суспільно-політичному ладу в країні. Тим самим боротьба українського націоналістичного руху мала правозастосовний характер – у контексті реалізації права народів на самовизначення, регламентованого Основним законом СРСР, що дає підстави вважати боротьбу ООН і УПА з тоталітарним режимом СРСР правомірною.

7. Розгляд паралелі розвитку доктринальних засад міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби та концептуальних основ українського

націоналістичного руху дав можливість прийти до висновку, що концептуальні основи боротьби українського націоналістичного руху узгоджувалися в часі з доктринальними засадами міжнародно-правової регламентації національно-визвольної боротьби. Еволюція норм міжнародного права у першій половині ХХ ст. визначила два основних напрями регулювання національно-визвольної боротьби: 1) нормативне міжнародно-правове визнання права народів на самовизначення та 2) міжнародне гуманітарне право щодо форм і методів ведення визвольної боротьби як засобу реалізації права народів на самовизначення. Проте у зв'язку з невідомістю міжнародних інституцій (передусім ООН) щодо українського питання, незацікавленістю міжнародної спільноти у реалізації права народів на самовизначення у період, що досліджувався, український націоналістичний рух розгорнув збройну боротьбу за відновлення національної державності.

8. Дослідження протистояння збройних формувань українських націоналістів антидемократичним режимам у міжнародно-правовому полі показало, що збройний опір здійснювався підпільними структурами ОУН і збройними формуваннями УПА, які створювалися згідно з нормами Гаазької конвенції 1907 р., та вели збройну боротьбу згідно з Женевськими конвенціями 1949 р. та нормами Статуту ООН. Після закінчення Другої світової війни ОУН і УПА протистояли карально-репресивним органам радянської влади, що проводили масові репресії у західноукраїнських землях, знищуючи також осередки націоналістичного підпілля по всій Україні. Боротьба національно-визвольних рухів Центральної і Східної Європи носила характер, подібний до характеру боротьби українських націоналістів. Отже, у процесі аналізу міжнародно-правових особливостей боротьби збройних формувань українських націоналістів з тоталітарними режимами встановлено, що у міжнародно-правовому полі боротьба ОУН і УПА мала спільний для антитоталітарних рухів (АК, «лісові брати» в Прибалтиці тощо) й у цілому правомірний характер.

9. Аналіз міжнародно-правових аспектів діяльності представницьких органів та міжнародних організацій українського націоналістичного руху дає підстави для

висновку, що у процесі реалізації права народів на самовизначення для репрезентації на міжнародній політичній арені українські націоналісти створили власні представницькі органи – Українську Головну Визвольну Раду та міжнародне об'єднання антитоталітарних рухів Антибільшовицький блок народів. Ці організації створювалися на засадах чинних на той історичний час міжнародних норм, з метою реалізації права на самовизначення не лише українським народом, а й іншими народами, що на той час перебували у складі СРСР. Діяльність цих організацій орієнтувалася на тісну співпрацю із міжнародними правозахисними організаціями, зокрема ООН.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х рр. намагався реалізувати право народів на самовизначення, апелюючи до національного законодавства країн, у складі яких перебували українські землі та до норм міжнародного права, в цілому носив правомірний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт 30 червня 1941 року // Національні процеси в Україні: історія і сучасність / За ред. В. Панібудьласки. – К: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с. – С. 304.
2. Андреева Е.А. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение [Текст] / Е.А. Андреева. – М.: Странник, 1993. – 96 с.
3. Антибольшевицький Бльок Народів [Текст]: зб. документів 1941–1956 рр. – [б. м.]: Видання ЗЧ ОУН., 1956. – 149 с. (Бібліотека українського Підпільника ; ч. 4).
4. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.
5. Баймуратов М.О. Тероризм у міжнародному гуманітарному праві / М.О. Баймуратов, С.В. Максименко // Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ. 2000. – Вип. 8. – С. 53–62.
6. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетерчак М. История государства и права Польши. – М: Юрид лит., 1980. – 560 с.
7. Беляков С.С. Идеология усташского движения как историческая форма хорватского этнического национализма (1929–1945 гг.). Дис... канд. истор. наук: 07.00.03. – Екатеринбург, 2006. – 297 с.
8. Беляєв М., Рудницький В. Під чужими прапорами. – К.: Радянський письменник, 1956. – 245 с.
9. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – Кн. 2. – К. : Либідь, 1994 – 428 с.
10. Бойко О.Д. Історія України [Текст]: Посібник для студ. вищих навч. закладів / О.Д. Бойко. – К : Видав. центр «Академія», 1999. – 568 с.
11. Бондаренко К.П. До питання про національну політику Організації Українських Націоналістів на початку німецько-радянської війни // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 93–95.

12. Борець Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948) [Текст] / Ю. Борець. – К. : Наук. думка, 1993. – 304 с.
13. Борзенков А.С. Международно-правовой статус партизан. История и современность. Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.10. – К., 1988. – 16 с.
14. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: [спогади] / Т. Бульба-Боровець. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 166 с.
15. Вассиян Ю.І. До головних засад націоналізму // Розбудова Нації – Ч. 2. – 1928. – лютий
16. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї» – Торонто: «Новий Шлях», 1991. – 206 с.
17. Вершигора П.П. Рейд на Сан и Вислу [Текст] / П.П. Вершигора. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 248 с.
18. Веденєєв Д.В. «Форма УПА: неизвестный проект» // Однострій. – № 4. – 2001. – С. 15–16.
19. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-і роки / Національна академія Служби безпеки України; Український ін-т військової історії. – К. : К.І.С., 2006. – 568 с.
20. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Національна академія Служби безпеки України; Український ін-т воєнної історії. — К.: Генеза, 2006. — 408 с.
21. Визвольна боротьба України. Власов про Український Повстанський Рух. – Листівка, оригінал (особиста колекція автора).
22. Виздрік В.С. Військово-патріотична діяльність УВО-ОУН серед української молоді Галичини (1920–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» – Л., 2004. – 18 с.

23. Віднянський С.В. Україна та «українське питання» в політиці Чехословаччини // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://litopys.narod.ru/ukrxx/zmist.htm>

24. Відозва Проводу українських націоналістів з нагоди смерті полк. Є. Коновальця // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с. – С. 17–19.

25. Відозва ЦК КПЗУ до трудящих з закликом боротися за возз'єднання Західної України з Радянською Україною // Національні процеси в Україні / Під ред. проф. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. II. – С. 43–45.

26. Вірник Д.Ф., Сікора В.Д. Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. – К.: Видавництво політичної літератури, 1968. – 228 с.

27. Вітошинський Б. Питання тероризму і визвольної боротьби в міжнародному праві // Вісник: VISNYK the HERALD. – 1986. – Ч. 4. – С. 214–224.

28. Войнаровський А.В. СРСР і польський рух Опору в 1945–1947 рр.// Матеріали міжнародної наукової конференції «Боротьба народів Центральної і Східної Європи в ХХ ст. з тоталітарними режимами». – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2005. – 201 с. – С. 177–187.

29. В'ятрович В.М. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича ; Інститут народознавства. – Л., 2003. – 16 с.

30. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Л.: Світ, 1998.– 428 с.

31. Гловацький І.Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Кафедра історії та теорії держави і права. – Л.: Тріада плюс, 2003. — 346с.

32. Гордасевич Г.Л. Степан Бандера: людина і міф. – Львів: В-во "СПОЛОМ", 2000. – 192 с.
33. Горелов М.Є. Криза українських буржуазних націоналістів на сучасному етапі. – К.: Наукова думка, 1985. – 131 с.
34. Григоришин С. І. Україна у румунських зовнішньополітичних концепціях // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://litopys.narod.ru/ukrxx/zmist.htm>
35. Гришко В.І. Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика: У 2-х томах. — К.: Смолоскип, 1999. – Т. 1: (1946–1952). — К. : Смолоскип, 1999 — 865с.
36. Гуменюк Р. Вооружение УПА. // Однострій. – № 6. – 2001. – С. 42–45.
37. Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом // Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Збірник 11. – 264 с. – С. 61–80.
38. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 1–7. – Бродівська повітова управа державної поліції. Слідчий відділ. Інформація повітових управлінь про поширення української політичної преси – «Сурма»
39. ДАЛО: Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 867. – Арк. 3. Львівська воєводська управа державної поліції. Звіт про результати наказу Polonizacja ukraińskich szkół
40. ДАЛО: Ф. 121. – Оп. 3., – Спр. 97. – Арк. 3. – Львівська воєводська управа державної поліції. Слідчий відділ. Інформація повітових управлінь про поширення української політичної преси – «Сурма»
41. ДАЛО: Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 413. – Арк. 2–4. Львівська воєводська управа державної поліції. Слідчий відділ. Справа про масові арешти членів ОУН в Сокальському повіті з додатком листівок і звернень кураєвої екзекутиви ОУН

42. ДАЛО: Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 413. – Арк. 8. “Українці!” Листівка. Видання Крайової ексекютиви ОУН на Холмщині. Липень 1937 р.
43. ДАЛО: Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 514. – Арк. 7. Львівська воєводська управа державної поліції. Слідчий відділ. Справа про конфіскацію української політичної преси – “Сурма” – УВО і осіб, що підозрюються в поширенні газети
44. ДАЛО: Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 105. Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про замирення у лавах ОУН
45. ДАЛО: Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29. Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про бойкотування польських товарів, організоване ОУН
46. ДАЛО: Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57–74. . Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про інформацію агентів у лавах ОУН
47. ДАЛО: Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 77. Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про реакцію українців щодо подій у Закарпатській Русі
48. ДАЛО: Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 90. Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про відсутність акцій ОУН щодо захоплення мадярами Карпатської Русі
49. ДАЛО: Ф. 122., Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 22. Зведення Львівської воєводської управи державної поліції про активне вживлення до ОУН польської поліції 31 липня 1937 р.
50. ДАЛО: Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 20. Бродівська повітова управа державної поліції. Інструкція і програма виховання в ОУН
51. ДАЛО: Ф. 1245. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1–3. Вказівка Виконавчого комітету Організації Українських Націоналістів в Берліні про збір коштів для проведення святкування дня народження Гетьмана Скоропадського
52. ДАЛО: Ф. 220. – Оп. 1 – Спр. 180. – Арк. 123–135. Рава Руська повітова управа державної поліції. Наглядова справа за діяльністю ОУН. Короткий курс українського націоналізму

53. ДАЛО: Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1–6. Український журнал “Юнак”. Видання підреферентури ОУН на Західних Землях
54. ДАЛО: Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 700. – Арк. 14–18. Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych w Polsce za okres grudzien 1926 – marzec 1927. Sprawy narodowosci ruskiej
55. Даниленко С.Г. Дорогою ганьби і зради. – К.: Дніпро, 1972. – 339 с.
56. Движение Сопротивления в странах Восточной Европы («круглый стол») // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 79–104.
57. Действующее международное право. В 3-х т.: Учебное пособие / Сост. Колосов С.М., Кривчикова Э.С. – М.: Изд-во Московского независимого ин-та международного права. – Т. 1: Разд.: 1–13. – 1996. – 864 с.
58. Декларація політичного бюро Організації Українських Націоналістів щодо проголошення Української держави // Національні процеси в Україні: історія і сучасність / За ред. В. Панібудьласки. – К: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с. – С. 308.
59. Деклярація Антибольшевицького Бльоку Народів (АБН) // Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с – С. 30–38.
60. Деклярація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с. – С. 121–142.
61. Демидов С.Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2004. – 17с.
62. Деревінський В.Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. – К., 2003. – 19 с.

63. Держалюк М. Угорські геополітичні комбінації у Другій світовій війні // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://litopys.narod.ru/ukrxx/zmist.htm>
64. Дзира Ж., Мотиль О., Римаренко Ю. Великоросійський шовінізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 667.
65. Дзьобак В.В. Військові формування Т.Бульби-Боровця і радянські партизани: від компромісу до збройних сутичок (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 246–254.
66. Дзьобак В.В. Деякі маловідомі сторінки діяльності ОУН, УПА на західноукраїнських землях в 1939–1944 рр. // Науково-методичні праці з історії СРСР. – К., 1991. – С. 81–97.
67. Дзьобак В.В. Тарас Боровець і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 124–139.
68. Дмитерко О.М. ОУН-УПА і вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 року // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 105–112.
69. Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 21 с.
70. Дмитрієв А. І. Міжнародне гуманітарне право: основи концепції / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Вища школа права при Інституті держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К.: Логос, 1999. – 119 с.
71. Дмитрук К. Є. Безбатченики. Документально-публіцистичний нарис. – К.: Дніпро, 1980. – 318 с.

72. Договір между правительством Польской Республики и правительством С. Петлюры. 21 апреля 1920 г. Варшава // Україна у міжнародних відносинах. Договори, декларації, документи (1917–2000 рр.). – Рівне: «Волинські обереги», 2000. – 261 с. – С. 16–17.
73. Донцов Д.І. Націоналізм. — Л. : Нове життя, 1926. — 271с. — (Видання української накладні «Нове життя»; Число 3)
74. Драгунський Д., Римаренко Ю. Великодержавна демократія // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 666.
75. Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів. – Львів: Б. в., 1952. – 60 с.
76. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Л.: Галицька Видавнича Спілка, 1998.– 256 с.
77. Ёрш С. Беларуская партызанка. – б/м, 1999. – 19 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kniga.ucoz.org/news/2008-12-01-51>
78. Ёрш С. Вытокі беларускага пасьяляваеннага антыбальшавіцкага ўзброенага руху [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.jivebelarus.net/history/new-history/begining-of-postwar-resist.html>
79. Життя і Право. – 1934. – Ч. 2.
80. Життя і Право. – 1936. – Ч. 1
81. З меморандуму Організації Українських Націоналістів (ОУН) щодо вимоги ліквідувати Український Державний Уряд, створений 30 червня 1941 р. У Львові. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с. – С. 313–318.
82. Зазулин Н.В. Вооруженное подавление бандеровского бандитизма // Без права на реабилитацию (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х книгах. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Кн II. – К.: Киевское

историческое общество. Организация ветеранов Украины. Международный украинский союз участников войны, (б.р.). – 300 с. – С. 4–27.

83. Зайцев О.Ю. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті рр.) // «І»: незалежний культурологічний часопис. – Число 16. – Львів, 2000. – С. 86–104.

84. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 09.04.2015 р. № 316-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

85. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

86. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 року № 314-VIII [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

87. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 № 315-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

88. Замлинський В. О. Шлях чорної зради. – Львів: Каменярь, 1969. – 167 с.

89. 10 заповідей українця-націоналіста // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с. – С. 16.

90. Зварич Р.В. Принцип самовизначення народів, націй: питання теорії і практики // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – № 1. – 2009. – С. 24–37.

91. Звернення комітету АБН у тридцяту річницю панування тиранії // Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с. – С. 54–60.

92. Зеленчук М.Ю. Підпільна боротьба в останній стадії 1950–1955 рр. Як загинув командир 4-ї військової округи УПА-Захід полковник «Грім» – Микола Твердохліб. Останній великий судовий процес ворога над учасниками підпільної боротьби ОУН – УПА в днях 9–16 лютого 1956 р. / М.Ю. Зеленчук // Державність. – № 3. – 1992. – С. 6 – 10.

93. Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы. (октябрь 1938–июнь 1941 гг.). Сборник документов. – М., 1962. – 413 с.

94. Ильин В.В. Политология: Учебник для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. — 3.изд. — М.: Книжный дом «Университет», 2000. — 544 с.

95. История советского уголовного права А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов, М.М. Исаев, Б.С. Утевский. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1948. – 486 с.

96. Іванченко І.В. Патріотизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 777.

97. Ігнатів В.О., Левенець Ю.А. Український націоналізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 801–802.

98. Из «Статуту АБН», стверджено II Конгресом // Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с.– С. 124–128.

99. Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр). Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – К., 2003. – 36 с.

100. Казанівський Б. Шляхом Легенди. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1975. – 292 с.

101. Камінський А. УПА – з погляду міжнародного права [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.nru.org.ua/society/analitic/?id=36>

102. Картунов О.В. Націоналістична доктрина (10 атрибутів Е. Сміта) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 752–753.

103. Картунов О.В. Націоналістичні рухи (типологія Х. Сетон-Уотсона). // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 753.

104. Картунов О.В. Патріотизм (трактування У. Самнера) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 777–778.

105. Касьянов Г.В. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 63 с.

106. Квітковський Д.В. Боротьба за українську ідею: [Текст]: зб. творів / Д. Квітковський; упоряд. і ред. В. Верига. – Детройт; Нью-Йорк; Торонто: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – 604 с.

107. Кедрин-Рудницький І. Причини упадку Польщі. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 297 с.

108. Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-х–50-х років ХХ ст. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. – 304 с.

109. Киценко Д.М. Міжнародно-правовий статус корінних народів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 18с.

110. Климчук Ю.В. Система принципів міжнародного гуманітарного права: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2003. — 17с.

111. Книш З.М. Архів Сеніка: історико-критична студія. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней: Фундація ім.О. Ольжича, 1992. – 205 с.
112. Книш З.М. Становлення ОУН – К.: Либідь, 1994. – 242 с.
113. Коваль В.С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941 рр. – К.: Наукова думка, 1979. – 268 с.
114. Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. — М.: Воениздат НКО ССРСР, 1945. – 136 с.
115. Комунікат Антибольшевицької ліги визволення народів // Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с.– С. 85–87.
116. Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. // Чинне міжнародне право. / Укл. Ю.М. Колосов і Е.С. Кривчикова. – Т. 2. – 543 с. – С. 573–574.
117. Кондратюк С.К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 18 с.
118. Кондратюк С.К. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939–червень 1941 рр.) //1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 2001. – С.156–159.
119. Коновалець Є.М. Причинки до історії Української революції. –2 вид. – Б.м.: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – 47 с.
120. Конституція України. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. – 120 с.
121. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Україна; Конституція, Історичний документ від 30.01.1937 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/001_001
122. І. Конференція поневолених московським большевизмом народів // Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с.– С. 15–17.

123. Коппитерс Б. Легитимая власть // Нравственные ограничения войны: Проблемы и примеры. – М.: Гардарики, 2002. – 407 с. – С. 65–86.
124. Коровин Е.А. История международного права: Вып. 1. – М.: Изд-во ВЮА и ВДШ СССР, 1946. – 107 с.
125. Косик В.М. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: (б.в.), 1993. – 657 с.
126. Костромина В.Г. Теория и практика тоталитаризма в оценке французской исторической и политической мысли в XX веке. Дис. канд... истор. наук: 07.00.03 / Н.Г. Костромина; Урал. гос. ун-т им. А. Горького. — Екатеринбург: [б. и.], 2006. – 276 с.
127. Кристеску А. Право народов на самоопределение. Историческое и современное развитие на основе документов Организации Объединенных Наций. – Нью-Йорк: ЭКОСОС ООН, 1981. – 157 с.
128. Кузнецова Е.С. Западные концепции государственного суверенитета // Междунар. процессы. 2006. – Т. 4. – № 2. – С. 90–99.
129. Кульчицкий В., Кондратюк С. Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів. – 2001. – Вип. 36. – С. 137–141.
130. Кульчицкий В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2001. – 318 с.
131. Кутейников А.Е. Правовые нормы международного регулирования: «волны унификации» / А. Кутейников // Международные процессы – 2003. – №1 (1). [Электронный ресурс] Режим доступа: // <http://www.intertrends.ru/one/002.htm>
132. Кушнір В.В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр. Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.02. – К., 2000. – 16 с.
133. Лащенко О. Заповіт Срібної Землі. // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: [Текст]: зб. статей.– К.: Дніпро, 1994.– 296 с. – С. 58–60.

134. Лебедь М. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії. – Ч. I. – Репринтне видання. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 208 с.
135. Левенець Ю.А. Генеза українського націоналізму (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 672.
136. Ленартович О. Антифашиський рух на території України в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки. // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. – С. 55–66.
137. Ленин В.И. Полное собрание сочинений (5 издание). Том 25 (март – июль 1914). – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 647 с.
138. Ленінська молодь. – 1970. – 11 серпня. – С. 3.
139. Лисяк-Рудницький І.П. Генеза українського націоналізму // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Рекол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 672.
140. Літопис Української Повстанської Армії [Текст]. – Торонто; Л. : Літопис УПА, 2008. – . Т. 9. – 384 с.
141. Літопис УПА. Том I. – К.: Київська книжкова фабрика, 1995. – 481 с.
142. Лукашев М.Т. По тылам врага. – Киев: Политиздат Украины 1974. – 264 с.
143. Мамонтов І. О. Адміністративно-правові аспекти управління територіями, підконтрольними УПА / І. О. Мамонтов // Держава в умовах надзвичайного, воєнного стану та/чи військової окупації: історія і сучасність (правові аспекти): матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції / Наук. Інтернет-конференції. – Вип. 4. /Терлюк І.Я. (укладач) / ІНПП НУ «Львівська політехніка». – Львів: Ліга-Прес, 2015. – С. 26 – 29.

144. Мамонтов І. О. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.: політико-правовий аспект / І. О. Мамонтов // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х середини 1950-х років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Київ, 2005 р.) / Київський міський педагогічний університет ім. Б. Д. Грінченка. – К., 2005. – С. 20–24.

145. Мамонтов І. О. Актуальні питання дослідження правових проблем боротьби ОУН і УПА в політиці Української держави / І. О. Мамонтов // Правова політика Української держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; (м. Івано-Франківськ 19–20 лютого 2010 р.) / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. – Том 1. – С. 88–90.

146. Мамонтов І. О. Боротьба українського націоналістичного руху у 1920-х – 1950-х рр: правова кваліфікація / І. О. Мамонтов // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія “Юридичний вісник ”Повітряне і космічне право”. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2010. – № 1 (14). – С. 16–19.

147. Мамонтов І. О. Діяльність Антибільшовицького блоку народів у міжнародно-правовому полі у 40-х – 50-х роках ХХ століття / І. О. Мамонтов // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. V. – С. 392–399.

148. Мамонтов І. О. До питання про політико-правові засади діяльності Української Військової Організації в Польщі у 20-х роках ХХ століття / І. О. Мамонтов // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2005. – № 27. – С. 360–370.

149. Мамонтов І. О. Історико-правові аспекти дослідження антитоталітарної боротьби українського націоналістичного руху у сер. ХХ ст. / І. О. Мамонтов // Новітні технології, обладнання, безпека, та якість харчових продуктів: сьогодення та перспективи: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 27–28 вересня 2010 р.). – К.: НУХТ, 2010. – Ч. 2. – С. 104.

150. Мамонтов І. О. Концепція держави загального добробуту в ідеології українського націоналістичного руху / І. О. Мамонтов // Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір): матеріали Третньої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції; (м. Львів, 2014 р.). – Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. – Вип. 3 – С. 56–58.

151. Мамонтов І. О. Методологічні особливості вивчення боротьби українського націоналістичного руху у сер. ХХ ст. / І. О. Мамонтов // Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання (м. Львів, 19 грудня 2008 р.) / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. – Львів: ЛНУ, 2010. – С. 106–107.

152. Мамонтов І. О. Міжнародно-правова регламентація національно-визвольної боротьби та концептуальні основи українського націоналістичного руху у 1920-х – 1950-х рр. / І. О. Мамонтов // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених: збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. (м. Київ, 23–24 квітня 2009 року); Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 91–92.

153. Мамонтов І. О. Міжнародно-правова характеристика діяльності Української Головної Визвольної Ради у 1940-х – 1950-х роках / І. О. Мамонтов // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – №. 30. – Одеса, 2007. – С. 565–569.

154. Мамонтов І. О. Міжнародно-правові аспекти антитоталітарної боротьби збройних формувань ОУН і УПА у 1940-х – 1950-х рр. / І. О. Мамонтов // Від громадянського суспільства – до правової держави: тези доповідей V Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених; (м. Харків, 26–27 лютого 2010 р.). – Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 62–63.

155. Мамонтов І. О. Міжнародно-правові аспекти збройних формувань українського національно-визвольного руху 1940-х – 1950-х роках / І. О. Мамонтов // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – № 35. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 703–707.

156. Мамонтов І. О. Окциденталізм і орієнталізм у ідеологіях російського і українського антибільшовицьких рухів у контексті реалізації права народів на самовизначення / І. О. Мамонтов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Вип. 5. – Том. 1. – С. 36–42.

157. Мамонтов І. О. «Пацифікація» – правовий аналіз геноциду польської влади щодо українського народу у 20-х рр. ХХ ст. / І. О. Мамонтов // Тези доповідей 65-ї науково-практичної конференції Київського національного університету будівництва і архітектури, (м. Київ, 20–22 квітня 2004 р.); [у 4-ох ч.]. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 18–19.

158. Мамонтов І. О. Політико-правова кваліфікація боротьби ОУН і УПА як важливий елемент побудови сучасної правової держави / І. О. Мамонтов // Особливості розвитку правової держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів: проблеми теорії і практики: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 18 лютого 2010 р.). – К.: Університет “Україна”, 2010. – С. 59–60.

159. Мамонтов І. О. Політико-правова оцінка боротьби ОУН і УПА у 1940-х – 1950-х рр.: методологічний аспект / І. О. Мамонтов // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС – 2010. – Вип. 1. – С. 107–113.

160. Мамонтов І. О. Політико-правова оцінка боротьби українського націоналістичного руху з тоталітарними режимами у 1920-х – 1950-х рр. / І. О. Мамонтов // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник тез. наук. доповідей V Міжнарод. наук.-практ. конференції молодих учених (м. Льцьк, 20–21 березня 2009 р.) / Уклад. М. Л. Варченко, М. Л. Толстіхін, І. Ф. Урина – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2009. – С. 51–53.

161. Мамонтов І. О. Політико-правові аспекти боротьби українського націоналістичного руху у з тоталітарним режимом СРСР / І. О. Мамонтов // Юридична осінь 2009 року: тези доповідей та наукових повідомлень міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13 листопада 2009 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х.: Нац. юр. акад. України, 2009. – С. 18–19.

162. Мамонтов І. О. Політико-правові особливості боротьби ОУН і УПА із тоталітарним режимом СРСР у середині ХХ ст. / І. О. Мамонтов // Наше право. – № 4. – Ч. 2. – 2009. – С. 117–120.

163. Мамонтов І. О. Політико-правові особливості протистояння українського націоналістичного руху великодержавним і тоталітарним режимам у 1920-х – 1950-х роках / І. О. Мамонтов // П'яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика: матеріали Міжнародної наукової конференції; (м. Київ, 23–24 квітня 2009 р.) / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – С. 144–146.

164. Мамонтов І. О. Правові особливості Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 року №314-VIII / І. О. Мамонтов // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. / Наук. ред. О.М. Сич. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 242 – 248.

165. Мамонтов І. О. Правові підстави діяльності Організації Українських Націоналістів у Польщі у 20-х – 30-х роках ХХ століття / І. О. Мамонтов // Український визвольний рух; (м. Львів, 2004) / Центр досліджень визвольного руху, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник № 3.: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 89–102.

166. Мамонтов І. О. Проблеми боротьби ОУН і УПА у сучасній юридичній науці / І. О. Мамонтов // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2014. – Вип. 34. – С. 12–21.

167. Мамонтов І. О. Проблеми правової оцінки боротьби ОУН і УПА / І. О. Мамонтов // *Academia iuniora*. – Vol. 1. – UFU: München, 2013. – С. 67–77.

168. Мамонтов І. О. Спроба реалізації української державницької концепції в умовах нацистського тоталітарного режиму: історико-правовий аспект / І. О. Мамонтов // *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей*. – 2010. – Випуск XXIII. – С. 34–42.

169. Мамонтов І. О. Теоретична концептуалізація політико-правових аспектів боротьби українського націоналістичного руху середини ХХ ст. / І. О. Мамонтов // *Науковий потенціал сучасної юриспруденції: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 грудня 2009)*. – Ч. 1: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.lex-line.com.ua].

170. Мамонтов І. О. Удосконалення законодавства про реабілітацію учасників українського націоналістичного підпілля у роки Другої світової війни / І. О. Мамонтов // *“Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні”*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 19-20 лютого 2016 р. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. – С. 23 – 26.

171. Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // *Однострій*. – № 6. – 2001. – С. 28–30.

172. Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940) // *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.)*: Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с – С. 21–23.

173. Мартинець В. Ідеологія організованого й т.зв. волевого націоналізму: аналітично – порівняльна студія. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 195 с.

174. Мартинець В. По Конгресі // *Розбудова Нації* – Ч. 1–2. (13–14). – 1929. – січень–лютий.

175. Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б. м.; Б. в., 1949. – 535 с.

176. Марчук И. Украинская Повстанческая Армия (УПА) // Однострій. – № 6. – 2001. – С. 25–28.

177. Махун С. УГВР – ще одна «біла пляма» національної історії. // Дзеркало тижня – № 28 (503) 17–23 липня 2004 [Електронний ресурс] Режим доступу // <http://www.dt.ua/3000/3150/47121/>

178. Международное право в документах [Текст] : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова. – М. : Юрид. лит., 1982. – 856 с.

179. Меморандум Антибольшевицького Бльоку Народів (АБН) // Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 368 с. – С. 38–45.

180. Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны, и Польшей – с другой. 18 марта 1921 г., г. Рига // Україна у міжнародних відносинах. Договори, декларації, документи (1917–2000 рр.). – Рівне: «Волинські обереги», 2000. – 261 с. – С. 17–19.

181. Мірчук П. Революційний змаг за УССД (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). – Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв'язнів, 1985. – Т. 1. – 222 с.

182. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. – Мюнхен: «Цицero», 1953. – 319 с.

183. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. – Прага: Вид. ПУН, 1931. – 150 с.

184. На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: [Текст]: зб. статей. – К.: Дніпро, 1994. – 540 с.

185. Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» — Л., 2003. – 19 с.
186. Насамперед держава, але яка? [Першотвір] – Б.м.: Накладом ОУН. – 1946. – 16 с.
187. Національні відносини в Україні у ХХ столітті: Зб. док і мат. / НАН України, Ін-т національних відносин і політології: Упоряд М.І.Панчук та ін: Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
188. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: В 2 ч. / Упоряд. І.О.Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. – Ч.1 – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.
189. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: В 2 ч. / Упоряд. І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. – Ч.2. – К.: Вища школа, 1997. – 704 с.
190. Наше становище до біжучих подій // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с.– С. 264–277.
191. Нота АБН до державних мужів Заходу в справі пакту трьох комуністичних держав проти УПА // Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – (б. м.): Видання ЗЧ ОУН, 1956. – С. 60–64.
192. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: Документы и материалы. – М.: «Универсум», 1991. – 157 с.
193. Окіпнюк В.Т. Правові засади обліку та реєстрації соціально-небезпечних осіб органами ДПУ наприкінці 20-х рр. // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наукових праць. – К., 1998. – С. 96–99.
194. Ольжич О. Вояки – будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: [Текст]: зб. статей.– К.: Дніпро, 1994.– 296 с. – С. 57.

195. Омельчук Ю.М. Недолюдки. (Злочини українських буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну). – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 152 с.
196. Организация Объединенных Наций: Сборник документов / В.В. Вахрушев [и др.]. – М.: Наука, 1981. – 647.
197. Органы государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне. Сборник документов. – В 2-х т. – М.: «Книга и бизнес», 1995. – Т. 1. – 451 с.; Т. 2. – 398 с.
198. ООН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – Ч. 1. – (б.м.): Видання ЗЧ ООН, 1955. – 372 с.
199. ООН: Минуле і майбуття: [Текст]: зб. / Ред. С. Таран. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – 304 с.
200. Пасічник В.М. Поняття «національна ідея»: структурно-функціональний підхід / В.М. Пасічник // Національні інтереси. – 2001. – № 4-5. – С. 35–55.
201. Патриляк І.К. Спроби державотворчої діяльності ООН на початку Великої вітчизняної війни. // Історичний журнал. – 2006. – № 3 (27). – С. 51–60.
202. Петровский Н.Н. Воссоединение Украинского народа в едином Украинском советском государстве. – М.: Госполитиздат, 1944. – 87 с.
203. Повідомлення гітлерівської служби безпеки про антифашистську агітацію українських націоналістів // Сергійчук В.І. ООН–УПА в роки війни: [Текст]: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с. – С. 189–191.
204. Позичанюк Й. (Д. Шахай) Тактика щодо російського народу // Літопис УПА. – Т. 8. – Львів, 1992. – С. 203–252.
205. Політологія: Підручник / І.С.Дзюбка, К.М.Левківський, В.П.Андрущенко та ін.; За заг.ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К.: Вища шк., 1998. – 415 с.
206. Поліщук О.О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави. – К.: Вища школа, 1986. – 160 с.

207. Поліщук. В. В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.
208. Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу.//Літопис УПА. – Т. 9. – Львів, 1992. – С.15–75.
209. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.): Збірка документів. – Серія «Бібліотека українського підпільника». Ч.1.– (б.м.), : Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 372 с. – С. 3–16.
210. Права человека и вооруженные конфликты: Учебник / Отв. ред. В.А. Карташкин.– М.: Норма: Инфра-М, 2001. – 365 с.
211. Проблема ОУН–УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивч. діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблем ОУН–УПА (історичний висновок) / НАН України; Інститут історії України / Л.А. Гречина (підгот.), Л.В. Дубич (підгот.). – К., 2004. – 96 с.
212. Проект дисциплінарного статуту Української Повстанської Армії // Сергійчук В. І. ОУН–УПА в роки війни: [Текст]: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с. – С. 272–277.
213. Протопопов А.С. СССР, Лига Наций и ООН.– М.: Мысль, 1968. – 167 с.
214. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен: Український самостійник, 1964. – 131 с.
215. Резников К.Ю. Украинцы и русские: идеология противостояния // Москва. – 1996. – № 4. – С. 128–154.
216. Ржевська В.С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. — К., 2003. – 22с.
217. Римаренко Ю.І. Великодержавність. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 666.

218. Ринажевський Б.М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Б.М. Ринажевський; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2004. – 19 с.

219. Розбудова Нації – Ч. 1–2. (13–14). – 1929. – січень–лютий

220. Розвідувальне зведення Українського штабу партизанського руху про діяльність українських націоналістів. 2 серпня 1943 року // Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 492с.

221. Розумюк В. Тоталітаризм – шлях до розуміння. Розвиток концепцій // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000, №1. – С. 196–201.

222. Романишин Ю.О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40–50-і роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. І.Я. Франка – Львів, 2004. – 19 с.

223. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.М. Русначенко; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. — К., 1999. — 42 с.

224. Русначенко А.М. Український визвольний рух середини ХХ століття на тлі інших рухів опору в Східній і Західній Європі // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2005. – С. 5–12.

225. Сабуров А. За линией фронта (партизанские записи). Кн. 1-я. Партизанский край. Лит. запись П. Лопатина. – М.: Воениздат, 1958. – 320 с.

226. Саїд Б.А. Абуфара. Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період. Дис. канд... юр. наук: 12.00.11 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2004. – 183 с.

227. Салах-Эддин Юсеф Махмуд Мухамед. Международно-правовой статус органов и вооруженных сил национально-освободительных движений (на примере

ООП): Автореферат дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Киевский государственный ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Киев, 1988. – 22 с.

228. Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организаций, ведущих подрывную работу против СССР и, в частности, против Украинской ССР. – К.: (б.в.), 1969. – 76 с.

229. Свідерська Н. Ю. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 445–458.

230. Свідерська Н.Ю. Українське питання в планах Німеччини після мюнхенського періоду // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.— Серія: Історія. — Вип. 11. — Тернопіль, 2000. — С. 195–203.

231. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938–вересень 1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Інститут народознавства — Л., 2001. — 20 с.

232. Секретный дополнительный протокол к германо-советскому договору «О дружбе и границе между СССР и Германией». // Національні процеси в Україні: історія і сучасність / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с. – С. 273.

233. Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины с древнейших времен до наших дней. — 3-е изд., испр. и доп. — Х.: Торсинг, 2003. — 480 с.

234. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны / Академия военных наук. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 863 с.

235. Сергійчук В. І. Десять буремних літ : Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках: [Текст]: нові документи і матеріали / В.І. Сергійчук.— К.: Дніпро, 1998. — 944 с.

236. Сергійчук В.І. ОУН-УПА в роки війни: [Текст]: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
237. Сергійчук В.І. Політика нацистів щодо ОУН // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://litopys.narod.ru/ukrxx/r13.htm>
238. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 691 с.
239. Скоцко Є. На переломі – 1938–1940. // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: [Текст]: зб. статей. – К.: Дніпро, 1994.– 296 с. – С. 23.
240. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941-1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2002. – 20 с.
241. Смолин М.Б. «Украинский туман должен рассеяться и российское солнце взойдет». Украинафильство в России. Идеология раскола. // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина. М., 1998. – 430 с.
242. Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940–серпень 1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2001. — 21 с.
243. Старосольський В.Й. Теорія нації / Передм. І.О. Кресіної. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – XL, 157 с.
244. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. – К.: Смолоскип, 1999. – 366 с.
245. Стерчо П. «Карпатська Січ» і український національний рух // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: [Текст]: зб. статей.– К.: Дніпро, 1994.– 296 с. – С. 35.

246. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
247. Стецько Я. 30 червня 1941 року. // Проголошення відновлення України. – Торонто: Вид-во «Гомін України», 1967. – 525 с. – С. 205.
248. Строкач Т.А. Наш позивний – свобода [Текст] / Т.А. Строкач. – К.: Політвидав України, 1975. – 414 с.
249. Субтельний, О. Україна: історія [Текст] / Харьковский политехнический ин-т, нац. техн. ун-т. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
250. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. — 687 с.
251. Сурма. – 1929. – Травень.
252. Сціборський М.О. Шлях націоналізму // Державна Нація. – Ч. 2. – Прага, 1927. – листопад.
253. Сыч А.И. Национальный аспект Версальской системы. // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126–127.
254. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М.Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/504.htm
255. Терешко Ю.М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського — К., 1999. — 20 с.
256. Ткаченко С.Н. Повстанческая армия (Тактика борьбы). – Минск – Москва: Харвест. АСТ, 2000. – 512 с.
257. Ткачук А.В. Перед судом истории: Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности / А.В. Ткачук. – 2-е изд., испр. и доп. – Киев, 2000. – 267 с.

258. Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (Історико-політологічний аспект). Автореферат дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В.Я. Томахів. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2001. – 18 с.

259. Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (Історико-політологічний аспект). Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 – Львів, 2001. – 167 с.

260. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монографія / Сост. А.А. Войцеховский, Г.С.Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.

261. Україна в боротьбі. Ед-мемоар Генерального Секретаря Закордонних Справ Української Головної Визвольної Ради на Мирову Конференцію в Парижі. [Першотвір] – Видання ЗП УГВР. – Жовтень, 1946. – 24 с.

262. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. архів. матеріалів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського / упоряд. В. Косик. – Львів, 1997. – Т. 1: 1941–1942. – 382 с.

263. Українська Головна Визвольна Рада [Текст]: зб. док. за 1944–1950 рр. – [б. м.]: Вид. Закордон. Частиг Орг. Укр. Націоналістів, 1956. – 353 с. (Бібліотека Українського Підпільника ; ч. 3).

264. Українська РСР в міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР, або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: АН Української РСР, 1959. – 751 с.

265. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. – М.: Индрик, 1996. – 288 с.

266. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. [Текст]. – (б.м.): Видання ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 6. – 443 с.

267. Уривки з щоденника комісара ковпаківського партизанського з'єднання Семена Руднева про діяльність українських націоналістів 16–25 червня 1943 року. // Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 492с. – С. 78 – 80.

268. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / І. Федик. – Львів: (б.в.), 1998. – 80 с.
269. Федоренко В.Л., Білий О.В., Дрьомов С.В., Шутович В.В. Проблеми законодавчого забезпечення реабілітації вояків Української повстанської армії, які постраждали від політичних репресій радянської влади // Стратегічні пріоритети. – № 3 (8). – 2008. – С. 14–21.
270. Ходак В.Я. Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
271. Ходанович О. Діяльність похідних груп ОУН у роки німецько-фашистської окупації України (1941–1942 рр.). // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 24–29.
272. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: [Воспоминания: В 4 кн.]. – М.: ИИК «Московские Новости», 1999. – Кн. 1. – 846 с.
273. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ): Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3. Акт про відновлення Української Держави
274. ЦДАВОВУ: Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 45–47. Звіт про просування похідних груп ОУН на схід
275. ЦДАВОВУ: Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8–12. Звіт ОУН про організацію української влади на західноукраїнських землях
276. ЦДАВОВУ: Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 39. Директива краєвого провідника членам і прихильникам ОУН про використання національної символіки
277. ЦДАВОВУ: Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 39. Наказ референта господарюючого відділу 1-ї групи УПА від 2 травня 1943 р.

278. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ): Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 31. – Арк. 1–8. Постанова Політбюро ЦК КП (б)У про хід підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР у Станіславській області 2 січня 1946 р.

279. ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 78. – Арк. 15–18. Повідомлення гітлерівської служби безпеки про діяльність ОУН у Німеччині

280. ЦДАГОУ: Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 121. Доповідна наркома держбезпеки УРСР Савченка начальникові штабу українського партизанського руху Строкачу про діяльність українських націоналістів у Харкові

281. ЦДАГОУ: Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 22. Спецдонесення наркома держбезпеки УРСР Савченка про діяльність українських націоналістів у східних областях України

282. ЦДАГОУ: Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 27–29. Стенограмми бесед начальника УШПД с заместителями командиров по разведке соединений Маликова, Ковпака и Бегмы

283. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 256 с.

284. Чайковський Д. Московські вбивці Бандери перед судом – Дрогобич: Бескид, 1992. – 388 с.

285. Чередниченко В.П. Анатомия предательства: Украинский буржуазный национализм – орудие антисоветской политики империализма. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Политиздат Украины, 1983. – 326 с.

286. Черномаз Б.Д. Національно-патріотичне підпілля Уманщини у Другій світовій війні (військово-політичний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» — Львів, 2005. – 22с.

287. Чухнов Н.Н. В смятенные годы: Очерки нашей борьбы, 1941–1965. – Нью-Йорк: Всеславянское Издательство, 1967. – 304 с.

288. Шайкан В.О. Колабораціоналізм на території рейхкомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 40 с.
289. Шанковський Л. Українська Повстанча армія. // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів: Світ, 1996. – С. 482–695.
290. Шармазанашвили Г.В., Цикунов А.К. Право народів и націй на свободу и независимость. Критика буржуазных концепций. – М.: Изд-во УДН, 1987. – 84 с.
291. Шишкін І.Г. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Острого, 2006. – 20 с.
292. Шліхта І.В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2005. – 18 с.
293. Шліхта І.В. Постать Дмитра Донцова в сучасній українській історіографії (1991–2001 роки) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – 689 с.
294. Шніцер І.О. Словацький автономістський рух в роки першої Чехословацької республіки (1918–1938 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгород, 2005. – 22 с.
295. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. – 4-те вид. – Дрогобич; Львів: Видавнича фірма «Відродження», 2003. – 412 с.
296. Шуляк О. В ім'я правди: до історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. – Роттердам: (б. в.), 1947. – 36 с.
297. Шухевич Р. Моє життя. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1991. – 619 с.
298. «Эстонское дело»: «борьба с национализмом» и кадровая чистка в Эстонии конца 1940-х – начала 1950-х гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/transcript/24204188.html>

299. Юрик Ю.З. Стратегія і тактика ОУН в українському національно-визвольному русі Західної України в 1929–1935 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» — Львів., 2005. — 18с.
300. Ярмачі В.Х. Міжнародне гуманітарне право, що застосовується в період збройних конфліктів, та імплементація його Україною. Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.11 / Одесская нац. юрид. академия / В. Х. Ярмачі – Одеса, 2003. – 19 с.
301. Arend A.C., Beck R.J. *International Law and the Use of Force. Beyond the UN Charter Paradigm.* – London; New York: Routledge, 1993. XI. – 272 p.
302. Armstrong J.A. *Ukrainian Nationalism.* – Englewood, Colorado: Ukrainian Akademik Press, 1990. – 271 p.
303. Chňoupek Bohuš. *Banderovci.* — Bratislava: Smena, 1989. – 565 p.
304. Dmowski R. *Wybor pism Romana Dmowskiego.* – Т.4. – Nowy Jork, 1988. – 319 p.
305. Dreimane I. *Youth resistanse groups in occupied Latvia 1944–1954 (Молодіжні групи опору в окупованій Латвії 1944–1954 роки).* // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. – 201 с., 2005. – С. 156–166.
306. Duverger M. *Institutions politiques et droit constitutionnel.* [Political institutions and constitutional law]. Paris: Presses Universitaire de Paris, 1966. – 506 с.
307. Hobsbawm E.J. *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality.* – Cambridge, 1992. – p. 131.
308. Huntington, S. P. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century,* Norman (Ok.), London: Univ. of Oklahoma Press, 1991. – 388 p.
309. Ihor, Mamontov. *Internationale völkerrechtliche Qualifikation des Kampfes der nationalen Befreiungsbewegungen / Ihor, Mamontov // Europäische Wissenschaft Abgeben.* – № 1. – Vienna: «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2014. – S. 53 – 57.

310. Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. [Text]. — Lwów; Warszawa: Atlas, 1926. — 136 s.
311. Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 23 kwietnia 1935 r. — Białystok, 1935. — 96 s.
312. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1971. — 314 s.
313. Nasza Konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem dyrekcji szkoły nauk Politycznych w Krakowie od 12–15 Maja 1921 r. Przy udziale: Wład. Abrahama, Tad. Dwernickiego, Stan. Estreichera, W. Jaworskiego. St. Kutrzeby, M. Rostworowskiego. St. Wroblewskiego i Fryd. Zolla. — Kraków: Nakładem autorów, 1922 — 228 s.
314. Piłsudski J. Memoriał złożony Ministerstwu spraw zagranicznych w Tokio 13.07.1904 / Pisma zbiorowe: w 10 t. — T.2. — Warszawa, 1937. — S. 249–257 [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.abcnet.com.pl/node/1014>
315. Radziejowski Janusz, Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy 1919–1929. Wezłowe problemy ideologiczne. — Kraków: W-wo Literackie, 1976. — 267 s.
316. Shoemaker M. W. The Soviet Union and Eastern Europe 1990. — Washington Harpers Terry. 1990. — p. 109 – 110.
317. Slavik V. Prava tvar banderovcu. Akce B proti civilni citi. — Praha: Obris, 1948. — 40 p.
318. Spielvogel J. J. Western Civilization. Vol. II. Since 1550. — Minneapolis et al. 1997. — p. 919.
319. Turcinskis Z. War of national Partisans in Latvia in 1944–1957 the general situation // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х — середини 1950-х років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. — К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. — 201 с. — С. 12–20.
320. Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego z dnia 26

września 1922 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – № 90. – Poz. 829. – S. 1553–1555.

321. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Впровадження у законотворчий процес

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет у справах ветеранів, учасників бойових дій,
учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: (044) 255-42-71, факс: 255-42-09

№ 04-35/13-76

"27" січня 2016 р.

До Спеціалізованої вченої ради
К 35.052.19 Національного
університету «Львівська
політехніка» МОН України

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Мамонтова Ігоря Олександровича

Результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури Мамонтова Ігоря Олександровича на тему: «Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х рр.: історико-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень впроваджені у законотворчий процес. Зокрема, Мамонтов Ігор Олександрович є співавтором Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 № 314-VIII (далі – Закон). Матеріали зазначеного дисертаційного дослідження використано під час підготовки тексту Закону у процесі формулювання змісту правового статусу борців за незалежність України, а саме: членів Української Військової Організації, воїнів Української Повстанської Армії, членів Організації Українських Націоналістів, Української Головної Визвольної Ради, Антибільшовицького Блоку Народів, які вказані у статті 1 Закону. Правові висновки і заключення дисертаційного дослідження використано під час формулювання статті 2 Закону при встановленні основ правового статусу борців за незалежність України, а також статті 6 Закону у процесі формулювання правових основ відповідальності за порушення положень Закону.

Заступник голови Комітету

Шухевич Ю.-Б.Р.

0485000

Впровадження у навчальний процес

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

03680, м.Київ-37, Повітрофлотський пр., 31, телефон 241-55-80

16.06.2015 № 27-04/533
На № _____

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Основні положення дисертаційного дослідження Мамонтова Ігоря Олександровича з теми «Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х – 1950-х роках: історико-правове дослідження» впроваджені у навчальний процес при викладанні навчальних дисциплін «Політологія» та «Соціологія» на кафедрі політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури для студентів напрямку «Будівництво».

Акт впровадження обговорений і схвалений на засіданні Вченої ради Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 34 від «29» травня 2015 р.)

Проректор з навчальної роботи
Київського національного університету
будівництва і архітектури,
доктор технічних наук, професор

Лагутін Г.В.